

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXIII

**SZERKESZTI
SEBESTYÉN ÁRPÁD**

DEBRECEN, 1996

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Sebestyén Árpád, 1996*

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Taxner Ernő
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
Sokszorosító Üzemében 300 példányban

Az abszolút és a relatív tövek véghangzójának *ö*-zése a Guary-kódexben

Évkönyvünk előző számában bemutattam, hogyan jelentkezik a Guary-kódex nyelvjárásában az *ö*-zés a toldalékokban (MNyj. 32: 25–32). Jelen dolgozatomban a végzödések előtti *ö*-zést vizsgálom meg az abszolút és a relatív tövekben. Kódexünkben ragok, jelek, képzők előtt egyaránt megtalálható ez a jelenség. Az adatok mellett zárójelben levő számok az idézett adat helyét jelzik a Codices Hungarici III. kötetében megjelent faksimilekiadásban (Budapest, 1944). Az első szám a lapszáma, a második a sor számára utal, így az adatokat könnyen lehet ellenőrizni.

Ragok előtti *ö*-zés

Ö-zés az igei személyragok előtt

Az abszolút és a relatív töveknek egyaránt *ö* a tövéghangzójuk a palatális hangrendű igékben az *-m* rag előtt akár alanyi, akár tárgyas ragozásban szerepel, de csak kijelentő mód jelen időben vagy jelen idővel alakult összetett igealakban. Az *ö*-zés nem függ attól, hogy a megelőző szótagban labiális vagy illabiális magánhangzó van: *gottrom* (74/20); *Meg ielontom* (96/19), *meg ielontom[m]* (110/8); — *ezom* (78/19), *kezereytetom* (94/4); *el veztom* (123/7); *hizom* (91/15, 103/8); *meg erom* (111/11); *meg zenuedom[m]* (72/11); *merom* 'merem' (78/22); *neueztom* (100/20); *tehetom* (21/1); *teztom* (47/7, 112/14); *fel emelom vala* (109/10). Amint látjuk, töszavak és származékszavak egyaránt vannak az adatok között. Ellenpélda nincs. Múlt idő és felszólító mód relatív tövében viszont nincs *ö*-zés az *-m* előtt, mert a *-t/-tt* időjel és a felszólító mód jele után nyílt magánhangzó áll: *omertem* (81/4); *tettem* (105/1); — *effem* (111/10), *tokelem meg* (113/16).

Az egyes szám első személyű *-k* rag előtt is csak kijelentő mód jelen időben van *ö* tövéghangzó: *göloloc* (99/1); — *be telefeytoc* (55/16); *tehetoc* (95/14, 99/1); *veztoc* (78/20). Ellenpélda itt sincs, de felszólító módban nincs *ö*-zés: *legec* (102/16).

A második személyű *-l* rag előtt is kijelentő mód jelen időben fordul elő ez a jelenség: *zonol* (30/3, 13); *ki vetetol* (33/19, 34/6).

A második személyű tárgyaz *-d* rag előtt kijelentő mód jelen időben és a futurumban találkozunk *ö*-zéssel. A kijelentő mód jelen idejű alakokra sok példát találunk, de van köztük három ellenpélda is. Természetesen mindig *ö* áll a *-d* előtt, ha a megelőző szótagban is labiális magánhangzó van: *el töröd* (31/4, 84/7); *göttöröd* (30/4); *meg eköföyöd* (62/8); *meg olöd* (128/5); *zégönöd* (118/19) stb.; *el vezöd* (30/1); *el vífelöd* (134/1); *fel emelöd*, *fel vízöd* (62/5); *keröd* (129/7); *lelöd meg* (58/4); *meg eleueneyöd* (84/7); *meg nomöfseyöd* (62/4); *meg nöröd* (118/19, 123/15); (*meg*) *öfmeröd* (15/2, 18/16, 17, 19, 133/6); *meröd* 'méred' (2/22); *teöd* (31/5, 55/20, 84/4, 128/21); de *fel feieyted* (31/14); *mereyted* (31/9); *vifeled* (20/1). Az egyszerű jövő időre mindössze három példánk van, de az mind *ö*-ző: *güölplendöd* (129/7); *követendöd* (109/13); *meg lelhetendöd* (129/14). A felszólító módban nincs *ö*-zés a *-d* rag előtt: *kereffed* (129/13), *meg öfmeried* (123/13, 124/15); *higged* (33/21, 60/2, 73/7, 133/7); *inled* (112/7) stb. Az *-m* rag példájából következőleg feltehetőleg nem volt a múlt időben sem, erre az igealakra azonban nincs példa a kódexben.

Az egyes ragokra vonatkozó adatokból általánosítva megállapíthatjuk, hogy az *-m*, *-k*, *-l* és a *-d* ragok előtti tövéghangzó lehet *ö* a palatális hangrendű tö- és képzett igékben, de csak a jelen időben és a jelen idővel alkotott összetett igealakokban, valamint az *-and/-end* jeles jövő időben. Mindössze 3 olyan jelen idejű adatot találtunk, amelyekben a *-d* előtt nincs *ö*-zés. Ebből arra következtethetünk, hogy az *ē > ö* változás a tövéghangzókból még folyamatban van. Ezt bizonyítja az is, hogy a *visel* ige második személyű alakja két változatban is előfordul a forrásban: *el vífelöd* (134/1), de: *vifeled* (20/1). A felszólító módjelet és a múlt idő jelét követő véghangzó azonban az *-m*, a *-k* és a *-d* rag előtt mindig nyílt *e* a palatális hangrendű szavakban. A következő igék tövéghangzója lehet *ö* az itt tárgyalt végződés előtt: *eltör*, *gyötör*, *megékösöjt*, *megöl*, *szűnik*; — *beteljesejt*, *elveszt*, (*el*)*visel*, *eszik*, *felemel*, *felvisz*, *hisz*, *kér*, *készerejt*, *megelevenejt*, *megér*, *megjelent*, *meglel*, *megnemesejt*, *megnyer*, (*meg*)*ösmer*, *megszenved*, *mer*, *mér*, *nevez*, *szégyenl*, *tehet*, *tesz*, *vesz*, *vétetik*.

A kései ómagyar korban az *-n* harmadik személyű rag ritka kivételtől eltekintve már középső nyelvválású tövéghangzó után járul, és ez a hang már "a raghoz tartozónak tekinthető" (TNyt. II/1, 206). Így a végződés alakja: *-on/-ën/-ön*. A Guary-kódexben a rag kétalakú: *-on/-ön* (vö. MNyj. 32: 28–9). A többes szám első személyű igerag is háromalakú (*-onk/-enk/-önk*) az egyes ómagyar kori kódexekben (vö. TNyt. II/1, 186–9). A Guary-kódexben ennek is csak két (*-onk/-önk*) változata van (vö. MNyj. 32: 29). A többes szám második személyű *-tok/-tëk/-tök* rag is kétalakú (*-tok/-tök*) kódexünkben (vö. MNyj. 32: 28). De a jelen időben már nincs előtte tövéghangzó: *kertoc* (99/15); *leztoc* (81/11). A felszólító módban viszont ez előtt is nyílt *e* áll: *Lergeffetoc* (100/9); *tegetoc* (81/10) stb. És

nyilván így volt a múlt időben is, de erre nincs adat a kódexben. A többes szám harmadik személyű *-nak/-nek* rag előtt a jelen időben és a futurumban nincs tövéghangzó: *egnec* (63/2); *elnec* (51/1); *ertnec* (34/14); — *teyendnec* (22/14) stb. A felszólító módban viszont alsó nyelvválású hang áll előtte: *legenec* (1/9); *ʒogdoffenec* (7/6) stb. És ugyancsak nyílt tövéghangzó előzi meg a többes harmadik személyű *-k* ragot: *engettec* (109/8); *orültec* (54/15); *ʒenuettec* (74/3) stb.

Ö-zés a névszói személyragok előtt

A többes első személyű igeraghoz hasonlóan a névszói többes első személyű végződés is *-onk/-önk* formában él a kódex nyelvjárásában (vö. MNyj. 32: 30). A többes harmadik személyű névszói rag pedig *-ok/-ök*, illetőleg *-jok/-jök* alakban fordul elő (uo.). A magánhangzó ezekben is a raghoz tartozik. A többi névszói személyragok közül az egyes szám első személyű *-m*, az egyes szám második személyű *-d* és a többes második személyű *-tok/-tök* előtt fordul elő *ö-zés* az abszolút és a relatív tövekben egyaránt. De egyik előtt sem kizárólagos a közezső nyelvválású magánhangzó, szép számmal vannak olyan szavak is, amelyekben nyílt tövéghangzó áll *e* ragok előtt. A névszói személyragok járulhatnak névszókhoz, névmásokhoz, határozószókhoz és ige nevekhöz.

A következő adatokat találjuk forrásunkban az *-m* birtokos személyrag előtti *ö-zésre* az abszolút tövekben: *beʒedomet* (109/14); *binomet* (91/16, 93/15); *ifteno[m]* (111/2), *iftenomet* (110/6); *lelkom* (112/19), *lelkomet* (75/1, 103/17); *teftomet* (74/21, 103/18), *teftomnec* (95/5). Az *én* névmás tárgyesetére 21 adatunk van, kivétel nélkül mind *ö-ző*: *engom* (20/21), *engomet* (21/5, 41/17, 47/2, 59/19) stb. Az alábbi származékszavakban van *ö-zés* a rag előtt: *eletomnec* (112/19); *emborʒegomre* (99/20); *iftenʒegomre* (99/20); *ki menesombe* (114/20); *meg terefombe* (114/21). Ellenpéldák: *feiemnec* (94/7), *feiemon* (94/5); *keʒemnec* (111/15, 113/13), *keze[m]nec* (114/15), *keʒembe* (110/22); *neuembe* (99/16, 22). A határozószók közül az *(én)nekem* 21-szer fordul elő, mindig *ö-ző* formában: *nekom* (72/16), *en nek[o[m]]* (133/19), *en nekom* (2/21, 47/6, 55/18, 57/21) stb. A kódexben található más határozószókban azonban nyílt *e* van a rag előtt: *en benne[m]* (114/13), *en elottem* (112/17, 123/14); *en tülem* (20/22); *velem* (19/22, 47/1, 111/10) stb. A főnévi igenév személyragja előtt azonban mindig *ö* áll a palatális hangrendű szavakban: *elno[m]* (111/8); *ʒenuedno[m]* (72/11, 94/7); *tennom* (72/19); *tiʒtolnom* (110/6).

Hasonló képet mutat a *-d* rag előtti *ö-zés* is. A birtokos személyragra vonatkozó adatok tőszavakban: *binodet* (73/9); *eʒodbe* (1/13, 15/11, 20/11, 25/17 stb.); *iftenod* (111/1); *lelkod* (111/13), *lelkodet* (77/22, 124/8), *lelkodert* (90/6); *teftod* (55/15), *teftodet* (34/9, 55/9). A második személyű személyes névmás tárgyesetére 20 adat van, mind *ö-ző*: *tegod* (6/18, 104/5, 110/9), *tegodet* (53/14, 63/5, 78/22) stb. A második személyű birtokos névmásban viszont nincs meg ez a jelenség: *tied* (110/10, 118/16, 17). A származékszavakra vonatkozó adatok:

bekefegöd (133/9, 134/11); *ieğöfödne*c (124/13); *ketfegöd* (72/6); *be mentödet* (118/18), *el mentödet* (86/21); *mezeytelenfegödet* (96/20); *zeğönfegödet* (96/19); *zentsfegödet* (98/18); *tiztöföfegöd* (33/22), *tiztöföfegödrol* (134/19). Ellenpéldák: *feiedrol* (34/8), *feriedne*c (103/7); *filedbe* (25/11); *kedved* (20/4); *neped* (109/9); *neued* (111/4); *ziued* (115/19), *ziuedbe* (29/10, 109/7, 132/19); *fegelmaned* (109/19). A határozószók közül az *ellened* és a *neked* szerepel *ö-ző* formában: *ellenöd* (134/11), *te ellenöd* (110/12); *neköd* (3/1, 37/21, 40/2, 68/14, 111/12, 119/17, 134/15), *te neköd* (86/20, 93/21, 104/14, 110/3, 8, 14). A kódexben előforduló többi határozószóban *e* van a *-d* rag előtt: *te benned* (84/4, 109/16); *te elötted* (104/21); *felped* (133/12); *tüled* (78/20, 93/22), *te tüled* (77/22, 103/6, 109/14, 128/21); *veled* (133/8). A főnévi igenév megfelelő alakja viszont *ö-ző*: *fel geryeztenöd* (30/14); *tennöd* (88/8).

A többes második személyű birtokos személyrag *-tok/-tök* formában fordul elő a kódexben (vö. MNyj. 32: 30). Csupán egy szóra van egy adatunk, amelyben *ö* tövéghangzó áll előtte: *lelkötögbe* (25/15). A többi példában nincs *ö-zés*: *filetöket* (25/13); *ziuetögöl* (43/17). A kódexben ezzel a raggal megtalálható határozószókban is *e* hang van a végződés előtt: *bennetöc* (133/3); *ti köztötetöc* (52/20, 59/22).

A fentiekből kiderül, hogy az első és második személyű névszói személyrag előtti *ö-zés* az abszolút tövekben a tövéghangzó színétől függ. Azokban a tőszavakban van meg ez a jelenség, amelyekben más nyelvjárásokban zárt *ë* a tövéghangzó. A származékszavak közül a *-ás/-és*, a *-ság/-ség*, az *-at/-et* képzősökben, valamint a főnévi igenevekben találunk mindig *ö* hangot a képző után, de az *-alom/-elem* képzőt *e* véghangzó követi. Ez a megállapítás nyilván igaz a többes második személyű végződésre is, de igazolni nem tudjuk, mert nincs minden változatra adatunk.

Ö-zés a -t tárgyrag előtt

A mai magyar nyelvben a tárgyrag előtt levő tövéghangzó lehet középső vagy alsó nyelvtámaszt. A Guary-kódex nyelvjárásában is így volt, de a zárt *ë* helyén *ö* hangot ejtettek. A *-t* előtti *ö-zés* vizsgálatokor célszerű szétválasztani az abszolút és a relatív töveket.

Először az abszolút töveket vizsgáljuk meg. Abszolút töveknek tekintjük azokat is a korábbiakhoz hasonlóan, amelyeknek képzett volta már elhomályosult. *Ö-zés* van a tőszavakban a *-t* előtt labiális magánhangzót tartalmazó utolsó szótag után: *erdömöt* (75/21, 80/12, 126/3); *erföket* (72/1); *ordögöt* (25/11, 37/15, 39/14, 84/14, 105/10, 17, 132/16). Illabiális hangot tartalmazó utolsó szótag után a következő szavakban fordul elő ez a jelenség: *bezedöt* (126/5); *ežöt* 'eszet' (26/21); *hitöt* (31/4); *ingöt* (86/2); *ieğöt* (42/18, 44/15); *Josefföt* (48/15), *iosefföt* (49/2), *Josephöt* (33/10); *kinlöt* (107/11, 126/9); *lelköt* (30/8, 62/7, 84/15, 128/4); *mergöt* (9/3, 17/11); *zomermöt* (47/14, 88/21, 89/1); *teftöt* (62/4,

131/1); *venerekpöth* (87/21). Tehát az *érdem, érsek, ördög; beszéd, ész, hit, ing, jegy, József, kincs, lélek, méreg, szemérem, test, venerék* tőszavakban van kivétel nélkül mindig *ö* a tárgyrag előtt.

A következő tőszavakban nincs *ö*-zés a tárgyrag előtt, mert nyílt *e* a tövég-hangzójuk: *örömet* (10/5); *zűzet* (102/21, 103/22); — *egget* (119/16, 131/14); *hetet* (102/22); *keneret* (87/11); *keuefet* (133/22); *menntet* (119/8); *nepet* (110/21); *nieluet* (12/20, 31/15); *ziuet* (62/4, 84/4, 106/2, 118/12); *vizet* (100/2).

A továbbiakban a származékszavakat mutatjuk be. Mindig labiális magánhangzót találunk a *-t* előtt, ha az *-at/-et, -dad/-ded, -k* vagy a *-ság/-ség* képző előzi meg: *eredetöt* (29/16); *iteletöt* (120/15); *ne[m]zetöt* (31/10); *zegeletöt* (28/10); *zeretetöt* (56/20, 62/3); *termezetöt* (8/6); — *kilindedöt* (134/18); — *vetköt* (44/18); — *bekesegöt* (76/20, 77/11, 127/5, 9, 15, 129/5, 14, 132/5, 19, 133/21); *böllefegöt* (26/22); *dilöfegöt* (89/16, 90/2); *eggeffegöt* (132/5); *egigüfegöt* (26/20); *ellenfegöt* (61/18, 80/11, 125/22); *eröffegöt* (62/10); *felefegöt* (85/10, 13); *förtelmessfegöt* (28/9); *gülöfegöt* (39/11); *idüöffegöt* (126/14); *kemenfegöt* (125/19); *ketfegöt* (97/16); *mertecletöffegöt* (74/15); *nerefögöt* (!) (116/3); *remenfegöt* (31/5); *fetefegöt* (28/10, 63/8); *zegenfegöt* (74/19); *zentfegöt* (19/4, 54/4); *zerzetöffegöt* (27/5); *zouetfegöt* (30/18); *tiztöffegöt* (33/8, 58/6, 13, 59/8, 15, 21, 60/4, 61/12, 90/2); *veztegfegöt* (114/11, 118/20).

A következőkben azt mutatjuk be, mikor nincs *ö*-zés a tárgyrag előtt. A *-dalom/-delem* képző és a *-b/-bb* fokjel után járuló *-t* rag előtt nyílt *e* van, tehát nem lehet előtte *ö* hang: *kefedelmet* (87/15); *fegedelmet* (78/19); — *egebet* (95/14, 99/1); *többet* (84/11, 98/22, 93/3, 113/1). Ha a tárgyrag a *-k* többesjel után járul, még akkor sincs előtte *ö*-zés, ha a jel előtt *ö* hang áll: *binöket* (84/2, 91/19, 95/20); *binöföket* (1/17, 90/3); *ellenfegöket* (30/20); *ellenfegöföket* (130/4); *emböröket* (16/5, 37/13 stb.); *ezőket* (35/20, 36/13, 55/12 stb.); *hitöket* (30/2); *idüözülendöket* (43/4); *iüöföket* (107/10); *ieöket* (36/7); *kegötlenöket* (31/3); *kegötlenfegöket* (30/16); *kereztenöket* (55/4); *keuelöket* (130/3); *ködöket* (119/5); *lelökét* (84/6); *miuelködötöket* (83/19); *ördököket* (101/18, 105/8 stb.); *özuegöket* (30/4); *zerzetöket* (30/7); *zerzetöföket* (131/5); *zouetnököket* (114/9); *veteködeköket* (30/11); — *befüeket* (94/6); *bölleket* (126/11); *fergeket* (22/7, 23/14); *igeket* (28/17, 44/10 stb.); *kiket* (6/16, 22/12 stb.); *meleket* (93/21, 132/15); *menneket* (102/1, 119/3); *ziueket* (105/22); *zűzeket* (30/5). És természetesen a többes 3. személyű személyes névmás tárgyragja előtt sincs *ö*-zés: *vkét* (31/18, 33/14, 37/14 stb). Ugyancsak nyílt *e* áll a birtokos személyrag és a *-t* tárgyrag között még akkor is, ha a személyragot labiális magánhangzó előzi meg: *bezedömet* (109/14); *binömet* (91/16, 93/15); *emlömet* (94/20); *engömet* (21/5, 41/17 stb.); *iftenömet* (110/6); *lelkömet* (75/1, 103/17); *teftömet* (74/21, 103/18); — *binödet* 73/9); *elmedet* (57/1); *lelködet* (77/22, 124/8); *mentödet* (86/21, 118/18); *mezeytelenfegödöt* (96/20); *zөгö[n]fegödöt* (96/19); *zentfegödöt*

(98/18); *tegødet* (53/14, 63/5 stb.); *teftødet* (34/9, 55/9); — *binønket* (129/9); *ellenfegønket* (115/7); *hirønket neupønket* (14/9); *minket* (6/17, 19 stb.); — *bintøket* (39/3, 43/18); *ellenfectøket* (80/15, 81/9); *filetøket* (25/13); *titøket* (19/7, 58/17 stb.) — *binøket* (110/7); *inteføket* (132/21); *keueiøket* (50/22); *lelkøket* (22/19); *nelupket* (16/18); *zinøket* (1/10). Az egyes szám 3. személyű személyes névmás tárgyesetében megismétlődik a tárgyrag, a második előtt mindig nyílt *e* áll: *vtet* (8/8, 10/18, 15/13 stb.).

Ö-zés a határozóragok előtt

A superessivusrag alakja kódexünkben *-n/-on/-ön*, tehát minden mássalhangzóra végződő palatális hangrendű tőhöz az *-ön* változat járul (vö. MNyj. 32: 31–2). A többi határozórag közül csak a *-stül/-stül* és a *-t/-tt* locativusrag előtt fordul elő *ö*-zés kódexünkben: *mindønøstül* (70/7, 88/9, 121/19, 125/10); *teftøstül* *lelkøstül* (70/8, 71/8); — *erøtte* (2/20, 72/21, 76/15), *erøttønø* (77/18, 78/11); *foløt* (87/20), *foløtte* (13/18, 14/18, 26/6, 31/19, 46/6, 64/18, 70/15, 83/12, 112/20); *køzøt* (2/5, 19/5, 20/15 stb.), *køzøtte* (52/17, 57/3, 6, 62/19 stb.). De a *mellett(e)* szóban nyílt *e* van a locativusrag előtt: *mellet* (6/22, 64/7, 71/17), *mellette* (103/1, 3).

Jelek előtti ö-zés

Ö-zés a -k többesjel előtt

A névszókhoz járuló jelek közül a *-k* többesjel előtt jelentkezik *ö*-zés. A mai magyar nyelvben ez a jel magánhangzóra végződő tőhöz közvetlenül kapcsolódik. Ha a tő mássalhangzóra végződik, a *-k* előtt megjelenik a tövéghangzó. A tövéghangzó lehet középső vagy alsó nyelvvállású rövid hang. Így van ez már a Guary-kódexben is, de az *ë* helyén *ö* hang áll.

Néhány példa magánhangzós töre: *akkic* (21/10), *ioc* (57/21, 58/9), *elføc* (53/1), *igeket* (28/17) stb. Ha a szó mély- vagy vegyes hangrendű, a teljes tő *o*-ra vagy *a*-ra végződik a *-k* előtt: *allatoc* (95/17), *ažocat* (13/9), *hazafoknac* (128/12), *papoccal* (115/11), *pažtoroc* (6/21) stb.; — *fogl'ac* (32/9, 34/18), *hadacat* (130/2), *hamiffacat* (126/10), *igažac* (36/3, 42/19), *madarac* (32/18), *nilac* (94/11), *socac* (106/16), *vrac* (48/8) stb.

A palatális hangrendű szavakat itt is célszerű szétválasztani aszerint, hogy az abszolút tövük vagy valamelyik származékuk tövéghangzójában fordul elő a zárt *ë* helyén *ö* a többesjel előtt. Az abszolút tövek közé soroljuk az elhomályosult származékokat is. Ha szó utolsó szótagjában labiális magánhangzó van, akkor mindig *ö* áll a többesjel előtt. Az *embørøk* szóalakra 13, különböző ragos alakjaira pedig 29 adatot találunk a kódexben: *embørøc* (35/3, 36/9, 39/8, 46/12 stb.), *embørøkøket* (16/5, 37/13), *embørøkøknec* (13/21, 14/4), *embørøgbøl* (29/6),

embörökert (42/13), *embörökhöz* (129/22), *emböröknel* (52/1), *emböröctül* (133/21, 134/2), *embörökkel* (27/18, 129/5), *emböröke* (133/16) stb. A többi szóra kevesebb példánk van: *erdömöknek* (117/10); *mestörök* (34/14, 88/15); *mindönök* (90/17), *mindönöktül* (8/3); *ördögök* (7/1), *ördögöket* (101/18, 105/8, 118/13, 125/4), *ördögöknek* (1/6, 12, 7/4, 125/9, 128/16), *ördögöctül* (8/2); *zouetnököket* (114/9). Tehát az *embör*, *érdöm*, *mestör*, *mindön*, *ördög* és a *szövétnök* tartozik ide.

A következőkben bemutatjuk azokat a magas hangrendű szavakat, amelyeknek az abszolút tövében labiális véghangzó van a *-k* jel előtt, de az azt megelőző szótagjukban illabiális magánhangzót tartalmaznak. Az *ezök* szóalak és ragos változatai 27-szer, a *mindezök* 24-szer fordul elő a kódexben: *ezök* (23/8, 34/19, 37/1), *ezöket* (35/20, 36/13, 55/12), *ezökhöz* (37/8), *ezökön* (6/13), *ezökről* (51/10), *ezöke* (28/19) stb.; *mind ezök* (5/19, 10/5), *mind ezöket* (2/10, 37/8, 47/16, 110/14), *mind ezöknek* (22/19), *mind ezögbe* (102/15), *mind ezögben* (22/8), *mind ezögből* (48/21), *mind ezögből* (11/9), *mind ezöknel* (118/21), *mind ezökről* (87/3) stb. A *szentök* szóalakra és ragos változataira 17 adat van a forrásban: *zentök* (45/14, 58/6), *zentöknek* (4/17, 31/17), *zentökről* (54/14), *zentökkel* (11/1) stb. A többi szóra nincs ilyen sok példánk: *bezédöknek* (94/14); *binök* (12/9), *binöket* (84/2, 91/19, 95/20), *binöknek* (7/14, 8/17, 41/12, 84/13, 106/3, 118/7), *binöcnek* (81/2, 84/8); *eľetenök* (39/14); *hitöket* (30/2); *ieğök* (32/2, 35/16), *ieğöket* (36/7), *ieğögből* (36/7, 45/11), *ieğökből* (35/16); *kerezťenöket* (55/4), *kerezťenöcnek* (67/3); *keuelöket* (130/3); *legenök* (113/3); *leľköket* (84/6); *özuerökkel* (46/13), *özueğöket* (30/4), *özueğöknek* (128/11); *zegeňöknek* (132/7), *zegeňökön* (78/4, 80/4); *venökkel* (116/11); *vitezők* (109/5). Tehát a következő szavak alkotják így a többes számukat: *beszéd*, *bín*, *(mind)ez*, *elyetén*, *hit*, *jegy*, *keresztyén*, *kevény*, *legény*, *lélek*, *öszvér*, *özvegy*, *szegény*, *szent*, *vén*, *vitéz*. Az adatok szerint ingadozás nem fordult elő.

Nyílt *e* van a következő szavak abszolút tövében, ezért a *-k* előtt ezekben nincs *ö*-zés. Még labiális magánhangzót tartalmazó első szótag után sincs *ö*-zés a *bölcs* és a *szűz* adataiban: *böľieć* (36/4, 48/8), *böľieket* (126/11); *zűzec* (76/2), *zűzeket* (30/5), *zűzeknek* (76/4), *zűzegnek* (128/11), *zűzekkel* (116/10). Illabiális szótag után a következő nyílt *e*-t mutató adatokat találjuk a forrásban: *ebec* (16/3, 12, 19/17), *ebeknek* (19/4, 10, 31/18, 95/1); *fergeć* (23/3, 7, 9), *fergeket* (22/7, 23/14); *meľieket* (93/21, 132/15); *menňeket* (102/1, 119/3), *menňeknek* (59/1, 60/1, 63/7, 73/22), *me[ň]ňeknek* (126/8); *Nemeľeć* (35/6, 9); *ziueket* (105/22). A következő szavak tartoznak ide: *bölcs*, *eb*, *féreg*, *mely*, *menny*, *némely*, *szív*, *szűz*.

A származék szavak közül középső nyelvválású magánhangzó van a *-k* jel előtt az *-ás/-és*, *-at/-et*, *-mány/-mény*, *-ság/-ség*; valamint az *-s*, *-tlan/-tlen* képzős alakulatokban, és így a palatális hangrendűekben mindig *ö*-zés van. Néhány példa a mélyhangrendűekre: *irafocat* (21/13) *ozľafocat* (30/13); *allatoc* (95/17,

130/17), *gondolatocat* (118/6, 133/10); *tartomanogba* (42/5, 109/20); *gilkoffagocat* (30/15); *alazatofocat* (58/21, 59/4, 10), *odalatofoc* (63/6), *hafonlatofoc* (16/7); *artatlanocat* (30/4), *tudatlanocat* (126/10) stb. A palatális hangrendűekre az alábbi adatokat találjuk a kódexben: *böjtöleföknec* (70/21); *enöcleföknec* (94/13); *Kerdefoc* (82/9); *zenuedeföknec* (70/21); *veteködeföket* (30/11); — *nemzetöc* (59/20, 109/18), *nemzetöknec* (96/20, 109/17); *zerzetöket* (30/7); *vetközetöknec* (7/13); — *ellenföket* (30/20); *kegötlenföket* (30/16); — *kegötlenöc* (3/21), *kegötlenöket* (31/3). Az -s képző előtt is, és utána is ö-zés van a legtöbb esetben: *bínöföket* (1/17, 90/3), *bínöföcnec* (117/4), *Bínöföknec* (4/15); *ellenfököföket* (130/4); *iüpföket* (107/10); *rezököfök* (7/3); *zerzetöföc* (65/6), *zerzetöföket* (13/5). De ha az -s -(d)alom/-(d)elem képzős származékhoz járul, akkor előtte alsó nyelvállású magánhangzó áll, de a -k előtt akkor is ö van: *engedelmeöc* (11/3); *töredelmeöknec* (69/12, 117/3). A fentiek alapján tehát a következő származékszavakban van ö-zés a többesjel előtt: *böjtölés*, *éneklés*, *kérdés*, *szenvedés*, *vetekedés*; *nemzet*, *szerzet*, *vétkezet*; *ellenség*, *kegyetlenség*; *kegyetlen*; *bínös*, *ellenségös*, *ívös*, *részögös*, *szerzetös*; *engedelmes*, *töredelmes*.

Alsó nyelvállású tövéghangzó járul a -(d)alom/-(d)elem, az -i, valamint a -tt képző után, így a palatális hangrendű szavakban a -k jel előtt nincs ö-zés. Néhány példa a mély- és vegyes hangrendűekre: *velagiakrol* (13/1); — *halottacat* (110/1); *meg irtacat* (57/12); *mondottacat* (69/15) stb.; palatális hangrendűek: *feiedelmekre* (106/4), *feiedelmekhoz* (108/1); — *foldiectül* (106/3), *iftenieknec* (106/1), *menneiekre* (106/4); — *vetötteknec* (43/21, 129/10); *meg vettetechnec* (39/8).

Ö-zés a -t/-tt időjel és igenévképző előtt

A múlt idő -t/-tt jele előtt néhány igében felső nyelvállású labiális tövéghangzó van: *haragut* (110/13); — *el hirhüt* (109/19); *feküt* (80/3); *meg diühüt* (23/13). Az utóbbi igenévként hatszor is előfordul a kódexben: *meg diühüt* (23/19), *meg dihüt* (17/9, 21/20, 21, 22/10, 93/6).

A többi ige múlt idejében azonban középső nyelvállású o és ö tövéghangzó áll a jel előtt. Néhány példa a mély hangrendű igékre: *adot* (7/4, 47/6); *bolatot* (110/14, 21); *el aggot* (37/16) stb. A palatális hangrendű igékben természetesen labiális a tövéghangzó mindig, függetlenül attól, hogy az utolsó szótagban labiális vagy illabiális hang van: *elegödöth* (65/2); *erdömlöt* (80/3), *erdömlöttec* (45/13); *göyöt egbe* (131/5); *gönerködöt* (4/5, 65/2); *göttötte* (20/12); *költöte el* (10/12); *meg ielöntötte* (19/11); *zögönlöt* (90/11); *vetközötte* (10/2), *vetközöt vala* (91/9), *vetközöt vola* (71/22), *vetközöt volt* (96/9), *vetközöt volna* (102/11); — *be öuedzötte vala* (88/5); *be telefeyötte* (114/13); *el kezötte* (121/19); *el reyötte* (92/14); *el filezötte volna* (42/6); *vegezöte el* (15/9); *el vezötte* (130/14), *el vezötte vala* (45/9), *el vezötte volna* (72/1); *erzöttele uolna* (134/18), *meg erzöte vala* (116/21); *esöt* (109/22); *iedzötte* (59/14); *kellöte volna* (3/13); *meg eröfeyöt*

(115/22); *meg orizot* (47/3, 114/19); *zeretot* (42/14); *zerzotte* (21/13), *zerzot vala* (112/21); *zületot* (78/1); *törleytötte* (21/13); *vezteglöttec volna* (114/11); *vettetot* (3/7). Hasonló képet mutat a tövéghangzó a megfelelő igenevekben is: *hallot* (11/19); *meg bizonytot* (65/19, 70/2); — *fe/lot* (27/4); *zerzot* (21/15, 54/16); *terömtot* (130/17); *vetot* (16/9, 49/20, 87/20), *meg vetot* (38/5, 6); *vetottekne*c ‘vétetteknek’ (43/21, 129/10). A következő igékre találtunk a *-t/-tt* jel, illetőleg képző előtt *ö-ző* adatokat a kódexben: *egybegyőjt*, *elégödik*, *érdöml-*, *gyenyerködik*, *gyötör*, *elkölt*, *megjelönt*, *szégyönl*, *szeröz*, *terömt*, *vétközik*; — *beövedz*, *beteljesejt*, *elkezd*, *elrejt*, *elsüllyeszt*, *elvégez*, *elveszt*, *(meg)érez*, *esik*, *fesél*, *jegyez*, *kell*, *megerősejt*, *megőriz*, *szeret*, *születik*, *törlejt*, *vesztegel*, *(meg)vet*, *vét*, *vettetik*. Az *érez* és a *jegyez* alapalakjukban valószínűleg *éröznek*, illetőleg *jegyöznek* hangzottak, de nincs rájuk példa a kódexben (vö. OrmSz., SzegSz., OrvK.).

Járulhat a *-t/-tt* jel egy szótagból álló magánhangzóra végződő tőhöz a *v* tövű igékben: *hiittac volna* (54/18), *ipth* (68/2, 3), *iüttel ki* (109/11). Ugyanígy viselkedik az igenévképző is: *lit* ‘lött’ (15/17). Ha a tő végén zárt *ë* van, megjelenik a jel előtt és a képző előtt is az *ö-zés*, az adatok azonban ingadozást mutatnak. A *lesz*, *tesz*, *vesz* igékre vannak adataink. A múlt időben csak a *tesz* fordul elő *ö-ző* változatban is, a másik kettő csak illabiális magánhangzóval szerepel: *tötte* (90/25, 115/6), *meg tötte* (69/17); de *teth* (55/19, 114/4), *tettem* (105/1), *tette* (110/20); *leth* (36/19); *veth* (29/16, 74/10), *be veth* (21/16), *el vet vala* (89/2). A *tesz* igenevére csak *ö-ző* adataink vannak: *töt* (43/9, 90/24), *töth* (69/8, 16). A *lesz* igének viszont az igeneve fordul elő *ö-ző* alakban is: *meg löth* (19/13, 85/6, 8, 96/13); de *meg leth* (91/4). A *vesznek* az igenevére sem találunk *ö-ző* adatot: *veth* (121/9). Így a három szó közül csak a *vesz* található mindig *ë-ző* formában, a másik kettőben az *ö-zés* ingadozik. Az adatok tehát arra utalnak, hogy ezeknek az igéknek a múlt idejében és az igenevében az *ë > ö* változás a nyelvmélek keletkezésének idején van folyamatban. És ezt a változást a többi igének a *-t/-tt* jel, illetőleg képző előtti *ö-zése* indította meg. A *lesz*, *tesz* igék tövének más *ö-ző* formái nem fordulnak elő a kódexben.

Ö-zés képzők előtt

Deverbális igeképzők előtt

A *-g* gyakorító képző előtt a *kesereg* szóban találunk *ö-zést* forrásunkban: *keferognec* (51/3). Természetesen akkor is *ö* van a végződés előtt, ha az előtte levő szótagban is az áll: *könörögne* (21/2, 111/21), *könörögnie* (79/7). Ebben az igében az *-r* is képző (vö. TESz.), előtte is *ö* van. Érdekes viszont, hogy a *kényszerít* *-r* képzője előtt kivétel nélkül mindig *e* hangot találunk: *kezereyti* (125/20), *kezereyte* (117/22) stb. A XVI. századi orvosi könyv nyelvjárásában ez

a szó már *ö-ző* (vö. MNyj. 8: 46; SzNytA. 4: 293), és az a szegedi nyelvjárásban is (vö. SzegSz.). Az Ormánysági szótárban a szó nem szerepel. Feltehetőleg *-r* képző van az *ingerel* igében is (TESz.). Kódexünkben egyszer fordul elő *ö-ző* formában: *ingorlo* (61/14).

Megtalálható ez a jelenség a *-gat/-get* képző előtt a *fenyeget* igében: *meg fenöget* (80/17), *meg fenögete* (86/11), *fenögetefeuel* (40/6).

Az *-l* gyakorító képző előtt is előfordul *ö-zés* a *fesél* igében: *meg fesöl* (83/6), *ki fesölhet* (99/8).

Az *-ll* mozanatos képző előtt a *szökellik* igében van *ö-zés*: *zökollic vala ki* (91/21).

A műveltető *-t* képző előtt csak a *fektet* ige régi változatában van *ö* tövéghangzó: *feköte* (79/12), *fekötneie* (79/8). Az itt található *ö* hang nyilván *ü > ö* nyíltabbá válás eredménye. Ezt bizonyíthatja az is, hogy az ugyancsak műveltető vagy mozzanatos *-t* képzővel létrejövő *fizet*, *siet*, *szeret* igékben nincs *ö-zés*: *fizet* (9/6), *meg fizeffe* (121/16), *fizetes* (84/20) stb.; *fietenec* (113/2); *zeret* 10/4, 37/14, 40/10), *zeretefe* (81/4) stb.

A *-z* gyakorító képző előtt *ö* hang áll, ha az előtte levő szótagban labiális palatális magánhangzó van: *el födözi* (41/12); *kötöz* (129/22) stb.; *meg ötöze* (64/12); *öltözec* (108/14) stb. A *gerjedez* és *örvendez* igében a megelőző szótagban nincs *ö*, mégis labiális a képző előtt levő végghangzó: *geriedöznec* (63/2), *örüendöz* (61/16).

Denominális igeképzők előtt

A denominális ősi *-d* képzőhöz már a korai ómagyar korban hozzákapsolódott a tövéghangzó (TNyt. I, 67), és amint azt már korábban kimutattuk, kódexünkben a képző kétalakú: *-odik/-ödik*, vagyis a palatális hangrendű szavakban *ö-zés* van a toldalék előtt (vö. MNyj. 32: 25).

A denominális *-l* képző előtt *ö* hang áll, ha a megelőző szótagban labiális a magánhangzó: *böyöl* (27/11, 74/16) stb. Nincs labiális hang a megelőző szótagban a *keresztel*, *kétel* és a *tisztel* adataiban: *tizöl* (41/2), *tizölno* (110/6), *tizölendö* (64/13), *tizölteffec* (112/11). A másik kettő csak egy-egy származékában fordul elő: *ketölködeft* (97/15); *meg kereztölebbe* (66/4). De nincs *ö-zés* a *felel* igében, amely szintén denominális származék (vö. TESz.), valamint a *művel* és a *terhel* szóban: *felel* (4/10, 121/12) stb., *miuelködet* (100/11), *miuelköttel* (115/19) stb., *meg terheluen* (51/7). Ezekben nyilván nyílt *e* volt a formáns előtt.

Ö tövéghangzó van az *-lkodik* képző előtt is: *beuölködes* (74/13, 75/7, 76/10).

A denominális *-z* képző előtt nincs állandó *ö-zés*. A *kedvez*, *kötelez*, *nevez*, *végez* igékben mindig *e*, a *szerez*-ben és a *tömjénez*-ben viszont mindig *ö* található a végződés előtt. Pl.: *keduezőn* (107/4); *kötelez* (15/1); *neuezőm* (100/20), *neueze* (31/18), *neuezte* (19/9); *vegeze* (48/10), *el vegezi* (3/8), *vegezeti* (3/10,

115/9) stb., de *zerp̃z* (8/13, 29/20), *zerp̃zed meg* (104/18), *zerp̃zuen* (117/8), *zerp̃ztete* (112/5), *zerp̃ztetec* (35/13); *t̃pmienp̃zpt* (13/20), *t̃pmienp̃zpe* (13/19).

Forrásunkban a *szerez* igének csak a képző előtti tövéghangzójában van *ö*, de a XVI. századi orvosi könyv nyelvjárásában már a hangsúlyos szótag is *ö-ző* (vö. MNyj. 8: 47), és *szöröz* alakban él a szó a szegedi és az ormánysági nyelvjárásban is (SzegSz., OrmSz.). A *szerez* adatai is azt bizonyítják, hogy kódex keletkezése idején az *ö-zés* kialakulása a nyelvjárásban folyamatban van, és a szó vége felől terjed visszafelé. A *tömjénez* a szegedi nyelvjárásban is *ö-ző*, az OrmSz.-ban nincs meg a szó. A *kedvez*, *kötelez*, *nevez*, *végez* az egyik itt említett forrásunkban sem fordul elő *ö-ző* alakban. A tövéghangzó *ö-zése* tehát nem a *-z* képzőtől függ, hanem a töv végén levő zárt vagy nyílt *e* hangtól, a zárt *ë* helyére kerül az *ö*. Hasonló a helyzet a denominális *-l* előtt is.

Ö-zés a deverbális névszóképzők előtt

A *-g* deverbális névszóképző előtt találunk *ö-zést* a *részeg* szóban és származékaiban: *režog* (7/19), *režogos* (6/10, 13/14), *režogofok* (7/3), *režogfeg* (6/7, 7/11, 8/6, 16), *režogfectül* (113/8). A beszélők a szó képzett voltát már a kódex keletkezésének idején sem ismerhették fel.

A *-dalom/-delem* képző előtt csak a *segedelem* szóban fordul elő *ö-zés*, de ebben sem kivétel nélkül: *fegodelm* (117/3), *fegodelmeuel* (108/20), de *fegedelme* (125/7), *fegedelmet* (78/19). Más szavakban nincs meg ez a jelenség: *gözedelmet* (76/5, 101/18), *töredelmefoknec* (69/12, 117/3), *vezedelme* (7/15). A *segedelem* ejtése ma is ingadozik a szegedi nyelvjárásban: *segedelöm* ~ *segödelöm* (SzegSz.). Az OrmSz.-ban nem szerepel a szó. A *veszedelem* mindkét szótárban *veszödelöm* alakban fordul elő, a *töredelmes* kiejtése pedig egyezik a köznyelvvél a szótárak tanúsága szerint.

A *-atlan/-etlen* képző igéből is, főnévből is képezhet melléknevet. A képző előtt levő magánhangzó a mai köznyelvben alsó nyelvválású: *-atlan/-etlen*. A magyar nyelv történeti nyelvtana szerint így van ez már a kései ómagyar korban is (TNyt. II/1, 285–6). A Guary-kódex *ö-ző* adatai azt mutatják, hogy egyes szavakban ez a magánhangzó még középső nyelvválású volt: *hitöptlenfeg* (66/18, 21); *kegöptlen* (29/19, 30/2), *kegöptlen* (55/1), *kegöptlenoc* (3/21), *kegöptlenoket* (31/3), *kegöptlenfeg* (29/14, 18), *kegöptlenfege* (28/13), *kegöptlenfegnec* (61/15), *kegöptlenfegoket* (30/16), *kegöptlenfeggel* (31/6). Más szavakban forrásunkban is alsó nyelvválású magánhangzó található: *artatlan* (45/18, 49/2, 75/3); *hallatlan* (64/19); *zönetlen* (1/16, 9/16, 41/11, 44/18, 121/21, 128/14). Az ormánysági nyelvjárásban él ma is a *kegyöptlen* változat, de a másik szóban nincs *ö-zés* (OrmSz.), a szegedi nyelvjárásban egyikben sincs *ö* a képző előtt.

A *-t/-tt* igenévképző előtti *ö-zést* fentebb a múlt idő jele előtti *ö-zéssel* együtt tárgyaltuk.

Ö-zés a denominális névszóképzők előtt

A -k főnévképző előtt

Kódexünkben az *ének* és a *lélek* szóban találunk ö-zést a -k képző előtt. Az *ének* mindössze két származékában szerepel a kódexben: *enocleſoknec* (94/13), *enoclonec* (120/18). A *lélek* szóra sok adatunk van, mind ö-ző: *leloc* (9/20, 13/9, 78/9, 82/21, 122/13, 131/1), *leloknc* (7/15, 84/8, 101/16), *lelogben* (80/8), *lelocbe* (8/13), *lelogbol* (74/7) stb.

Az -s melléknévképző előtt

A névszóképzők közül a legtöbb adat az -s melléknévképző előtti ö-zésre fordul elő vizsgált kódexünkben. A könnyebb tájékozódás kedvéért célszerű szétválasztani az adatokat aszerint, hogy tőszóhoz vagy származékszóhoz járul a formáns. A tőszó, amelyből az -s képzős származék létrejön, legtöbbször élő, de van olyan származék is, amelynek alapszava már a forrás keletkezésének idején sem élt.

Először a tőszavakból keletkezőket vizsgáljuk meg. Labiális magánhangzó van a következő szavaknak a tövéghangzót megelőző szótagjában: *erdomps* (122/20), *erdompsse* (121/19, 122/1); *gogps* (27/2); *nomps* (53/12, 78/8, 116/7), *no[m]mps* (64/4, 106/19), *no[m]moffegenec* (64/8), *meg nomoffeytod* (62/4); *rezogps* (6/10, 13/14), *rezogpsok* (7/3). A *részeg* ugyan maga is származékszó, de képzett voltát már az ómagyar korban sem érezték.

A következőkben illabiális hang áll a megelőző szótagban. Némely szóra igen sok adat van a kódexben, nem soroljuk fel az összest. Így például a *bűnös* 36-szor fordul elő mindig ö-ző alakban: *binps* (41/15, 17, 42/3, 9, 12, 83/5), *binpnc* 85/1, 90/14) stb. Ezeket ö-ző adatoknak tekintjük, noha a mai nyelvben is ö hang áll a képző előtt. Az alapszóban ugyanis illabiális *i* van, és az ómagyar korban más nyelvjárásokban a *bűnös* második szótagjában *ë* volt. Pl. JóK. 41/25: *bynesnek*, BirkK. 4b/12: *bvnepnek*. De *bűnes* alak a mai nyelvjárásokban is él (vö. ÚMTsz.). A *jeles*, *jelesben*, *jelesen* szavakra összesen 35 adatunk van, mind ö-ző: *ielps* (35/16, 36/14, 37/11), *ielpsben* (21/22, 82/10, 13), *ielpsfen* 16/6, 95/17, 122/7) stb. A *tisztess* melléknév önmagában nem szerepel a kódexben, de továbbképzett származéka, a *tisztesség* 27-szer fordul elő: *tiztoſſeg* (57/22, 58/11), *tiztoſſege* (45/3, 9, 115/18), *tiztoſſeg kiuno* (27/17) stb. Az *édes* és származékai 23-szor találhatók meg a forrásban mindig ö-ző formában: *edps* (7/12, 62/1, 117/2, 133/18), *edpskodest* (101/21), *edpsſſege* (125/14) *edps annanak* (65/3) stb. Az *ékes* és származékai 10-szer fordulnak elő, egy adatban azonban *e* van az -s képző előtt: *ekps* (33/1, 20), *ekpsſſege* (3/4), *ekpsſſegps* (79/20), *meg ekpsſytd* (62/8), *meg ekpsſytic* (63/14), *meg ekpsſyte* (108/17, 112/15), *meg ekpsſytuen* (51/7), de: *ekeseytiuala meg* (127/3).

Az alábbiakban az előforduló összes adatot közöljük. A *bűnös* szóhoz hasonlóan a *büdöst* is *ö-zőnek* tekintem, ennek is voltak és vannak *bides*, *büdes* alakváltozatai (vö. TESz., ÚMTSz.): *bidps* (17/6, 22, 94/15). További *ö-ző* adatok: *feguerps* (107/9); *fenps* (62/15, 63/8, 15), *fenpfbec* (57/3, 62/17, 20), *fenpfcodnec* (53/22), *fenpffegps* (56/17, 19); *igenps* (132/19), *igenps* (28/7); *iupfoket* (107/10); *iegpfcodnec* (124/13); *kegps* (30/7, 61/11, 78/10, 99/17, 101/4), *kegpffeggel* (72/5); *kinlps hazaba* (111/6); *mergps* (2/6, 9/2, 24/7, 94/18), *meg mergpfoyti* (22/20), *meg mergofeyti* (22/12, 23/12); *negedps* (27/2), *otuenps* (106/11); *sebpffegps* (20/6); *zelps* 'széles' (59/6, 127/6); *zomermops* (103/9), *zomermopfkodes* (96/14), *zomermopfkodefert* (95/20), *zomermopffegnec* (92/3); *verps* 'véres' (16/7), de *verefoytic meg* (16/17).

A fentiek alapján megállapíthatjuk hogy kódexünkben a következő tőszóból keletkezett -s képzős melléknevek és származékaik *ö-zők*: *büdös*, *bűnös*, *édes*, *egyenés*, *ékes*, *érdemes*, *fegyveres*, *fényes*, *gőgös*, *íves*, *jegyes*, *jeles*, *kegyes*, *kin-cses*, *mérges*, *negédes*, *nemes*, *ötvenes*, *részezes*, *sebes*, *széles*, *szemérmes*, *tisztes*, *véres*. És csupán az *ékes* és a *véres* egy-egy adata kivétel. A forrásban az *üdvösség* főnév 25-ször fordul elő: *idupffeg* (62/13, 127/8), *idupffegnec* (41/6, 82/19, 84/16, 22) stb. Minden adatban hosszú ss hang van, ez azonban z + s teljes hasonulásából jött létre, az alapszó ugyanis *üdvöz* (vö. TESz.). A szóban tehát nincs -s képző, a mai *üdvös* később keletkezett, feltehetőleg elvonás az *üdvösség*-ből. A többi szó közül ki kell emelnünk egy néhányat. Forrásunkban a *mérges* következetesen *ö-ző*, de az Ormányságban és a szegedi nyelvjárásban nem az (vö. OrmSz., SzegSz.). A XVI. századi orvosi könyvben *mérges* és *mérgös* alakok egyaránt előfordulnak (MNyj. 8: 45). Csak egy adatunk van az *ötvenös* szóra, az említett mai nyelvjárásokban ez sem *ö-ző*. A *szömérmös* az ormánysági nyelvjárásban ugyanígy hangzik (OrmSz.), de Szeged környékén *szömérmesnek* ejtik (SzegSz.). Az *ékös* és a *vérös* egy-egy adata *ë-ző* a kódexben, az Ormányságban mindkettő *ö-ző*, Szegeden azonban az *ékes* nem az. A *fegyveres*, *íves* és a *negédes* nem szerepel a szótárakban, a többi szó ejtése a két nyelvjárásban azonos a forrás adataival.

Még négy tőszóból keletkezett -s képzős származék található a kódexben. Ezek a *kedves*, a *terhes*, a *teljes* és a *tüzes*. A *kedves* kilencszer szerepel a kódexben mindig *e-ző* formában: *kedues* (13/20, 42/1, 75/14) stb. Ugyanilyen formában él a szó az ormánysági és a szegedi nyelvjárásban, és ez volt az alakja a XVI. századi orvosi könyvben is. A *tüzes* ötször fordul elő, és sohasem *ö-ző*: *tüzes* (8/8, 19/20, 50/4, 93/8, 94/11). Az imént említett nyelvjárásokban sincsenek *ö-ző* adatai. A *terhes* mindössze kétszer fordul elő, és egyik adat sem *ö-ző*: *terhes* (46/12, 107/11). Ugyancsak ilyen alakban élt a szó a XVI. századi orvosi könyv nyelvjárásában (vö. SzNytA. 4: 516). Az Ormányságban szintén így hangzik (OrmSz.), Szegeden viszont *terhös*-nek mondják (SzegSz.). A *teljes* és származékai 24-szer szerepelnek a forrásban, és csak egy *ö-ző* adat van köztük:

telőfbec (54/4), de *tel'es* (37/9, 41/4, 43/2) stb. A szónak az említett nyelvjárá-sokban és az orvosi könyvben sincsenek *ö-ző* adatai, így a kódexben előforduló egyetlen adat esetleg elírás eredménye. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a középfok jele az *-s* képzős származékokhoz közvetlenül járul, és a palatális hangrendű szavakban az *-s* előtt általában *ö* hang áll: *dilőfego/fb*, *edőffego/fb* (130/18), *fenőfbec* (57/3, 62/17, 20), *gēnerūfego/fb* (130/20), *zentfegosbec* (57/7), *zūkfego/fb* (122/9). Ezek analógiájára születhetett meg a kódex *telőfbec* adata valószínűleg csak írásban, mert másutt a nem *ö-ző* *-s* képzős szavakban ebben a helyzetben *e* van: *vezedelme/fb* (25/5).

Az alábbiakban a származékszavakból továbbképzett *-s* képzős mellékneveket vizsgáljuk meg. Korábban már láttuk, hogy a *-t*, a *-k* többesjel és a birtokos személyragok előtt a *-ság/-ség* képző után mindig középső nyelvválású magánhangzó áll, és a palatális hangrendű szavakban ez mindig *ö*. Így van ez az *-s* képző előtt is. A *felsőleges* szóra 30 adat van a kódexben, mind *ö-ző*: *felfegos* (32/4, 35/11, 45/14, 49/3, 7) stb. A *szeletséges* 19-szer fordul elő: *zentfegos* (26/14, 55/17, 58/7, 62/3, 11, 21), az *édességes* 11-szer: *edőffegos* (18/4, 59/17, 62/6, 116/17, 20) stb. A többi szóra csak kevesebb adatunk van: *bekefegos* (132/18), *beufegos* (48/10, 51/9, 65/8, 68/8, 10, 19), *bevfgos* (58/21); *dilőfego/fb* (130/18); *ekőffegos* (79/20); *ellenfego/foket* (130/4); *fenőffegos* (56/17, 19); *gēngefegos* (116/15); *gēnerūfegos* (87/21), *generūfegos* (54/19), *gēnerūfego/fb* (130/20); *gūlőfegos* (7/229); *iduőffegos* (78/13, 80/22, 118/4, 125/10); *kemenfegos* (39/4); *keferūfegos* (72/2, 22, 105/2), *keferufegos* (2/12); *ketfegos* (106/7); *keuelfegos* (95/18); *kőzönfegos* (48/2, 109/20, 115/3, 11, 97/19, 111/4, 116/2); *melfegos* (8/8); *nerefegos* (122/20); *fébőffegos* (20/6); *zēpfegos* (64/5); *zōrniūfegos* (1/6, 10, 2/4, 7, 12); *zūkfego/fb* (122/9); *tőkeletőffegos* (61/4).

Az *-at/-et* képzős származékokból létrejövő melléknevek *-s* képzője előtt is középső nyelvválású magánhangzó van úgy, mint a *-t* tárgyrag, *-k* többesjel és a birtokos személyragok előtt. A *tőkéletes* és származékai 33-szor fordulnak elő a kódexben: *tőkeletos* (49/12, 50/13, 51/16, 20, 21), *tőkeletőffeggel* (35/20) stb. A többi szóra nincs ilyen sok adat: *dileretos* (115/8); *dōgletőffegget* (118/7); *kellemetos* (75/14, 81/5, 112/14); *kōñorūletos* (118/11), *kōñorūletőffeg* (79/5, 9, 80/4), *kōñorūletőffegnec* (78/6); *rettenetos* (1/5, 19/13, 21); *zerzetos* (71/1, 5, 126/18, 129/10, 13), *zerzethos* (20/17), *zerzeto/fnec* (125/10), *zerzeto/foc* (65/6), *zerzeto/foket* (131/5), *zerzeto/fegot* (27/5), *zerzeto/fegnec* (128/7).

A bemutatott adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a következő *-ság/-ség* és *-at/-et* képzős szavakból származó *-s* képzős melléknevekre van *ö-ző* adat forrásunkban: *békességes*, *bősséges*, *dicsősséges*, *édességes*, *ékességes*, *ellenséges*, *felsősséges*, *fényességes*, *gyengességes*, *gyönyörűsséges*, *gyűlölséges*, *keménysséges*, *keserűsséges*, *kétséges*, *kevélysséges*, *közönséges*, *mélysséges*, *nyereséges*, *sebességes*, *szenisséges*, *szépséges*, *szörnyűsséges*, *szükséges*, *tőkéletességes*, *üdvösséges*; *dicséretes*, *dögletes*, *kellemetes*, *könyörűletes*, *rettenetes*, *szerzetes*, *tőkéletes*.

Ellenpélda nincs, ezek a szavak következetesen *ö-z*ök. Így viselkednek az ilyen származékok a XVI. századi orvosi könyv nyelvjárásában (vö. MNyj. 8: 45; SzNytA. 4. sz.), és az ormánysági, valamint a szegedi nyelvjárásban is (vö. OrmSz.; SzegSz.).

Vannak azonban forrásunkban olyan származékszóból keletkező *-s* képzős melléknévek, amelyekben az *-s* előtt nincs *ö-z*és. Az *-alom/-elem, -dalom/-delem* képző után nyílt tövéghangzó van, így természetesen a palatális hangrendű változatokban az *-s* előtt *e* hangot találunk: *engedelmeſoc* (11/3), *engedelmeſſeg* (37/5); *ſörtelmes* (94/10, 14), *ſörtelmeſſegot* (28/9) stb.; *kegelmes* (45/49); *töredelmeſoknec* (69/12, 117/3), *töredelmeſſeg* (65/20, 71/12) stb.; *vezedelmesb* (25/5). Így van ez a XVI. századi orvosi könyvben (MNyj. 8: 45; SzNytA. 4. sz.), és így van az említett nyelvjárásokban is (OrmSz.; SzegSz.).

Az eddigiekből kitűnik, hogy az *-s* melléknévképző előtt nem volt állandó tövéghangzó a kódex nyelvjárásában. A tövéghangzó színét az alapszó határozta meg. Az azonban kétségtelen, hogy ha az alapszónak középső nyelvállású tövéghangzója volt, akkor a palatális hangrendűekben az *-s* előtt *ö-z*és volt, akár képzett volt az alapszó, akár nem.

Végül megemlítjük, hogy a *-stul/-stül* rag *-s* képzőeleme előtt is *ö* hang áll a palatális hangrendű szavakban: *teſtoſtül lelköſtül* (70/8, 71/8), *mindönöſtül* (70/7, 88/9, 121/19, 125/10).

A -d sorszámnévképző előtt

A *-d* sorszámnévképző előtt sincs állandó tövéghangzó, vagy középső vagy alsó nyelvállású magánhangzó áll előtte. Így van ez a mai magyar nyelvben is: *második, de nyolcadik*. A kódexben a következő *ö-z* alakokat találjuk: *neguenöd* (32/8); *Tizonkettöd* (2/11, 123/2). Természetesen akkor is *ö* van a képző előtt, ha a megelőző szótagban is *ö* áll: *ötöd* (73/14, 105/21, 108/3, 8) stb. Más szavakban viszont nyílt *e* található ebben a helyzetben: *neged* (66/20, 89/13, 106/12) stb.; *kilenced* (52/19, 117/16); *Tized* (119/2), *Tizonnegged* (1/4, 119/18), *huzonegged* (123/20).

Az -n névmásképző előtt

Az *-n* névmásképző előtt az *ezen, minden, önnön és a tennen* szavakban találunk *ö-z*ést. Az *ezen, ezenképpen, ezenközben* és az *ezent* összesen 61-szer fordul elő a kódexben mindig *ö-z*ő formában: *eſön* (1/22, 9/14, 19/11, 20/13), *eſönkeppen* (34/10, 88/20), *eſönközbe* (87/12), *eſönd* (119/6) stb.

A *minden, mindenik, mindenképpen, mindenkoron, mindennemű, mindenestül* 166-szor szerepel a forrásban *ö-z*ő alakban: *mindön* (8/13, 29/6, 38/17), *mindöníc* (92/8), *mindönkeppe[e]* (13/8, 88/18), *mindöncon* (1/16, 4/4, 11/3), *mindönmemü* 60/16), *mindönöſtül* (88/9) stb. Érdekes módon a *mindenható* ejtése eltér az eddigiektől, a szó első szótagjában ugyanis nyíltabb magánhangzó

van, és a három adat közül egy nem *ö*-ző: *mendõnhato* (102/13), *mendõnhatot* (119/1), de *mendenhato* (28/3). Ennek az eltérésnek az lehet a magyarázata, hogy a szó a XIV-XV. században *mendenható* formában élt az egyházi nyelvben. Így fordul elő a Jókai-kódexben 60/6: *mendenhato*, 7/20: *mendenhatto*, de így szerepel a Bécsi kódexben is (vö. KÁROLY SÁNDOR: A Bécsi kódex nyelvtana 172). Vizsgált kódexünk nyelvjárásának erős *ö*-zése azonban már elkezdte a szót a nyelvjárási szokáshoz hasonítani, innen van a *mendõnhato* ~ *mendenható* ejtésbeli ingadozás.

Az *önnön* és a *tennen* abban egyeznek egymással, hogy mindkettőben kétszer is megvan az *-n* névmásképző. A Guary-kódexben a két magánhangzó közötti *n* még rövid. Az *önnön* első magánhangzója még zártabb, mint ahogyan a 3. személyű személyes névmásé is az (vö. SzNytA. 6. sz.). Az *önnön* második *ö*-je feltehetőleg *ü* > *ö* nyíltabbá válás eredménye: *vnõn* (18/21, 46/3, 70/19, 71/2, 22, 79/8, 85/2), *vnõn maga* (14/22, 19/9, 38/22) stb. A *tennen* második szótagjában azonban kétségkívül *ë* > *ö* labializáció történt, de az első szótagban és így a szó rövidebb változatában is megmaradt az *ë*: *tenõn* (134/18), *tenõnmagad* (43/19, 63/22), *tenõn magadba* (133/11); *temmagadnac* (129/11), *tem magadra* (129/7).

A fentiekből kiderül, hogy a XV. század végén keletkezett erősen *ö*-ző Guary-kódexben milyen tőszavak, illetőleg származékszavak tövéghangzója lehet *ö*. Megtudhatjuk azt is, mely járulékok előtt és melyek után találunk *ö* véghangzót. A dolgozatban bemutatjuk az ellenpéldákat, vagyis azt is, milyen helyzetekben nincs *ö*-zés a relatív tövek véghangzójában.

JAKAB LÁSZLÓ

Szóföldrajzi és változásvizsgálatok a hagyományos paraszti életmód köréből

Köztudomású, hogy tudatos nyelvjáráskutatás a szókincs területén kezdődött el, s mindig is aktuális feladat volt, ennek ellenére „a táji szókészlet rendszeres lexikológiai vizsgálatát csak a legújabb, tematikaváltozást is sürgető dialektológiai cikkek hangsúlyozzák” (KISS JENŐ: MNyTK. 190. sz. 47, vö. még HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 1982: 149). A sürgetést, a kérdés elodázhatatlanságát indokolja az is, hogy a szókincs kutatása számtalan elméleti és módszertani problémát vet föl. Csak néhányat említve: a társadalmi és nyelvi változások tükröződése, a szóföldrajzi, szociolingvisztikai, nyelvlélektani szempontok érvényesítése, a változásvizsgálat szükségessége, az összehasonlítások lehetősége, vagy még konkrétabban: a nyelvjárási szinonimák, heteronimák, egyáltalán a tájszó fogalmának, a tájszavak „kihalásának” kérdése stb. Nyilvánvaló, hogy a korábbi módszerek, szempontok átgondolására, újrafogalmazására is szükség van. Munkánk során mindezekkel a problémákkal nekünk is szembe kellett néznünk: a hiányosságokkal számolnunk, az eredményeket felhasználnunk. Itt és most természetesen csak az elvégzett munka egy töredékéről tudunk beszámolni, de úgy gondoljuk, ezzel is tudunk néhány adalékot szolgáltatni az említett kérdéskörökhöz.

Szociolingvisztikai és szóföldrajzi szempontokat is érvényesítő változásvizsgálatunkat néhány éve kezdtük el Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Korábban néhány alaktani jelenség változását elemeztük (vö. MNyj. 30: 57–68; Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, Tomus 13/C. 13–23). Kilenc községben gyűjtünk (Oros, Nyírtét, Ófehértó, Eperjeske = Szabolcs m.; Géberjén, Tyukod, Hermánszeg = Szatmár m.; Tiszakerecseny = Bereg m.), valamennyi az atlasz kutatópontja volt. Szemben a Dunántúllal, ahonnan elsősorban VÉGH JÓZSEF, KISS JENŐ és a szombathelyi kutatók jóvoltából igen értékes munkák állnak rendelkezésünkre, az országnak ebből a részéből nem sok eredményt tudunk felmutatni. Pedig a nyelvatlasz mellett, igaz nem valamennyi kutatóponthoz, de összehasonlítási alapként felhasználható CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótára is. Számolnunk kell persze azzal, hogy ez a kitűnő szótár „sem az egész vidéknek, hanem egy községnek a szókincsét tükrözi igazán hitelesen” (SEBESTYÉN: DialSzimp. 1982. 195).

Kutatópontjaink elhelyezkedése, némileg különböző nyelvjárási alaprétege lehetővé teszi a nyelvföldrajzi összevetést is.

A gyűjtés előkészítésében, az adatközlők kiválasztásában az atlasz módszereit követtük, de a vizsgálatot igyekeztünk kiterjeszteni — a település szerkezetét szem előtt tartva — valamennyi társadalmi rétegre, hiszen a szociolingvisztikai szempontokat csak így érvényesíthetjük. 78 adatközlővel dolgoztunk. Lehetőség szerint minden kutatóponton négy nemzedék képviselőinek szóhasználatát vizsgáltuk. Adatközlőink között minden nemzedékben megtalálhatók a magasabb iskolai végzettségűek is.

A gyűjtés kérdőívvel, aktív indirekt módszerrel történt. A kérdőívet elsősorban a nyelvatlasz és a SzamSz. alapján állítottuk össze, de felhasználtuk korábbi gyűjtéseink eredményeit, s egy későbbi összehasonlítás lehetősége végett a SZABÓ GÉZA készítette kérdőfüzetet is. (A nyelvatlasz kérdőívéről l. DEME: MNyatlElm. 67–112). A 142 címszóból álló kérdőív elsősorban valódi és jelentésbeli tájszavakat, illetőleg a nyelvterület legnagyobb részén meglevő, a hagyományos paraszti élethez és gazdálkodáshoz kapcsolódó lexémákat tartalmaz. A tájszavak minősítésének kérdésében IMRE SAMU véleményével értünk egyet: „hogyan egy szót tájszónak tekintünk-e vagy sem, a nyelvjárás teljesebb szókincsének ismeretében, az illető szónak a nyelvjárás szókészletében betöltött szerepét is figyelembe véve kell döntenünk” (MNy. 71: 22).

Kérdőívünk — természetesen a lehetőségekhez mérten — témaköreiben is kapcsolódik az atlaszhoz (vö. pl. DEME: MNyatlElm. 94, 101; HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 1982. 152; BALOGH LAJOS: uo. 165).

Vizsgálatunk fő szempontjait KISS JENŐ (MNyTK. 159. sz. és MNyTK. 190. sz.); SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNy. 83: 514–6) és BOKOR JÓZSEF (BDTKFNyTud-Kiad. 1992: 36–8. és kandidátusi tézisei) alapján jelöltük ki.

a) Vizsgáljuk a változás nyelvi-nyelvrendszertani típusát, mely anyagunkban általában névbéli archaizmus vagy neologizmus, s csak ritkábban alaki vagy jelentésbeli archaizmus vagy neologizmus.

b) Globálisan áttekintjük a tájszók társadalmi érvényében bekövetkezett változások jellegét a vizsgált kutatópontok és az egyes nemzedékek szempontjából is. Az egyes jelenségek, tendenciák szóföldrajzi jellemzőit az előbbi két szemponton belül érintjük csupán.

c) Gyűjtésünkéből kiemeltünk 45 olyan lexikai egységet, melynek valódi, alaki vagy jelentésbeli tájszó megfelelője él az egyes kutatópontokon, s az ebből létrejött 3242 adatból álló korpusz szociolingvisztikai összefüggéseit tárjuk fel.

Az általunk vizsgált 142 lexikai egység 77%-a (109) megtalálható A magyar nyelvjárások atlaszábanak térképlapjain, a SzamSz. pedig 100%-ban közli a lexémák számosháti megfelelőit, lehetőségünk van tehát két időmetszetben, de a teljesség igénye és lehetősége nélkül, a változások összevetésére. A változás-vizsgálat szempontjából a tanulságok röviden a következők:

1. Gyűjtésünket az említett két forrással összevetve egyértelműen megállapítható, hogy területünk helyi nyelvjárásaiban ma már nem találunk a szakirodalomban lexikai negatívumnak vagy negatív tájszóknak nevezett jelenségeket (vö. BALOGH LAJOS: NytudÉrt. 83. sz. 72), pl. *baromfi*, *dobog*, *kalász*, mert a tájszó *aprómarha*, *ver*, *árpafű* előbb említett köznyelvi megfelelői vagy szociális érvényű névbeli szinonimák (*dobog* ~ *ver*, *baromfi* ~ *aprómarha*), vagy tájnyelvi archaizmusok (*árpafű*). A vizsgált lexémák nagyobb hányadára tehát az jellemző, hogy szinte minden kutatóponton egymás mellett élnek a forrásokból ismert régebbi dialektális, és az utóbbi évtizedekben felülről (kívülről) beszűrődött és elterjedt köznyelvi/regionális köznyelvi lexémák mint például: MNyA. 520: Oros: *bádog* — ma: *bádog* ~ *bögre* ~ *csupor*; MNyA. 216: Ófehértó: *firhang* — ma: *függöny* ~ (*firhang*), Tyukod: *firhang* — ma: *függöny* ~ (*firhang*); MNyA. 209: Oros: *sámedli* — ma: *sámli* ~ (*sámedli*) ~ *hokedli* ~ (*puff*); Tiszakerecseny: *sámedli* — ma: *sámedli* ~ *sámli* ~ *zsámoly*. MNyA. 31.: Eperjeske: *tengeri* — ma: *tengeri* ~ *kukorica* stb.

2. Természetesen nyelvjárasterületünkön is találunk példákat a kihalt névbeli archaizmusokra. Egyszerűbben minősíthetők azok az esetek, amikor a CSÜRY által közölt tájszót az atlasz egyetlen kutatóponton sem adatolja, ez esetben tehát kihalt a SzamSz. közölte valódi tájszó. Például a SzamSz. *hecsepecs*, *segvakarcs* 'a vadrózsa termése' jelentésű két lexémájával szemben az atlasz szamosháti kutatópontjain már egyetlen lexéma található: *segvakarcs*. Nyilvánvaló tehát, hogy az elsőt kiszorította a második, nagyobb területen élő táji lexéma. A SzamSz. a *denevér* megnevezésére még csak a *pupperege* valódi tájszót adja meg, sem a *szárnyasegér* sem a *denevér* nincs meg CSÜRY szótárában. Az MNyA. viszont már a szamosháti kutatópontokon csak a *szárnyasegér* lexémát adatolja, s ebből arra lehet következtetni, hogy a szamosháti nyelvjárásokba a *szárnyasegér* a CSÜRY gyűjtése utáni időkben került be, s néhány évtized alatt teljesen kiszorította az eredeti valódi tájszót a népnyelvi szókinésből. A szókinés viszonylag gyors változását az is érzékelteti, hogy az atlaszgyűjtés korában még normatív *segvakarcs* és *szárnyasegér* szók a köznyelvi lexémák (*csipkebogyó*, *denevér*) általános érvényűvé válásával párhuzamosan a legtöbb kutatóponton visszaszorulóban vannak. A *fűtő*, *platt* 'főzőkemence' (SzamSz. I, 317; II, 238) jelentésű szavak mellett a *konyha*, *vaskonyha*, *spór* tájszók (vö. MNyA. 234. P-9) is a CSÜRY gyűjtése utáni időkben terjedhettek el a szamosháti nyelvjárásban, mivel az atlasz az egyetlen szamosháti kutatópontján nem közli e két lexémát; de hermánszegi adataink azt bizonyítják, hogy nem haltak ki mindenhol, csupán visszaszorultak a nagyobb területen élő tájszók általános érvényűvé válása miatt.

3. Többszöri huzamosabb személyes jelenlét, passzív megfigyelések, esetleg szövegfelvételek hiányában óvatosan kell (lehet) megítélni a másik időbeli metaszet, azaz az atlaszgyűjtés évei és a napjaink között bekövetkezett változásokat. „Hiányos információk esetén ugyanis a tájszók élő vagy nem élő volta, illetve a

nem élön belüli kihaló vagy ismeretlen, az élön belül pedig archaikus, a normatív vagy a neológ elemek elkülönítése nem lehet teljesen objektív” (BOKOR JÓZSEF, i. m. 40.), de a gyűjtés módjából, az adatok egymáshoz való viszonyításából valószínűsíthető.

Az mindenesetre egyértelműen megállapítható, hogy az atlasz megyei adatai között nincs egyetlen olyan lexéma sem, mely legalább egy-két kutatóponton ne lenne élő napjainkban is (azaz legalább egy aktív, s egy-két passzív adat van rá valamely településről), de az egyes települések földrajzi-gazdasági helyzetének különbsége következtében az egyes lexémák mai helyzete eléggé különböző a települések, s később majd utalunk rá, hogy az egyes nemzedékek szempontjából is. Gyűjtött anyagunkat gondosan mérlegelve úgy tűnik, hogy már a köznyelvi lexéma normatívvá válása következtében kihalóban lévőknek minősíthetők a következő valódi tájszók: Oros: MNyA. 123: *segvakarcs*; Ófehértó: MNyA. 64.: *bécsitők*, MNyA. 247: *kasita*, MNyA. 637: *pochâl, biëkahâ, cigâhâ*, (ma: ebihal); MNyA. 293: *furik*. Arra is akad példa az egyes kutatópontokon, hogy az atlasz által közölt tájszó más nyelvjárásból — általában valamelyik környékbeli helyi nyelvjárásból — átkerült tájnyelvi lexéma és/vagy a köznyelvi lexéma pozíciójának erősödése miatt válik kihalóvá. Így pl. Tyukodon az MNyA. 357. térképlapján az *aprómarha* és *majorság* megnevezések találhatók 'baromfi' jelentésben, napjainkban viszont az *aprólék* és *baromfi* lexémák az általánosan használtak. Ugyanitt az ötvenes években a *hászhija* volt a normatív lexéma, a *pad* neológ elemnek számított, gyűjtött anyagunk tanúsága szerint viszont a *hászhija* visszaszorult a *pad*, illetőleg *padlás* normatívvá válása következtében. Oroson az ötvenes években archaikusnak minősült a *konyha* 'tűzhely' jelentésbeli tájszó a *spór*-ral szemben, mára a *konyha* visszaszorult, s a *spórral* egyenrangú változat a *sparhelt*, s ritkábban használatos a *tűzhely*.

4. Kutatópontjainkon a település szempontjából visszaszorulónak tekintjük azokat a névbeli archaizmusokat, melyeket már nem mindenki használ, de legalább még egy nemzedék szókincsében élnek. A valódi tájszó archaikussá válásával párhuzamosan lesz normatívvá a köznyelvi lexéma: pl. Géberjénben: MNyA. 58.: *murok* — *sárgarépa*; Oroson: MNyA. 412: *pöcöü* ~ *pucagoka, pucugaluska, angyalbögyörő* — *nudli* (*angyalbögyörő*). Az atlasz 212. számú térképlapján a vizsgált településeken kivétel nélkül normatív lexéma a *firhang*, ma azonban ez már a ritkább, archaikus minősítést kaphatja a *függöny* mellett.

A jelentésbeli tájszók közül az *jélet* 'gabona' jelentése kezd visszaszorulni azokon a kutatópontokon, ahol az ötvenes években még normatív volt (vö. MNyA. 67: 0-2, P-9, 0-13).

A valódi tájszó azért lett archaikus, mert egy másik tájszó vagy regionális köznyelvi lexéma vált uralkodóvá az egyes helyi nyelvjárásokban. Géberjénben és Hermánszegen a *kolompiër* helyett a *krumpli*, és Hermánszegen a *málé* helyett a *tengeri* minősül napjainkban nyelvjárási normatív lexémának.

5. A fogalmi archaizmus úgy jön létre, hogy a valódi tájszó denotátuma a társadalmi-gazdasági, illetőleg életmódbeli változás következtében fokozatosan kiszorul, majd eltűnik a mindennapi falusi életből. Az idősebb emberek még ismerik a tájszót, mert denotátumával tárgyi kapcsolatban voltak, s éppen ezért néha-néha használják is a fogalmat jelölő lexémát, a középnemzedék esetleg gyermekkorából emlékszik rá, s a fogalom körülírására vagy rákérdezésre felidőződik a lexéma, a fiatalok többsége azonban már hallomásból sem ismeri a tájszót (vö. KISS JENŐ: MNyTK. 190. sz. 81). Ilyen, a település szempontjából visszaszorulónak minősíthető fogalmi archaizmus például az atlaszban szereplő lexémák közül a *bige* Oroson, Ófehértón és Tizsakerecsenyben (vö. MNyA. 585.), az egyéb, vagyis az atlaszban nem szereplő valódi tájszók közül pedig a *cserpák* 'vízmerítő edény' jelentésű lexéma Nyírtéten, Ófehértón, Géberjénben, Eperjeskén, Nyírlövön és Tizsakerecsenyben (nem élő, mert nem ismert Oroson, és Tyukodon), továbbá a *kasornya* ~ *fazikmadzag* 'edénytartó háló' jelentésű tájszók Tyukodon és Géberjénben. (Eperjeskén, Nyírlövön és Tizsakerecsenyben nem élő, nem ismeretes.)

6. Az általunk alkalmazott gyűjtési módszer nem alkalmas az úgynevezett névbeli neologizmusok (vö. KISS JENŐ: i. h. 75; BOKOR JÓZSEF, i. m. 38) vizsgálatára, mert a kutatópontokon való többszöri személyes jelenlét hiányában nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy egy ritkábban használt lexéma mikor került be az egyes helyi nyelvjárásokba. Ennek ellenére úgy érezzük, hogy egyetlen esetben mégis kivételt tehetünk. A magyar nyelvjárások atlasza (635) négy kutatóponton (Oros, Ófehértó, Tyukod, Tizsakerecsény) közli a köznyelvi *denevér* lexéma helyi lexikai megfelelőit. A normatív lexéma mindegyik településen a *szárnyasegér* volt, ma már a *denevér* is normatív, s „ritka” minősítésű változatként a *bőregér* is felbukkan gyűjtésünkben. Ez utóbbi lexéma neológ változat voltát bizonyítja, hogy egyetlen forrás sem közli megyei adatként, tehát nyelvjárásainkba újabban kerülhetett be más nyelvjárástípusból (vö. MNyA. i. h; ÚMTsz. I, 592; SzamSz.).

7. Köztudomású, hogy a tájszók az egyes nemzedékek szempontjából kihaltak, visszaszorultak, visszaszorulónak, szociális érvényűnek, terjedőnek és ismerősnek minősíthetők (vö. BOKOR, i. m. 37). Számunkra az effajta s ugyanakkor kutatópontokat átfogó globális általánosítást megnehezíti a kilenc település eltérő földrajzi-gazdasági helyzete, s az ez által determinált heterogén egyéni-nemzedéki léthelyzet. Így tehát csupán azt kísérelhetjük meg felvázolni, hogy melyek azok a fogalmi csoportok, melyeknek tájnyelvi elnevezése kihalt vagy visszaszorult a fiatalok és a középnemzedék, illetőleg terjedőben van az idősök körében.

A kihalt valódi tájszók csoportját a fiatal nemzedék szempontjából azok a lexémák képezik, melyeket e nemzedék már nem ismer, mert nem került kapcsolatba denotátumával, mivel az a hagyományos paraszti élethez kapcsolódó köz-

szó vagy szakszó, vagy ismeri ugyan a denotátumot, a lexéma nem a paraszti élethez kapcsolódik, de a nyelvjárásban már hosszabb ideje normatív a köznyelvi lexéma is. Ilyen pl. az *abora* 'takarmánytároló alkotmány' (SzamSz. I, 32), *bige*, *cserpák*, *gabonapálinka*, *ablakkarika*, *esztováta*, *pápaszem*, *kóperta*.

Kihalóban lévő jelentésbeli archaizmus mindkét nemzedék szókincsében a *fű ~ fej* 'kalász' jelentésben, illetőleg az *iélet* 'gabona' jelentésben.

8. E nemzedék, azaz a fiatalok szempontjából visszaszorulónak minősített tájszókát már nem használja mindegyikük, de társadalmi helyzetéből, neveltetéséből, a nyelvjárásokhoz való esetleges viszonyulásából adódóan akad közöttük olyan is, akinek aktív adata a lexéma. E nemzedék szókincsében a tájnyelvi lexémát leggyakrabban a köznyelvi, s ritkábban a regionális köznyelvi, illetőleg másik táji lexéma váltja fel, s ez a változás szinte minden fogalmi körre kiterjed. A köznyelvi lexéma a normatív a következő valódi tájszók, azaz névbeli archaizmusok esetében: *bécsitök*, *angyalbögyörő*, *pucu*, *pucutészta*, *pójika ~ pólika*, *szárnyasegér*, *nadáj*, *ablaktőc*, *szeme világa*, *lajbi* stb. A valódi tájszót egy másik tájszó, regionális köznyelvi és/vagy köznyelvi lexéma szorítja vissza: *kolompiér*, *krompé*: *krumpli ~ burgonya*; *málé ~ tengeri*. Visszaszoruló fogalmi archaizmusnak tekinthetők a következő lexémák, mert a fiatalabbak magával a megnevezettel, a cselekvéssel nem kerültek aktív kapcsolatba, hallomásból ismerik a fogalmat, fel tudják idézni a hallott lexémát: *gulászta*, *ziurból*, *zurbol*. (A fiatal magát a hangalakot sem tudja egyértelműen felidézni, ezért aztán a 16 éves megesküszik rá, hogy Eperjeskén a vajat „köpörccöléssel” készítik.)

A középnemzedék esetében nem általánosíthatunk egyértelműen a visszaszoruló lexémákat illetően, mert azok a kutatópontok földrajzi elhelyezkedésének függvényében igen változatosak lehetnek. Az ellenben felsejlik, hogy az idősebbek körében terjedőben vannak a következő lexémák: *burgonya*, *kukorica*, *szővőszék*, *pupilla*, illetőleg az *egres* ott, ahol nem eredményez poliszémiát, ugyanis tájegységünk egyes részein 'éretlen szőlő' a jelentése.

Vizsgáltuk még 46 lexikai egységhez kapcsolódó 3142 adat néhány egyéb szociolingvisztikai összefüggését is, de erről majd egy másik dolgozat keretében számolunk be. Összegzésként röviden csak annyit mondhatunk, hogy az általunk elvégzett felszíni tapogatózás ráirányítja a figyelmünket arra, hogy milyen irányban célszerű „mélyfúrásokba” kezdeni, természetesen majd csak a szükséges korrekciók elvégzése után.¹

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT

¹ A nyelvjárási változásvizsgálathoz, illetőleg a szókincs nemzedékek és nemek szerinti vizsgálatához a szerzők kutatási területéhez közelebbi adalékok találhatók még: SEBESTYÉN ÁRPÁD, Egy tájnyelvi atlasz tervéről: MNyj. 8: 83–91; KÉNER ISTVÁNNÉ, Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéből: uo. 26–27: 43–55; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A szamosháti népi nyelv változásairól: Szamosközi tanulmányok. Szerk. MEZŐ ANDRÁS. Fehérgyarmat, 1988. 301–15. — (A szerk.)

Boldogasszony és más asszonyok

*Édesanyám, néhai Veress Mária,
az élete nyomorúsága ellenére is
boldog asszony emlékére.*

Az alán eredetű *asszony* szavunknak az Árpád-korban szokásos ’úrnő; fejedelemnő, királyné’ jelentését (vö. BÁRCZI, Szók.² 53; TESZ. I, 189) a legvilágosabban korai településeink latin nyelvű említései mutatják meg (vö. KÁZMÉR, Falu 108–9). A Bihar megyei Asszonyvására (vö. 1268/1270: *Ahzunwasara*) első ismert adata egy többszörösen átírt oklevélből való: 1203/1342/1356/1477: *de Foro Regine* (GYÖRFFY I, 595), s ennek nominativusi alakja pontosan ’a királyné vására’ jelentést hordozza. A királynéra utal Győrasszonyfa (vö. 1150: *de villa Ahchyn*: PRT. I, 600; 1235 k.: *villa Asscun*, 1357: *Azzunfalua*: CSÁNKI III, 544–5) helység 1235-beli említése is: „terra populorum *regine*” (PRT. I, 747). A Komárom megyei Csallóközarányos határában PESTY FRIGYES gyűjtéséből ismeretes az *Asszonytelek* név, amelyet 1268/1347-ben még „ad terram populorum *regine*” (MonStrig. I, 554) módon jelölnek meg (vö. GYÖRFFY III, 405). Ezen adatok alapján bátran föltehetjük, hogy az *Asszony*-elemű efféle korai helységnevek, mint az *Asszonyfalva*, *Asszonylaka*, *Asszonynépe*, *Asszonypataka* stb. — még ha latin szerkezettel nem tudjuk is mindig bizonyítani —, keletkezésük idejében királynéi birtoklással lehettek, voltak kapcsolatosak (vö. KÁZMÉR: i. h.).

Helységneveink másik nagy csoportjában, az ún. patrocíniumi helységnevekben azonban a szó nemcsak így önállóan, határozottan birtokos jelzői szerepben fordul elő, hanem terjedelmesebb névszerkezetek utótagjaként vagy közbeékeltelemként, pl. *Szentannaasszony*, *Szentkatalinasszonyfalva*, *Szentmargitaasszony*, *Szentmáriaasszonytelke* stb. E névalakulatok arra kényszerítenek bennünket, hogy tegyük fel a kérdést: számolhatunk-e bennük a szó ’királyné; királylány’ jelentésével? Ha igen, akkor a hasonló helyzetű *-úr* elemet tartalmazó helységnevek értékelésével párhuzamosan az *-asszony* ~ *-asszony-* szót hátra vetett méltóságjelölőnek tekinthetjük (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 306–8; MEZŐ ANDRÁS, Az *úr* patrocíniumi helységneveinkben: Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 30: 153–64). Ha azonban nem, akkor e helységneveinket már csak annak

bizonyítékaiként vehetjük számba, hogy az *asszony* jelentésének társadalmi lefokozódása megindult azon az úton, amely végeredményében a mai 'feleség, férjes nő' jelentéshez vezetett (vö. TESz. i. h.).

Előbb azonban — némiképp másféle kifejtéssel — foglalkoznunk kell a határozottan Szűz Mária templomára utaló *Boldogasszony*- és *Boldogasszonyfalva*-féle helységneveinkkel, s el kell döntenünk, hogy ezek milyen viszonyban vannak a *Szentmária* nevekkal: templomuk címeként, névadójaként gondolhatunk-e a Szűzanyán kívül az egyháztörténetben nagy számban előfordult más Mária nevű szentekre is? — Már most idevetitem a későbbiekben bizonyítandó választ: nem.

I. Boldogasszony...

1. A Mária nevű szentek (vö. FROS-SOWA 399) közül kiemelkedik Jézus anyja, az „istenanya”, az „ég királynője”, akit megkülönböztetett tisztelet övez a kereszténység kezdetei óta; számos ország, város és egyházi intézmény mennyei patrónája (vö. BÁLINT, ÜnnKal. II, 177 kk.; FEKETE, KV. 197–8; KALLÓS, NevNap. 268–71; WIMMER² 339; stb.). Magyarországot állítólag már Szent István a Szűzanya oltalmába ajánlotta (*Regnum Marianum, Magna Ungarorum Domina*), kultuszának terjesztésében minden szerzetesrend részt vett, de különösképpen a ciszterciek, akik rendi szabályzatuk szerint minden új alapításukat, templomaikat a Boldogságos Szűz oltalmába helyezik (vö. SCHWARTZ 137). A kolozsmonostori apátság kincstárában féltve őrizték ereklyéjét, egy kis üvegben Szűz Mária olaját (vö. javaik 1427-beli leltárában: KolmJk. I, 193). Naptárainkban számos ünnepe volt (vö. KNAUZ, Kortan 148–9), közöttük több Szent László király I. törvényének 38. cikkétől parancsolt ünnep (*Gyertyaszentelő Boldogasszony, Kisboldogasszony, Nagyboldogasszony*).

A középkori Magyarországon a Szűz Máriát övező tisztelet és áhitat — templomcímei tanúskodása szerint is — már-már beláthatatlan mértékű volt, az általam ismert régi kápolnáinak, kolostorainak és templomainak száma megközelíti a hatszázat. A címekben a legváltozatosabb formákban említik őt, s e formák az ugyanazon templomokra vonatkozó adatokban is igen gyakran keverednek egymással: **B o l d o g s á g o s S z ű z**, pl. Ábrahám, Tolna m. (1272: „monasterio beate Virginis de Abraam”: MonStrig. III, 707; a ciszterciatéké volt, vö. CSÁNKI III, 413). — **B o l d o g s á g o s S z ű z M á r i a**, pl. Abaliget, Baranya m. (1482: „Parochia ecclesie B. Marie V. in possessione Abalygeth”: CSÁNKI II, 467). — **L e g b o l d o g a b b S z ű z**, pl. Fáncs, Fejér m. (1391: „Fanch ... in qua ecclesie coniuncte in honore beatissime virginis et sancti Martini sunt constructe”: ZsigmOkl. I, 237). — **L e g b o l d o g a b b S z ű z M á r i a**, pl. Beszterce, Beszterce vidéke (1501: „in

claustrum *beatissime virginis Marie* in civitate Byztriciensi fundato”: KolmJk. II, 200; a ferences apácakolostort 1330 k. alapították, vö. RUPP III, 199); Sóvár, Sáros m. (1438: „Sowar ... duas ecclesias lapideas parochiales ... secundam sine turri, ad laudem *beatissime Marie virginis*”: DOŠ, 442). — Szent Mária, pl. Almád, Zala m. (1249: „Abbas ecclesie *S. Marie* de Almád”: CSÁNKI III, 18; de l. 1121/1420: „in honore *beate semperque virginis Marie* dei genitricis ... construxi monasterium ... in loco, qui vocatur Almád”: MNy. 23: 361–2; 1274 > 1412: „patronus monasterii *beate virginis* de Almád”: KritJegyz. II/2–3, 97; 1282: „abbas monasterii *virginis gloriose* de Almád”: ZalaOkl. I, 90; 1442: „monasterium *B. Mariae V.* de Almád”: LUKSICS II, 203; a bencéseké). — Szűz Mária, pl. Kolozsmonostor, Kolozs m. (1502: „ecclesiam *alme virginis Marie* in pretitulata Colosmonostra fundatam”: KolmJk. II, 220; de l. 1347: „abbas monasterii *beate Marie virginis* de Clusmonostra”: AnjouOkm. V, 31; I. Béla alapította a bencések számára, vö. PRT. XII/B, 69). — Boldog Mária, pl. Alsók, Győr m. (1366: „plebani ecclesie *Beate Marie* de Olsuk”: PRT. VIII, 345; de l. 1377: „parochialis ecclesie *Beate Marie Virginis* de Olsuk”: uo. 403). — Dicsőséges Szűz, pl. Bél, Borsod m. (1289: „abb. et conv. mon-i *Virginis Gloriose* de Beel”: GYÖRFFY I, 756; de l. 1293: „abbas monasterii *beate Virginis* de Beel”: HazaiOkm. VIII, 334; 1407: „monasterium *sancte Marie* Triumphantium de Beel”: ZsigmOkl. II/2, 90; 1429: „mon. *B. Marie* Triumphantium”: LUKSICS I, 247; a cisztercitáké, vö. CSÁNKI I, 169). — Szent Szűz, pl. Berzété, Gömör m. (1332: „sacerdos ecclesie *Sancte Virginis* de Besete”: Vat. I/I, 192). — Legszenlebb Szűz, pl. Szurdokpüspöki, Heves m. (1340: „Zurdukpyspuky ... cum ecclesia lapidea in honore *Virginis Sanctissime* in eadem constructa”: MonStrig. III, 380). — Dicsőséges Szűzanya, pl. Fényeslitke, Szabolcs m. (1380: „ad honorem *matris Virginis gloriose*”: ZichyOkm. XII, 43; de l. 1433: „ecclesias parochiales ... *S. Mariae* de Litke”: LUKSICS II, 86; 1466: „ad edificationem ecclesie *beate Marie virginis* de Litke”: ZichyOkm. IX, 105). — Mária Anya, pl. Gáborján, Bihar m. (1340: „Gabrian ... ecclesia parochionali ad honorem *matris Marie* in eadem constructa”: ZichyOkm. I, 570; de l. 1285: „monasterium Gabryelis ... cum ecclesia *beate virginis*”: uo. 63; 1429: „par. eccl. *B. Marie* de Gabrian”: LUKSICS I, 244). — Szentséges (Felséges) Szűz Mária, pl. Torda, Torda m. (1514: „in claustrum *sacratissime virg. Marie* in oppido Thordensi fundato”: CSÁNKI V, 685; de l. 1455: „Thorda ... in iamdicto oppido supra claustrum *beate Marie virginis*”: KolmJk. I, 504; az ágostonosoké). — Isten Szent Anyja (és örökké) Szűz Mária, pl. Cégény, Szatmár m. (1181/1288/1366/XVI. sz.: „iobagiones monasterii *gloriose dei genitricis semperque virginis Marie*”: KritJegyz. I, 43); Komárom, Komárom m. (1305/1367: „eccl-e in honorem *S. Dei genitricis Marie* ... in Kamaronio constructe”: GYÖRFFY III, 428; a domon-

kosoké); Kereki, Bihar m. (1439: „Kereky ... ecclesie ... in honore *sancte dei genitricis virginis Marie*”: ZichyOkm. VIII, 672). — I r g a l m a s s á g A n y j a , pl. Család, Bars m. (1331: „Chalad, lapideam ecclesiam ad honorem *Matris Misericordie* fabricatam”: MonStrig. III, 200); Győr, Győr m. (1343: „sub gremio ecclesie *Matris Misericordie* in Jaurino”: MonStrig. III, 507; de I. †1252: „ecclesie *beate virginis Jauriensis*”: HazaiOkm. VI, 74, vö. CSÁNKI III, 545, GYÖRFFY II, 580). — Ü d v ö z í t ő n k A n y j a , pl. Csanád, Csanád m. (1030-ra: „eccl. ad honorem *matris nostri Salvatoris*”: GYÖRFFY I, 850; de I. 1421: „abbati mon. *B. Marie* Cenad.”: LUKSICS I, 102; a bencéseké, vö. PRT. XII/B. 436). — Stb.

A középkori adatokból a legritkább esetben lehet megállapítani, hogy a Szűzanya számos emléknapja közül melyiken ünnepelték búcsúját. Néhány, inkább csak kései példánk mégis van. A Kolozs megyei Kóródon a szeplőtlen fogantatás ünnepére (dec. 8.: KNAUZ, Kortan 157) állt temploma (1533: „ecclesie *conceptionis* beatissime virginis Marie”: KolmJk. II, 545), Mária születésnapját a Baranya megyei Kajdacson tisztelték (szept. 8.: KNAUZ, Kortan 221; vö. 1433: „ecclesiam parochialem *Nativitatis B. Mariae* de Kaydoch”: LUKSICS II, 87), Gyümölcsoltó Boldogasszony, tehát Krisztus megtestesülésének hírül adása (márc. 25.: KNAUZ, Kortan 138) öröme képalakulata volt a Zemplén megyei Varannón (1519: „ad capellam *beate virginis Marie* de *Annunciacione*”: HéderváryOkl. I, 564) és Szeged városában (1501: „ad laudem *annunciacionis* beatissime et gloriosissime virginis Marie”: REIZNER, Szeged IV, 90). Végül két adat szerint Nagyboldogasszony, azaz Mária mennybemenetele napján (aug. 15.: KNAUZ, Kortan 143) ünnepelték a Pozsony megyei Szered templomát (vö. 1400: ZsigmOkl. II/1, 82; 1507: „in parochiali ecclesia *Assumpcionis* Beate Marie virginis de Zered”: PRT. VII, 611) és a talán Zala megyében feküdt Százhalom kápolnáját (1477: „capella quam edificari volo ut dedicetur ad honorem *Assumpcionis* beate virginis” (ZalaOkl. II, 606).

2. A Szűz Mária templomáról nevet kapott helységeink a magyar kultúrkör egészén, szétszórtan helyezkednek el, s nevükben *Boldogasszony*, *Szentmária* és *Somorja* formában fejeződik ki a titulus. E megnevezési lehetőségek azonban sokszor keverednek egymással az ugyanazon településre vonatkozó adatsorokban is, továbbá a pusztá templomcím állhat önmagában, olykor valamilyen megkülönböztető jelzővel ellátva, szerepelhet valamely, a településre utaló köznév birtokos jelzőjeként, illetőleg egy más motivációjú helységnév előtt, azzal jelölt vagy jelöletlen birtokos szerkezetet alkotva.

Az adatok legtöbbszörében a Szűzanya *Boldogasszony* megjelölése található [adatok a megye-nevek betűrendjében]:

† B o l d o g a s s z o n y k e s z i , Petróc (= Petrovac) k., Bács m.: 1263/1466/1476: Kezy, *Boldogasszonykezy*, 1317: *Nagy Kezi* (Györffy I, 224–5); 1559: *Bodogasszonykezy* alias *Nagykezy* (HAAN II, 169). — A *Keszi* birtok osz-

tódásával keletkezett testvértelepülésnek a Keresztelő Szent János templomáról adott *Szentivánkeszi* volt a neve (vö. MNyj. 30: 32).

† *Boldogasszonytelke*, Temerin (=) k., Bács m.: 1390: *Bodugazontheleke* (HazaiOkm. III, 244; vö. CSÁNKI II, 145).

Boldogasszonyfa, puszta Kacsóta határában (BMFN. I, 830), Baranya m.: 1192/1374/1425: eccl. *B. Marie* (GYÖRFFY I, 288); 1333: *Bodughassunfolua* (Vat. I/1, 273), *Boduganafolua* (uo. 284); 1542: *Bodogazzonfalwa* (KÁZMÉR, Falu 255). — Ha az 1333-ból való egyik adat nem elírás, akkor arról árulkodik, hogy Máriát magyarul *boldog anyá*-nak is nevezték.

Boldogasszonyfalva (= Marjanci), Baranya m.: 1259–70/XIV. sz.: *Sancta villa*, villam *beate Virginis*, *ecclesiam beate Virginis* (KritJegyz. I, 505); 1330: *Bodukazunfolua* (GYÖRFFY I, 288; vö. CSÁNKI II, 473, ComVer. 113, CSÁNKI, Körös 92, KÁZMÉR, Falu 189). — Az első latin nyelvű adat magyarul **Szentfalva* vagy **Szentfalu* formában adható vissza, az ilyen magyar nyelvű alakok egykori megléte azonban szerfölött bizonytalan. A település horvát neve párhuzamos módon Mária nevéből keletkezett.

† *Boldogasszonyfalva*, Villány k., Baranya m.: 1324: *Bodughazun* (AnjouOkl. VIII, 181); 1333: *sacerdos Beate Virginis* (Vat. I/I, 275); 1428: *Bodogazzonfalwa* (CSÁNKI II, 473–4).

† *Boldogasszonyfalva*, Baranyahídvég k., Baranya m.: 1399: *Bodogazzonfalwa* (CSÁNKI II, 473; vö. KÁZMÉR, Falu 188).

† *Boldogasszonytelke*, Körösladány k., Békés m.: 1393: *Boldogasszonytelke* — az adat közlése nélkül (KARÁCSONYI, Békés II, 46); 1433: *Bodogazzunteleke* (CSÁNKI I, 648).

Boldogfalva, Debrecen része (ZOLTAI, Tel. 33), Bihar m.: 1282 > 1405: „Turnea ... in qua in honore *B. V.* eccl. esset constructa” (GYÖRFFY I, 605); 1443: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218); 1472: „*Bodogfalwa* in fine opidi Debreczen” (ZichyOkm. XI, 111; vö. CSÁNKI I, 604, KÁZMÉR, Falu 161). — A település legkorábbi neve *Torna* volt, amely a Miskolc nembeli *Torna* birtoklására való utalással puszta személynévből keletkezett (vö. HéderváryOkl. I, 127).

Boldogasszony, hely Derecske határában (GYÖRFFY I, 605), Bihar m.: 1335: de villa *Beate Marie* (Vat. I/I, 72); 1443: *Bodogazonfalwa* (ZichyOkm. IX, 50); 1495: *Bodogfalw*, *Bodogfalwa* (KárolyiOkl. III, 18, 19).

Boldogasszonytelke, puszta Magyarhomorog határában (Hnt. 1913. 427), Bihar m.: 1430: *Thoskereky* al. nom. *Bodogazzonteleke*, 1524: *Thotkereke* al. nom. *Bodogazzontheleke* (JAKÓ 217; vö. CSÁNKI I, 604, ComBih. 54). — A vagylagos név a *Tót* személynév (vö. 1138/1329: *Tottí*: MNy. 32: 132) és a *kerék* ’körhöz hasonló alakú erdő’ (vö. FNEsz.⁴ II, 116 *Meggykerék* a.) birtokos személyjeles alakjának összetételéből alakult.

? † *Boldogasszonyfalva*, valahol Bodrog megyében: 1289/1374: *Bodughazunfolua*, 1337: *Azunfalwa* (GYÖRFFY I, 708; vö. CSÁNKI II, 193). —

Az adatok ugyanazon településre való vonatkoztatása nagyon bizonytalan, mert ha a *Boldogasszonyfalva* megrövidül, akkor nem *Asszonyfalva*, hanem *Boldogfalva* (> *Boldogfa*, *Boldog*) a szokásos folytatása (vö. KÁZMÉR, Falu 109).

B o l d o g f a l v a, puszta Csanád (= Cenad) határában (*Budavola*: GYÖRFFY I, 850), Csanád m.: †1256: *Bodugazunhaza* (ÁÚO. VII, 429); †1285/1572: *Bodugazunffalwa* (KritJegyz. II/2–3, 351); 1337: *Bodugazunfolwa* (AnjouOkm. III, 368); 1495: *Bodoghfalwa* (CSÁNKI I, 694; vö. KÁZMÉR, Falu 188, SUCIU II, 300). — A hamis oklevélből való első adat *-háza* utótagját a később következetesen jelentkező *-falva* miatt kételkedéssel kell fogadnunk.

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a**, puszta Gánt határában (*Kápolnapuszta*: Hnt. 1967. 259), Fejér m.: 1440: *Bodogazzon Kapolna*, 1459: *Bodogassonfalwa* (CSÁNKI III, 320; vö. KÁZMÉR, Falu 188; OklSz. 81).

? † **V á s á r b o l d o g a s s z o n y**, Hantos k., Fejér m.: 1455: „*Wyzzallas, in quo ecclesia beate Marie virginis Wasarbodogazzon appellata*” (ZichyOkm. IX, 444). — A kérdőjel arra figyelmeztet, hogy magát a helységet mint a Hantos széki kunok települését *Újszállás*-nak hívták, a *Vásárboldogasszony* pedig csupán a templom magyar nyelvű megnevezése volt (amely azonban az előtag sugalmazása szerint mégis egyfajta földrajzi névvé vált).

† **B o l d o g a s s z o n y r é d e** (= Nagyréde), Heves m.: †1275 (XIV. sz.): *Rede*, 1302: *Rede* (GYÖRFFY III, 128); 1332–7: *sacerdos ecclesie Beate Virginis de Redda* (Vat. I/I, 251); 1422: *Bodogassonrede*, 1438: *Nagrede* (CSÁNKI I, 69). — A megosztott település másik része az ott levő templomról a *Szentmártonréde* nevet viselte (vö. MNyj. 30: 32). A patrocíniumi előtagokat idővel a viszonylagos méretre utaló *Nagy*-, illetve *Kis*- jelző váltotta föl.

† **B o l d o g a s s z o n y h a t v a n a** (= Boldog), Heves m.: 1235/XV. sz.: *Hotuin*, 1264/1426: *Hotwan* (GYÖRFFY III, 98); 1395: *Budogazzonhathuana* (ZsigmOkl. I, 426); 1424: *Bodogfalwa* (HORVÁTH, Galga 58); 1438: *Bodogfalwa*, másként *Bodogazzonhatwan* (BÁRTFAI, Pest 149); 1680: *Bodok* (SZARKA 58; vö. CSÁNKI I, 26). — A település Hatvan határából vált ki (vö. MNyj. 30: 32).

K ő b o l d o g f a l v a (= Sîntămăria de Piatră), Hunyad m.: 1346/1543/1636: *Bodoghazzonyfalwa*, *Bodwghazzonfalwa* (GYÖRFFY III, 290); 1501–2: *Bodogfalwa* (CSÁNKI V, 78; vö. SUCIU II, 134, KÁZMÉR, Falu 162).

Ő r a l j a b o l d o g f a l v a (= Sîntămăria-Orlea), Hunyad m.: 1311: „(D)edicat(a) pro (honore) b(eat)e M(ari)e v(irginis)”, 1315: de v. *S. Marie* (GYÖRFFY III, 290); 1447: *Bodogazzonfalva*, 1506: *Bodogffalwa* (CSÁNKI V, 57; vö. KÁZMÉR, Falu 162, SUCIU II, 134). — A név előtagja a magyar *Váralja* szóból alakult, amely a románban szabályosan vette föl az *Orlea*- formát, s ebből népetimológiás értelmezéssel jött létre a mai magyar *Őralja*- előtag (vö. KNIEZSA: MR. I, 215).

B o l d o g a s s z o n y, puszta Mocsa határában (*Boldog, Boldogasszony*: KMFN. 252), Komárom m.: 1237–40: *Ladamer* (PRT. I, 778); 1284: „super ... viam magnam ad quendam ecclesiam, in honore *beate virginis* fabricatam” (MonStrig. II, 187; vö. GYÖRFFY III, 409). — A helység eredeti neve puszta személynévből való (vö. 1211: *Lodimir* szn.: PRT. X, 507), amely a szláv *Vladimir* átvétele (vö. FNESz.⁴ I, 549 *Györladamér* a.).

† **R e k a b o l d o g a s s z o n y** (= Reka), Körös m.: 1440: *Reka*, ?1551: *Reka Bodogazon, Rekabodoghazzon* (ComCris. 204). — Lehetséges, hogy azonos a Varasd megyébe lokalizált ugyanilyen nevű helységgel. Az eredeti név, illetőleg az előtag szláv eredetű, s jelentése ’folyó’ (vö. FNESz.⁴ II, 358 *Pohorje* a.).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a** (= Zsidovin/Berzovia), Krassó m.: 1330: *Bodugazunfolwa* (GYÖRFFY III, 479); 1344: *Bodugazun falua* (KállayLevt. I, 170; vö. CSÁNKI II, 99, KÁZMÉR, Falu 188, SUCIU II, 300).

B o l d o g f a l v a (= Sîntămărie), Küküllő m.: 1448: *Bodoghazzonfalwa* (CSÁNKI V, 870; vö. KÁZMÉR, Falu 162, SUCIU II, 134).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a** (= Nyomát/Maiad), Maros szék: 1513: *Monyath* (SUCIU I, 376); 1580: *Moniat* vel *Bodogazzonfalwa* (MNYTK. 74. sz. 11). — Az eredeti és a mai név puszta személynévből való (vö. 1138/1329: *Monoudi* szn.: MNY. 32: 132), amely a *mony* ’here, tojás’ származéka lehet (vö. FNESz.⁴ II, 263). A jelenlegi név kiformálódásában a hangátvetés játszott szerepet (vö. BENKŐ: MNYTK. 74. sz. 11).

† **B o l d o g a s s z o n y h á z a**, Tar k., Nógrád m.: 1455 > 1469: *Bodoghazzonhaza* (BÉKEFI, Pászto 368; vö. CSÁNKI I, 95).

B o l d o g a s s z o n k á t a, puszta Szentmártonkáta határában (*Boldogkáta*: Hnt. 1967. 600), Pest m.: 1221/1550: *Katay* (VárReg. 227); 1426: *Bodogazonkatha* (ZichyOkm. VIII, 296); 1473: *Bodogazonkathaya* (CSÁNKI I, 30). — A *Káta* nemzetség szállásterületén kialakult falvak közül négy is temploma védőszentjéről kapta neve megkülönböztető előtagját, e név tehát oppozícióban áll a *Szentlőrinckáta*, *Szentmártonkáta* és *Szenttamáskáta* helységnevekkel (vö. MNYj. 30: 32).

P o z s o n y b o l d o g f a (= Boldog), Pozsony m.: 1245: *Tulwej* (VSOS. I, 179); 1333: *Tolwayfeldu* al. *Bodogfalwa, Tolwayffelde* al. nom. *Bodogazzonfalua* (KÁZMÉR, Falu 255); 1343: *Toluayfelde, Tolvay*, „in qua esset ecclesia in honorem *beate Marie virginis lapidea*” (ORTVAY, EgyhFöldl. II, 795); 1397: *Bodegazzonfalua* (ZsigmOkl. I, 539). — Az eredeti *Tolvaj* puszta személynévből alakult (vö. 1216/1550: *Toluoy* szn.: VárReg. 242), amely időlegesen és vagylagosan a *-földe* utótaggal is kibővült.

† **B o l d o g a s s z o n y m e r n y é j e**, Mernye k., Somogy m.: 1229: *Merena, Merena inferior*, 1563: *Bodogazon mernyeye* (CSÁNKI II, 628); 1564: *Bodogazzonffalwa* (Dica; vö. MVV. Somogy 108). — *Mernye* felső részén állt a

Szűz Mária tiszteletére emelt templom; az osztódott település más részei az *Almernye* és a *Vásárosmernye* neveket viselték (vö. MNyj. 30: 28).

B o l d o g a s s z o n y f a, Somogy m.: 1258 > 1344: „in Orman in qua eccl. lapidea in honorem B. V. esset constructa” (GYÖRFFY I, 352); 1313: *Bodugazunfalwa* (MNV. Somogy 48); 1344: *Bodugazunfalua* (MonStrig. III, 534; vö. CSÁNKI II, 474, KÁZMÉR, Falu 255).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a**, Molvány k., Somogy m.: 1323: *Bodugazunfalwa*, 1409: *Bodogazonfalva* (CSÁNKI II, 594; vö. KÁZMÉR, Falu 188, MNV. Somogy 77).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a** (= Lók/Unterfrauenhaid), Sopron m.: 1222: *Villa Sanctae Mariae* (MNy. 23: 222); 1425: *Bodogazzonfalua* (Sopron-Okl. II, 99; vö. CSÁNKI III, 601, KÁZMÉR, Falu 188, SCHWARTZ 138).

K i s b o l d o g a s s z o n y (= Frauenhaid), Sopron m.: ?1327: de villa *sancte Marie* (SopronOkl. I, 115); 1559: *Bodoghaßbonyffalwa* (KÁZMÉR, Falu 287).

† **B o l d o g a s s z o n y b á k á j a** (= Kisbáka/Szabolcsbáka), Szabolcs m.: 1212/1339: *Bata et alia Bata*, 1272–90: *Bacha, Baca* (SzabSzatm. 111); 1474, 1484: *Baka, Bodogazzon Bakaya* (CSÁNKI I, 510). — A *Nagybáka* névvel állt oppozícióban (vö. MNyj. 30: 33).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a**, Óbecse (= Bečej) k., Torontál m.: 1412: *Bodogasszonfalva* (CodDipl. X/5, 364); 1441 k.: *Bodogassonfalwa* (CSÁNKI II, 126; vö. KÁZMÉR, Falu 188).

A l s ó b o l d o g f a l v a (= Bodogaia), Udvarhely szék: 1333–4: de villa *Sancte Marie* (Vat. I/I, 115, 133); 1566: *Bodogazzonfalwa, Also Boldogh Azzonij Falwa* (SUCIU I, 87; vö. KNIEZSA: MR. I, 293, KÁZMÉR, Falu 269).

F e l s ő b o l d o g f a l v a (= Feliceni), Udvarhely szék: 1333: de villa *Marie* (Vat. I/I, 115); 1407: *Bodogazonfalva* (BSzO. 437); 1497: *Bodogazzonfalwa* (SUCIU I, 229; vö. KNIEZSA: MR. I, 294, KÁZMÉR, Falu 269).

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a**, valahol Valkó megyében: 1333–4: capelle *Beate Virginis*, de capella *Sancte Virginis*, capelle *Beate Marie*, de capella *Sancte Marie* (Vat. I/I, 270, 281, 189, 300); 1420: *Bodogazyonfalwa* (CSÁNKI II, 296).

? † **R e k a b o l d o g a s s z o n y** (= Donja Rijeka, Gornja Rijeka), Varasd m.: 1551: *Rekabodogazzon* (ComVar. 140). — Kérdéses, hogy azonos-e az előbb Körös megyébe lokalizált hellyel.

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a** (= Poljanec), Varasd m.: 1334: eccl. *beate virginis*, 1428: *Bodogazonfalwa* (ComVar. 128).

B o l d o g a s s z o n y, puszta Csepreg határában (VMFN. 51), Vas m.: ?1392: *Saar alio nomine Bodogazonfalwa* (ZsigmOkl. I, 258); 1808: *Boldogaszszony* (LIPSZKY).

B o l d o g a s s z o n y f a l v a, dűlő Hegyhátszentjakab határában (VMFN. 482), Vas m.: 1411: *Bodogazzonfalva* (ZichyOkm. VI, 129).

V a s b o l d o g a s s z o n y, Vas m.: 1354: *Bodugazonfalua* (AnjouOkm. VI, 200); 1411: *Kerekbodogazzonfalua* (ZsigmOkl. III, 232); 1431: *Kerekbodogazzon* (CSÁNKI II, 764). — A *Kerek*- jelző kör alaprajzú templomra, rotundára utal.

† **B o l d o g a s s z o n y f a l v a**, Veszprém k., Veszprém m.: 1488: *Bodogazzonfalwa* (CSÁNKI III, 224; vö. KÁZMÉR, Falu 189).

† **B o l d o g a s s z o n y ö r s** (= Kővágóörs), Zala m.: 1321: *Cybirenursy* (ZalaOkl. I, 239); 1394: *Bodugazuneursy* (uo. II, 272); 1560: *Bodogazzonewrs*, másként *Kewwagoewrs* (VeszprHtLex. II, 258–9; vö. CSÁNKI III, 89). — Örs e része feltűnésekor bizonyos Cybiren fiaié volt. A templomáról adott későbbi név opposzicióban állt a másik rész **Szentlászlóörs* nevével (vö. MNYj. 30: 30). A mai név előtagja kőbányászattal kapcsolatos.

† **B o l d o g a s s z o n y d ö r g i c s e** (= Alsódörgicse), Dörgicse része, Zala m.: 1082: *Dergeuechey*, 1420 k.: *Bodogazondergeche* (CSÁNKI III, 46); 1673: *Alsódörgicse*, másként *Boldogasszonydörgicse* (VeszprHtLex. II, 93–4). — A név opposzicióban állt a másik rész *Szentpéterdörgicse* nevével (vö. MNYj. 30: 30).

N e m e s b o l d o g a s s z o n y f a, Alsópáhok része (ZMFN. Keszthelyi j. 98), Zala m.: 1259: *Paah* (HazaiOkm. VII, 80); 1354: „in ecclesia beate Maria virginis in possessione *Bodughazunpaha*” (ZalaOkl. I, 558); 1773: *Boldog-Aszonfa* (KÁZMÉR, Falu 255; vö. CSÁNKI III, 90–1). — A név a királyi tímárok *Páh* nevű falujának osztódásával keletkezett, s opposzicióban állt a *Szentandrás páha* névvel (vö. MNYj. 30: 29).

Z a l a b o l d o g f a, Zala m.: 1344: *Bodugazunfalua* (ZalaOkl. I, 423); 1438: *Bodogazzonfalwa* al. nom. *Kuthos* (CSÁNKI III, 19; vö. KÁZMÉR, Falu 255). — A vagylagosnak jelzett *Kutas* helynév bővizű forrásokra, kutakra utal (vö. FNEsz.⁴ I, 721 *Kerkakutas* a.).

Ez adatok után kell megemlítenünk a két szempontból is sajátos típust képviselő csíki *Nagyboldogasszony* nevet, mert ez összefoglaló értékben négy települést jelölt (= Oltfalva/Oltfálau, Dánfalva/Danești, Csíkkarcfalva/Cirțu, Csikjenőfalva/Ineu): 1406: *Nagy Boldog Asszony* (SzékelyOkl. I, 100); 1495: *Nagybodogazzon* (BARABÁS 167); 1495–1569: *Bodogazzon* (SUCIU II, 376), továbbá bizonyosra vehető, hogy a *Nagy*- jelző nem valamely más névvel áll opposzicióban, hanem utótagjával együtt jelöli a templom búcsúünnepét, Mária mennybemenetelének napját (aug. 15.).

Névszerkezeti szempontból különleges figyelmet érdemel az, hogy a pusztá *Boldogasszony* alapelemként rendkívül ritkán fordul elő elsődleges névváltozatként. A bizonytalan értékelésű és kései adatolású két *Rekaboldogasszony* és a *Vásárboldogasszony*, valamint az összefoglaló jelentésű *Nagyboldogasszony*

neveken kívül mindössze a Baranya megyei Villány környékére lokalizált 1324: *Bodughazun* tartozna ide, de a későbbi adatokban ez is *-falva* utótaggal szerepel. Az adatok többségében, mégpedig 27-szer elsődlegesen is a *-falva* utótagos formákat találjuk, egyszer pedig a *-háza* és ugyancsak egyszer a *-kapolna* utótag cserélődött fel ezzel az elemmel. A jelenség biztos magyarázatát nem tudjuk megadni. Legfeljebb a településkeletkezés olyan folyamatára gyanakodhatnánk, amelyben a templom építésével egyidejűleg nagy volt a letelepülők száma, azaz a templom és a helység egyszerre jött létre, s a falu megnevezésére 'a Boldogasszony templomának falva' motiváció kínálkozott (vö. KÁZMÉR, Falu 115–6). Ez azonban magyarázat nélkül hagyja azt a körülményt, hogy a patrocíniumi helységneveink között miért csupán ez az alcsoport mutatja ezt a belső szerkezeti kirívó aránytalanságot. — A háromszor feltűnő elsődleges *-telke* utótag pusztásodással lehet kapcsolatos, a biztosnak látszó egyszeri *-háza* utótagnak pedig 'egyháza' lehetett a jelentése. — Végül kilenc esetben az osztódott települések részeit a más motivációjú alapnevük elé tett s templomukra utaló, jelzői értékű *Boldogasszony-* elemmel egyénítették.

3. A *Boldogasszony* megfelelés némelyek szerint nem más, mint a pogány magyar hitvilág egy női istensége nevének Szűz Máriára való alkalmazása (vö. PallasLex. III, 433; SIMONYI: Nyr. 42: 444; l. még BÜKY BÉLA, Néhány gondolat a *boldog*-ról és a *Boldogasszony*-ról: MNy. 75: 338–9). Az feltétlenül meggondolandó, hogy a *szent* szinonimájaként mintegy stilisztikai eszközként is alkalmazott *boldog* szó (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 305–6) miért kizárólag e titulusból vált helységnévvé (nincs tehát **Boldogmihály*, **Boldogpéter* stb. helyneveink). Ennek magyarázatában azonban nem kell feltétlenül az ősmagyar mitológiához folyamodnunk, hanem számításba kell venni azt az előbb már említett hallatlan tiszteletet, amely a középkorban Szűz Máriát övezte, s amely egyúttal elválasztotta őt a többi templomcímünkben szereplő szentektől; az elkülönítés szándéka önmagában is elegendő lehetett ahhoz, hogy a *boldog* jelzőt kizárólag reá alkalmazzák őseink. (L. ehhez az Érdy-kódex következő helyét: „... *akkoron kele ffele hogy az zyz mariaat ez magyar orzagban Bodog azzonnak awagy ez wylagnak nagy azzonnyanak hywnaak Zent Isthwan kyrat ees ez zeghen orzagot bodog azon orzaganak newezee*”: Nyr. 100: 379).

A megnevezés *asszony* elemét a szónak a különleges tisztelet kifejezésére ekkor még alkalmas 'úrnő, fejedelemlő, királyné' jelentéséből származtatom, hiszen ez megfelel az általános vallási terminológiának is, amelyben Szűz Máriát gyakran nevezik királynőnek: *beata domina*, *regina coeli*, *regina coelorum*, *regina angelorum* (vö. R. L. G.: Nyr. 100: 378; KÁZMÉR, Falu 109). A *boldog* jelzőt pedig ASBÓTH (NyK. 35: 67) véleményével egyetértve az egyházi latin *beata* tükörképének tartom: ismert templomcímeink adatainak óriási többségében — Szűz Mária megnevezésének, említéseinek sokfélesége ellenére — a latin *Beata Virgo*, *Beata Maria Virgo*, *Beata Maria* formákat találjuk. Összesség-

gében tehát messzemenően egyetértek KISS LAJossal, aki a magyar *Boldogasszony*-t „tiszán keresztény eredetű kifejezés”-nek ítéli, s magyarázatát Lukács evangéliumának (11, 27) abban a részében találja meg, amely Jézus anyjának dicséretét tartalmazza: „Beatus venter, qui te portavit, et ubera, quae suxisti” = „Boldog a méh, mely kihordott, és az emlő, amelyet szoptál” (az esetleges szerbhorvát kapcsolatokra is l. NytudÉrt. 92. sz. 28).

4. Fölvetődött, hogy egyes templomok és a *Szentmária* helységnevek nem Szűz Máriára, hanem penitenciatartó egyiptomi Szent Máriára utalnak (vö. BÁLINT, ÜnnKal. I, 189; az elgondolást kételkedve megemlíti KISS LAJOS is: FNESz.⁴ II, 551 *Szemerja* a.). Kétségtelen, hogy e Máriának volt bizonyos kultusza Magyarországon (életéről l. KatLex. III, 277; BÁLINT, ÜnnKal. I, 287): régi naptáraink ápr. 2-re jelzik ünnepét (KNAUZ, Kortan 214), legendáját pedig tartalmazza az Érsekújvári kódex (*Kezdetyk ymmar Zent egypciaca maryarol walo legienda*: Nytár X, 132–5) és a Nádor-kódex (*Maria egypciaca elete*: Nytár XV, 281–5). Az ötletet azonban a leghatározottabban el kell vetnünk, mert templomcímeinkben egyetlen egy olyan adat sincs, amelyet biztosan rá vonatkoztathatnánk. Egyértelműen eldönti a kérdést az, hogy több helységnevünk adatsorában a *Szentmária* váltakozik a *Boldogasszony* névvel.

E csoportba a következő településnevek tartoznak:

† *Szentmária*, Zádorlak (= Zădăreni) k., Arad m.: 1456: *Zenth Maria* (SUCIU II, 431; vö. CSÁNKI I, 779).

Boldogasszonyfalva (= Gospodjinci), Bács m.: 1413: *Szent-Mária* — átírva, 1522: *Bodogazzonfalwa* (CSÁNKI II, 132, 145; vö. KÁZMÉR, Falu 188).

† *Boldogasszonyegyháza* (= Orgovány), Fejér m.: 1211: *Herbon*, 1359/1368/1429: *Zenmaria* (Györffy II, 425); 1423: *Bodogazzonegyháza* (GYÁRFÁS III, 578).

Tarnaszentmária, Heves m.: 1325/1347: *Torna* (Györffy III, 141); 1339: *Senmaria* (AnjouOkm. III, 543); 1359: *Zenmaria* (SztárayOkm. I, 307); 1417: *Zenthmaria* (CSÁNKI I, 71). Az első adatban a folyó nevének átvonódásával kell számolnunk.

† *Szentmária* (= Piskitelep/Simeria), Hunyad m.: 1404: *Zentmaria* (CSÁNKI V, 138). — A magyar nevet a román nyelvi forma őrizte meg (vö. KNIEZSA: MR. I, 214).

† *Boldogasszonyfalva*, Koreničari k., Körös m.: 1334: *eccl. beate virginis de Soploncha*, 1352–6: *Zenthmaria*, 1481: *Bodogazzonfalwa* (ComPos. 212–3; vö. CSÁNKI, Körös 80).

Szentmária (= Liptovská Mara), Liptovská Sielnica része, Liptó m.: 1314: *ecclesia beate Virginis* (ZJČ. 181); 1368: *Bodogazonfalva*, 1469: *Mathky Bozie*, 1625: *Svata Mara*, *Boldoghaszony* (VSOS. II, 167); 1808: *Szent-Mária*, *Swatá-Maria* (LIPSZKY; vö. KÁZMÉR, Falu 188).

B o l d o g a s s z o n y (= Frauenkirchen), Moson m.: 1324: *Zenmaria* (CSÁNKI III, 686); 1659: *Frauchirchen*, 1773: *Boldogh-Aszony, Fraukirchen* (SCHWARTZ 139).

† S z e n t m á r i a , Bijela Stijena k., Pozsega m.: 1333: sacerdos ecclesie *Sancte Marie* (Vat. I/I, 272); 1334: Cirkuenicha, eccl. *sancte Marie*, 1526: *Zenth Marya* (ComPos. 81). — A horvát név alapszava a *c(i)rkven* 'templom-, templomi' (< *c(i)rkva* 'templom'), s összevethető a Fiume közelében levő *Crikvenica* nevével (vö. FNESz.⁴ I, 296).

S z é k e l y b o l d o g a s s z o n y f a l v a (= Székelyfalva/Sekule), Morvaszentjános (= Moravský Ján) része, Pozsony m.: ?1361; „Georgius dictus Scekel de Scent Maria” (OkI Sz. 912); 1402: *Bodogaszonfalua*, 1455: *Zekel Bodoggazzonfalwa* a. n. *Zekl Sandmarein* (ZJČ. 181). — Az előtag vagy határvédő székely lakosokra utal (vö. FNESz.⁴ II, 542), vagy pedig az 1361-ben említett személy *dictus*-os nevéből alakult.

S z e m e r j a , Sepsiszentgyörgy (= Sfintul Gheorghe) része, Sepsí szék: 1332–4: de villa *Sancte Marie* (Vat. I/I, 106, 112, 133); 1407: *Zentmaria*, 1567: *Zemerija* (SUCIU II, 434; vö. KNIEZSA: MR. I, 211).

A l m á s s z e n t m á r i a (= Sinta Maria), Belső-Szolnok m.: 1332/1333/1335: *Scentmariaazuntelke* (Györffy II, 154 *Fehérvár* a.); 1452?: *Zentmarya* (KolmJk. I, 465; vö. SUCIU II, 133).

† S z e n t m á r i a , dűlő Cikó határában (*Mária-Széplak*: TMFN. 384), Tolna m.: 1333: *Zemariafolwa* (Vat. I/I, 262), *Zamaria* (uo. 278); 1334: *Scenmariafolua* (uo. 286), de *Sancta Mariafolua* (uo. 296); 1335: de villa *Sancte Marie* (uo. 311); 1554: *Szentmária falva* (KÁLDY-NAGY 48); 1808: *Szent-Mária* (LIPSZKY; vö. CSÁNKI III, 451, KÁZMÉR, Falu 301).

S z e n t m á r i a (= Svátá Mara), Szocóc (= Socovce) része, Turóc m.: 1258: sub ecclesia *virginis gloriosae* (KritJegyz. I, 367); 1331: in ecclesia *beate Virginis* de monte (MNYTK. 45. sz. 25); 1808: *Szent-Mária, Swatá Maria* vulgo *Swatá-Mara* (LIPSZKY; vö. VSOS. III, 66, ZJČ. 181, KRISTÓ 48).

† S z e n t m á r i a , Erdut k., Valkó m.: 1272/1281: *Samaria* (KritJegyz. II/2–3, 282); 1333: *Zemaria* (Vat. I/I, 279); 1334: de *Beata Virgine Maria* (uo. 266), *Zemariafolua* (uo. 301); 1335: *Samaria* (uo. 308); 1343: *Scenmaria* (AnjouOkm. IV, 314; vö. CSÁNKI II, 352, KÁZMÉR, Falu 242, ComVer. 212).

B o d r o g s z e n t m á r i a , Szentmáriafölde (= Bodrog) része, Zemplén m.: 1261/1271: *Zenthmaria* (KritJegyz. II/1, 122); 1407: *Zenthmaria* a. n. *Palfelde* (CSÁNKI I, 362; vö. VSOS. I, 174, ComZemp. 19). — Az 1407-i adatba a szomszédos Pálfölde nevét is belefoglalták, e falu Szentmária határából váltott ki (vö. FNESz.⁴ II, 563).

Az idesorolt települések adataiban négy esetben határozottan igazolni tudjuk a Boldogságos Szűz templomát (Körös, Liptó, Turóc és Valkó m.), hat példában pedig szinonimikusan váltakozik a *Szentmária* és a *Boldogasszony* elem, nincs

tehát semmi okunk arra, hogy a többi *Szentmária*-féle nevet ne az Istenanya templomához kapcsoljuk.

5. Négy nyugat-magyarországi helységnévben Szűz Mária temploma *Somorja* formában állandósult:

† *S o m o r j a* (= Sommerein), Moson m.: 1428: *Samarya*, 1436: *Samaria* zu deutsch *Zenthmereyn*, 1515: *Sand Maerein* (CSÁNKI III, 677–8).

† *S o m o r j a* (= Hegyeshalom), Moson m.: 1217: *Hegeshalm* (CSÁNKI III, 685); 1406: *Sand Marein* auff der strazz (ZsigmOkl. II/1, 542); 1407: „ecclesiae beatae Mariae virginis de dicta villa *Samereyn*” (uo. II/2, 29); 1451: *Samaria* alio nomine *Hegyhalm* (SopronOkl. II, 365); 1462: *Samarya* alias *Heghalom* (CSÁNKI III, 685; vö. SCHWARTZ 141, ComJaurMos. 47). — A mai magyar név a *hegyes* ’csúcsos’ és a *halom* ’kisebb földfelszíni emelkedés’ szavak összetételével alakult (vö. FNESz.⁴ I, 578).

P u s z t a s o m o r j a, Jánossomorja része, Moson m.: 1267: *Gueztey*, *Guezte* (ComJaurMos. 49); 1279: *Gueztenche* (HazaiOkl. VI, 251); 1440: *Samarja* in pratis (HazaiOkl. 405); 1492: *Samaria* al. nom. *Geszthencz* (CSÁNKI III, 685). — Az elsődleges *Gesztely* név szláv eredetű (vö. FNESz.⁴ I, 513).

S o m o r j a (= Samorín), Pozsony m.: 1237/1400: versus ecclesiam *Sancte Marie* (ÁÚO. VII, 48); 1285: de Villa *Sancte Marie* (uo. IV, 280); 1287: *Zenthmaria* (KritJegyz. II/2–3, 374); 1383: *Samaria* (VSOS. III, 119); 1394: *Sand Marein* (ZsigmOkl. I, 366).

A négy helységnév közül tulajdonképpen csak a Pozsony megyei város nevét sorolhatjuk nagy biztonsággal a magyar patrocíniumi alakulások közé, mert ennek *Szentmária* névváltozata is volt. A többi vagy a *Sancta Maria* hazai latin kiejtéséből, vagy pedig a német *Sankt Marien* átvételeként magyarázható (vö. FNESz.⁴ I, 650 *Jánossomorja* a.). Külön figyelmet érdemel azonban az 1436-beli *Zenthmereyn* adat, amely egy magyar **Szentmária* és egy német *Sankt Marien* keveredéseként jött létre.

II. ...és más asszonyok

6. Az előbb Almásszentmária adatai között idéztük az 1332-beli *Scenthmariaazuntelke* névalakot. A Szűzanya nevének ebben található hátra vetett méltóságjelölője átvezet bennünket ahhoz a problémához, hogy a többi női szent patrocíniumi helységnévében megokoltan, az említett ’királyné, fejedelemnő, királylány’ jelentésben jelentkezik-e az *asszony* szó, avagy e jelentés devalválódásával kell már bennük számolnunk. JAKUBOVICH EMIL szerint e megtisztelő jelző eredetileg csak az Árpád-ház tagjait illette, majd pedig „A pogány fejedelmek és fejedelemasszonyok ősi magyar címe, az *úr*, *asszony* — nyelvemlékeink és helyneveink tanúsága szerint — még sokáig hozzátapadt a

keresztény szentek nevéhez is ...” (vö. MNy. 27: 276; PAIS: I. OK. VII, 260–1; K. PALLÓ: MNy. 52: 157). A szóhasználat elterjedéséről még szélesebb kört tesz föl SZABÓ T. ATTILA (MNy. 56: 323): „Ez a névhasználati forma a középmagyar kor (= kései ómagyar kor: M. A.) elején olyan általános lehetett, hogy a női szentek nevéhez is szinte kivétel nélkül hozzátették az *asszony* megjelölést.” Jellemző azonban, hogy SZABÓ T. ATTILA e megállapítás bizonyítására csupán az *Anna*, *Ilona*, *Katalin* és *Margit* templomcímeiből keletkezett régi helységnevi példákat hozza fel.

A következőkben számba kell tehát vennünk azon helynévi adatainknak lehetőleg teljes körét, amelyekben a patrocíniumi név elemeként szerepel az *asszony* köznév, s meg kell kísérelnünk alkalmazása indokoltságának bizonyítását. A következő templomcímek helységneveiről van szó.

7. **S z e n t A n n a** : Az *Anna* nevet viselő szentek és boldogok száma meghaladja a 25-öt (FROS-SOWA 101). Templomaink többsége és helyneveink azonban egyértelműen Szűz Mária édesanyjára, Szent Annára utalnak, akit azonban a Szentírás nem nevez meg, csak az apokrif irodalom tudósít róla (KatLex. I,79). Naptáraink temploma főlszentelésének napját, július 26-át jelzik ünnepének (KNAUZ, Kortan 157; BÁLINT, ÜnnKal. II, 95). Középkori egyházainak többsége kolostortemplom volt, hazai kultuszának terjesztésében a remeterendeknek és a klarissza apácáknak volt nagyobb szerepe: Ana, Körös m. (1345: ecclesie *beate Anne* de Kaproncha: BOSSÁNYI I/2, 131; vö. ComCris. 5); Hangony, Gömör m. (1368: pálos kolostor: RUPP II, 126, CSÁNKI I, 136, Mályusz-Eml. 162); Ozora, Tolna m. (1420: capellam *S. Anne* in Ozora: LUKCSICS I, 96); Panyit, Gömör m. (1349: „Ponyth ... capellam ... ad honorem *beate Anne*”: AnjouOkm. V, 271); Samobor, Zágráb m. (1334: eccl. *sancte Anne* de Zamabor: ComZagr. II, 96); Sárospatak, Zemplén m. (1396: klarissza kolostor: ZsigmOkl. I, 470; vö. RUPP II, 313, CSÁNKI I, 338); Siklós, Baranya m. (1343: „claustr. eccl-e *S. Anne* fr-um suprapeliciatorum ... in Soklous”: GYÖRFFY I, 378; a karinges ágostonosoké); Sztára, Zemplén m. (1335: „ad ecclesiam *sancte Anne* in dicta villa Eghazastara fundatam”: SztárayOkl. I, 98); Tokaj, Zemplén m. (1411: pálos kolostor: CSÁNKI I, 339); Turbina, Verőce m. (1334: Eccl. *S. Anne* de Turbina: CSÁNKI, Körös 89); Újlak, Valkó m. (1440: ágostonos remetekolostor: ZsigmOkl. II/1, 77; CSÁNKI II, 288); Nagyvárad, Bihar m. (1340: „in territorio Waradiensis ... ecclesie *Sancte Anne*”: AnjouOkm. IV, 8; a klarissza apácáké: CSÁNKI I, 600). — Más Szent Annára emlékeztet annak a templomnak a címe, amelyet a Küküllő megyei Szőkefalván (= Seuca) emeltek (1468: „Zewkefalwa ... in honorem *beate Anna martiris et virginis gloriose ... ecclesiam lapideam de novo fundasset*”: KolmJk. I, 662).

Szent Anna templomáról öt településünk kapott nevet, s közülük kettőben jelentkezik az *asszony* szó: † *S z e n t a n n a a s s z o n y f a l v a*, ?Füzérkomlós k., Abaúj m.: ?1392: *Zenthannaazonfalva* (OkISz. 33); 1646:

Komlos alias Szent Annafalva, Komlos alias Szent Annaszszonyfalva (KÁZMÉR, Falu 240–1). Ez adatok mind másodlagos forrásokból valók. Meg kell ezért jegyeznem, hogy Zaránd megyében is volt egy Komlós nevű helység (vö. 1332–7: *Komlous, Conlous*, 1415: *Komlos*: CSÁNKI I, 736), amely az újkorban a *Szentanna* nevet vette föl. A később Arad megyéhez tartozó Ószentanna helységnek ma románul *Comlauş*, Újszentannának pedig *Sintana* a neve. — † *Szentannaasszony*, Esztergom belterületén, Esztergom m.: 1272: pro clastro *B. Anne*, 1281/1290: t-m *Armenorum*, 1289: *Ermen*, 1315: „*Ermen communiter nominata prope eccl-m S. Anne existens*” (Györffy II, 273); 1543: *Zenth Anna azzon*, 1564: *Zenth anna azzon* (Esztergom m. díkális összeírásában a puszták között). A település(rész) eredeti neve a lakosság etnikumára utaló *Örmény* volt (vö. GYÖRFFY: i. h.).

Az adatokban feltűnő *-asszony* méltóságjelölő az ég királynőjének tekintett Mária anyjának fejedelemasszonyként való tiszteletére mutat. Az esztergomi ágostonos kolostor templomának 1402-beli adatában pontosabban körül is írják a titulust („*clastro sancte Anna matris Marie in civitate Strigoniensi constructe*”: ZsigmOkl. II/1, 164).

8. Szent Erzsébet: Az Erzsébet nevű szentek élén Keresztelő Szent János anyja áll, akit Lukács evangéliumából is ismerünk (Lk. 1, 5–57). Templomaink és helységneveink névadója azonban kétségkívül „az adakozó szeretet csodája” (KatEgyhTört. I, 402), Árpád-házi vagy türingiai Szent Erzsébet (1207–1231), II. András és merániai Gertrúd leánya. A IX. Gergely pápa által 1235-ben szentté avatott Erzsébetnek Európa-szerte, így Magyarországon is rohamos gyorsasággal bontakozott ki tisztelete, amelynek táplálásában a ferencesek (köztük a klarisszák) jártak az élen (vö. SZ. JÓNÁS ILONA, Árpád-házi Szent Erzsébet. Budapest, 1986. 163 kk.). Templomainak, kolostorainak, ispotályainak száma meghaladta a hetvenet, s közülük 21 helységnévvé is vált.

Az utóbbiak közül a Pest megyei *Szenterzsébetfalva* adatsorában egyszer bukkan fel az *asszony* hátra vetett méltóságjelölőként: 1258: de *villa Sancte Elyzabeth* (ÁÚO. II, 305); 1335: *Scenersebeth* (AnjouOkm. III, 182); 1391: *Zenthelsebetfalua* (ZsigmOkl. I, 234); 1510: *zent ersebet azzon falvaban* (KÁZMÉR, Falu 241). Még e kései adatban is számolhatunk azzal, hogy az *-asszony-* szó Erzsébet királyi származását akarja kifejezni.

9. Szent Ilona császárnőt (255 k.–328 k.), Nagy Konstantin császár anyját, Jézus keresztjének felkutatóját Magyarországon is tisztelet övezte (KatLex. II, 351). Régi naptárainkban több ünnepe is volt, leginkább a május 22-re esőt ülték, mégpedig mint a g y a r szent napját (KNAUZ, Kortan 196–7). Ennek az lehet a magyarázata, hogy régi vélekedés szerint az ókori Naissusban, a mai Niš elődjében született egy kocsmáros lányaként, azaz „hazai” szentnek számíthatták (a vitatott szülőhelyre is l. FROS-SOWA 263).

A középkorban temploma volt Arnótfalván (Szepes m.), Csegezen (Torda m.), Csornán (Sopron m.), Félegyházán (Bihar m.), állítólag Földváron (Tolna m.), Pécsen (Baranya m.), Pilisszigeten (Pilis m.), Tordán (Torda m.), Újlakon (Szerém m.) és Valkányban (Csanád m.). Más Ilonára utalhatott a Verőce megyei Lacinafő templomcíme (1324: „Lachynafeu ... ubi capella *beate Elene virginis* est edificata”: AnjouOkm. II, 170).

Szent Ilona császárnő templomcíme kilenc esetben alkotott Magyarországon helységnevet, s közülük kettőben szerepel a tisztségére való utalásul az *asszony* szó: † *Szentilona*, Nyugotszenterzsébet k., Baranya m.: 1450: *Sent Ilmaasson*, 1542: *Zenth Ilona* (CSÁNKI II, 525). — *Szentilona*, tanya Ér-szőlős (= Viișoara) határában (Hnt. 1944. 543), Bihar m.: 1454: *Szentilonaasszonyképe* (JAKÓ 245; vö. SUCIU II, 407). A magyarázathoz idézhetjük a gömöri Méhi, másként Szentilona 1332-beli adatát: „terra ecclesie *Sancte Elene regine*” (ILA III, 23).

10. Szent Katalin: A több mint 55 magyarországi templomcímben és a hozzájuk csatlakozó 12 helységnévben időrendi okokból is csak Alexandriai Szent Katalin szűz és vértanú tisztelete fejeződhet ki. Ő a hagyomány szerint a III–IV. században élt, és Maxentius császár (307–312) alatt szenvedett mártíromságot (WIMMER² 304).

Két helység nevében bukkan fel az *asszony* köznév: *Szentkatalin*, Körösszeg (= Cheresig) része, Bihar m.: 1332–7: de villa *Sancte Katherine* (Vat. I/I, 47, 59, 73, 82, 87); 1391: *Zenthkatherinaazunfalua* (BánffyOkl. I, 434); 1421: „eccl. de *Zenthkatherinaazonfolwa* in *sancte Katherine virginis et martyris*” (ComBih. 76). — *Pósaszentkatalin* (= Sankt Kathrein im Burgenland), Vas m.: 1489: *Zenthkatherina*, 1496: *Posafalva* alias *Zentkatherynasson* (CSÁNKI II, 797). Ez azzal hozható kapcsolatba, hogy a hagyomány szerint Katalin királylány volt. Idézzük ehhez az Érdy-kódexbeli legendájából a következőket: „*Vala Alexandria orzagban eegy nagy hatalmas es kazdagh pogan kyal kynek Costus vala newe ... Mykoron azert az fezewletnek aldozatot tett volna az Costus kyal hamar valo napon tereohben esee az kyalne azzon es eeg yghen zeepseegew lean magzatot zyle ... newezee ewtet ... Catherinanak*” (Nytár V, 519–20.). Ugyanerről a Debreceni kódex a következőképpen tudósít: „*Zyz zenth ketherina; gheregheknek gyengye: Alexandryanak warosaba: Costus keralnak vala leanya*” (Nytár XI, 238). Katalin királyi származásáról megemlékezik a Gömör-kódexben található, róla szóló imádság is: „*O kegyes zent katerina azzony ez vylagnak gyengye kyal nemeol zarmazot jduezlegy zyzeknek rosaya jduezlegy az mennyey kyalnak zerelmes yegyese Es zyz marianak nemes menyé*” (Nytár XI, 377).

11. Szent Margit: Magyarországon 17 patrociniumi helységnevet számolhatjuk össze, egyéb templomainak száma pedig meghaladta a 80-at. Ezek patrónusaként időrendi és tisztelettörténeti megfontolások nyomán csak

Antiochiai Szent Margit szűz és mártír jöhet számításba (FROS-SOWA 389). Életéről nagyon kevés biztosat tudunk, ugyanakkor hallatlanul gazdag legenda-kör szövődött alakja köré előbb az ókori keleten, majd ezek részei — különösen a keresztes háborúkkal összefüggésben — ismertté váltak az egész keresztény Európában. Koponyaereklyéjét II. András a Szentföldről hozta magával, és a szepesi prépostsági templomnak adományozta (BÁLINT, ÜnnKal. I, 156. II, 37). A 14 segítőszent egyike, megalomártír. Egyebek között koronával vagy neve közszoí jelentése alapján gyöngykoszorúval is ábrázolják (vö. KatLex. III, 267; FEKETE, KV. 197; WHITE 165–6; WIMMER² 337), sőt a néphagyomány királylánnyá is előléptette (KALLÓS, NevNap. 266–7). Ezzel magyarázható, hogy négy helysége adataiban — részben a puszta védőszentnévi változattal ingadozva, többször a *-falva* utótaggal bővülve — megjelenik az *-asszony-* értelmező is. (L. ehhez a Kazinczy-kódex tudósítását is: „*Az Zent margit azzon: antiochia neveo uarashol tamada: es az teodosius neveo pagan patriarkanak leana uala*”: Nytár. VI, 189.)

A következő helységei tartoznak ide: *M a r g i t f a l v a* (= Margecany), Szepes m.: 1284: cum terra *Sancte Margarete* (ÁÚO. X, 378); 1300: *Senthmargita* (CSÁNKI I, 263); 1353: *Zenthmargytaazzunfolua* (FEKETE NAGY, Szep. 134); 1460: *Margythfalwa*, 1588: *Margycziany* (VSOS. II, 229). — † *S z e n t m a r g i t a a s s z o n y f a l v a*, valahol Szerém megyében: 1329: *Scentmargita ason* (CSÁNKI II, 352); 1349: „possessionem *Scentmargytaazzun* ... vacuam et habitatoribus destitutam, in qua ecclesia lapidea in honorem *beatae Margaretae* virginis ... constructa” (BánffyOkl. I, 160); 1352: *Zenthmargytaazzunfolua* (CSÁNKI II, 352). — *S z e n t m a r g i t a* (= Sînmărghita), Belső-Szolnok m.: 1330 k.: terra *Sanctae Margarethae* (SUCIU II, 129); 1405: *Zenthmargytha* (BánffyOkl. I, 483); 1457: *Zenthmarghith Azonfalwa* (ZichyOkm. IX, 562). — *S z e n t m a r g i t f a l v a*, Zala m.: 1323: villa *S. Margarete* (AnjouOkl. VII, 179); 1379: *Zentmargitafalua* (CSÁNKI III, 107); 1382: *Zenthmargytagonfolua* (MNy. 11: 424); 1416: *Zenthmargitaazon*, 1483: *Zenthmargithazonfalwa* (CSÁNKI i. h.).

12. Végül nem tudom igazolni az előbbieik szerint az *-asszony* alkalmazásának indokoltságát egyetlen helység egyetlen adatában. A Fejér megyei Zámoly határában ellipszissel alakult a mai *Borbála* puszta (vö. Hnt. 1944. 130) neve: 1193: *Borz* (ÓMOLv. 54); 1439: *Baroch* al. nom. *Zenthbarbaraazon*, *Barch* al. nom. *Zenthbarbara* (GYÖRFFY II, 348; vö. CSÁNKI III, 318). Az elsődleges *Barc* név puszta személynévből keletkezett (vö. FNEsz.⁴ I, 237), a másodlagos patrocíniumi névben pedig az *-asszony* utótag naptáraink névhasználatának analógiás hatásával magyarázható (vö. KNAUZ, Kortan 144).

Ómagyar kori helynévfeldolgozások

1. 1995-ben a harmadik kötet megjelenésével befejeződött „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak (Főszerkesztő: BENKŐ LORÁND. I. Bp., 1991; II/1. Bp., 1992; II/2. Bp., 1995) közzététele. E nagy szintézis a magyar nyelvtörténet szempontjából kulcsfontosságú ómagyar kor nyelvállapotának bemutatására vállalkozott. Nem a teljes nyelvi rendszer áttekintését adja, hanem a nyelvi rendszer működésében legfontosabb részrendszer, a grammatikai eszközök történetét tárgyalja. Forrásai — a fennmaradt nyelvemlékek jellegéből adódóan — három típusba sorolhatók. A korai ómagyar kort a kevés szövegmélt mellett a nagyszámú szórvány teszi megismerhetővé, a kései ómagyar korszakból a nagy mennyiségű kódexszöveg-fordítás mellett eredeti magyar szövegek (versek, levelek stb.) is rendelkezésünkre állnak.

Kiemelkedő nyelvtörténeti forrásértékük miatt érthető, hogy „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban önálló alfejezetet kaptak a tulajdonnevek s ezen belül a földrajzi nevek. Az adott fejezetek — ha némely részletében vitázhatunk is az elemzésekkel — korrekt, korszerű összefoglalását adják annak, amit g r a m m a t i k a i szempontból az ómagyar kor helyneveiről tudhatunk. A szóképzésről szóló részt mindkét kötetben SZEGFÜ MÁRIA írta (I, 253–5; II/1, 317–20), a korai ómagyar kor helynévösszetételi formáit ZELLIGER ERZSÉBET elemezte (I, 540–52), a későbbi korszakról LÖRINCZI RÉKA adott áttekintést (II/1, 891–908). E két utóbbi fejezet több ponton eltérő rendszerben mutatja be a névszerkezeti formákat. Ennek egyik oka az lehet, hogy a későbbi időkből gazdagabb, egyértelműbben értékelhető forrásanyaggal rendelkezünk, amelyekben a névadás funkcionális kategóriái kitapinthatóbban nyilvánulnak meg. Az eltérő tárgyalásmód efféle előnyei mellett azért azt is meg kell említenünk, hogy ennek következtében viszont a két nagy korszak névszerkezeti típusai sokkal nehezebben vethetők egybe, s ezáltal a változási tendenciák körülményesebben ragadhatók meg.

Kiemelendő, hogy a TNyt. szakított a magyar történeti helynévkutatásnak azzal a makrotoponimiai irányultságával, amely az ómagyar kori névanyagnak szinte csak a település- és vízneveivel s újabban — JUHÁSZ DEZSŐ révén — tájneveivel foglalkozott. E munkába a domborzati nevek, a határrésznevek és a várnevek is bekerültek.

Talán ennél is fontosabb megemlítenünk azt, ami a TNyt. egészének is egyik legfontosabb erénye, megbízhatóságának alapja: a mögötte álló új forrásfeldolgozást. A felhasznált adatok filológiai hitelessége persze nemcsak a nyelvtudományban alapkövetelmény, a helynevek felhasználhatóságát illetően történészeink is gyakran hangoztatják ilyen kételyeiket (vö. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: MNy. 53: 43; KRISTÓ, Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1983. 401). Nyelvészeti szempontból az új forrásanyagnak a kutatásba való bevonása, az adatfeltáró tevékenység kiterjesztése teszi lehetővé a régóta öröklődő, hibás adatok és a belőlük levont téves következtetések kiküszöbölését (ehhez l. BENKŐ: NyK. 77: 330; Uő: MNy. 80: 129, 133; KISS JENŐ: MNy. 89: 259).

Sajnos, éppen a korai ómagyar nyelv megismerése szempontjából különösen fontos szórványemlékek feldolgozása nem lehetett teljes a TNyt.-ban (BENKŐ: MNy. 80: 133; TNyt. I, 20). Bár kétségtelen, hogy a tulajdonnevek forrásértéke a nyelvemlékes kor korai szakaszaira vonatkozóan a legnagyobb (vö. BENKŐ, Nyjtört. 51), és tudjuk, hogy a IX. századtól a XIV. század 30-as éveig mintegy 20 000, magyar szórványokat tartalmazó oklevél maradt fenn, de azt is meg kell jegyezni, hogy ennek jó része megbízható kiadásban, feldolgozásban nem áll rendelkezésünkre (ehhez l. Gy. 1: 10). Afelől, hogy a TNyt. szerzőgárdája minden reálisan felhasználható forrást igyekezett beépíteni a műbe, kétségünk nem lehet. S. HÁMORI ANTÓNIA említi ismertetésében, hogy az akkor megjelenés alatt álló *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* kötetének (Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992) korrektúrapéldányát is felhasználhatták a TNyt. szerzői.

A legkisebb elmarasztalás sem illetheti tehát a TNyt.-t amiatt, hogy nem támaszkodik a korai szórványok teljes adatállományára. A történeti grammatika megírásához ezt az adatmennyiséget nem is szükséges feltétlenül teljes egészében felhasználni: a tulajdonnevek viszonylag korlátozott számú képzőelemei és szintagmatikus típusai kisebb mintavétel alapján is jól kitűnnek. Az e tekintetben is teljességre töre feldolgozásnak, a teljes névanyag számbavételének olyan téren van igazán jelentősége, amely területeken a TNyt. alkotói nem szándékoztak részletező fejezeteket kidolgozni: a hang- és helyesírás-történet, a lexikológia és a nyelvjárástörténet diszciplínáiban (vö. BENKŐ: MNy. 80: 132).

2. „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak értékelése is jól szemlélteti, hogy a nagy művek csúcsairól széttekintve nemcsak az odáig vezető utat, az elért eredményeket szemlélhetjük jó érzéssel, hanem egyszersmind jobban szembevetünk az adott tudományterület hiányosságai is. A TNyt.-ra ismertetésében egyébként saját bevallása szerint őszinte csodálattal tekintő KISS JENŐ például — bár megérti és elfogadja az alkotók eljárását — hiányolja a műből a hangtani fejezetet, mégpedig éppen az ómagyar morfológia szempontjából (MNy. 89: 263). Ő, aki közelről követhette végig a mű megszületését, bizonyára jobban

tudja azt, amit a kész produktum külső szemlélőjeként csak sejthetünk: miért maradt el ennek a régi magyar nyelv szempontjából kulcsfontosságú területnek a feldolgozása. Talán nem sokat tévedünk, ha az egyik fő okot egyféle kényszerű forráshiányban keressük. Az egész magyar hangtörténetnek kulcsidőszaka a korai ómagyar kor, amelynek megismerésében négy közismert kisebb szövegemlékünk (HBK., KTSz., ÓMS., GyS.) néhány száz szavas állományán kívül a hatalmas szórványanyag van segítségünkre. Ilyen nagyszámú, a TNyt. megfogalmazása szerint „beláthatatlan mennyiségű” (I, 20) adatot azonban közvetlenül lehetetlen a nyelvtörténetírás szolgálatába állítani. Ezek csakis „filológiaiilag megbízható, szótárszerűen rendezett anyagok” (BENKŐ: MNy. 72: 45), azaz „a jelen kívánalmainak eleget tevő nagy adatbázis”-ok (TNyt. I, 18) formájában kezelhetők (ehhez még I. KISS JENŐ: MNy. 89: 259 és HAJDÚ MIHÁLY: MTudTört. 253). Efféle szótárak, adatbázisok azonban nem álltak a TNyt. szerzői, szerkesztői rendelkezésére.

A korai ómagyar nyelv történetét reprezentáló szótárainkat többé-kevésbé mindannyian ismerjük. KISS LAJOS közelmúltbeli szemléje (Nyelvtörténeti szótáraink típusai. MNy. 90: 392–412) azonban — úgy vélem — fokozottan ráirányította figyelmünket azokra a hiányosságokra, amelyeket e kiadványok használata közben magunk is észlelünk. Tudjuk, hogy a NySz. nem dolgozta fel a szórványemlékeket, az OklSz. pedig címszavai közül kirekesztette a tulajdonneveket, s példái között is csak bizonyos esetekben fordulnak elő ilyenek. Mindkét mű az egy évszázaddal ezelőtti tudományosság színvonalát tükrözi, ugyanúgy, ahogy ORTVAY TIVADAR Árpád-kori víznévtára, a „Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig” (Bp., 1882) c. műve is. E korszakra vonatkozóan valóban egyetlen modern névtárral rendelkezünk csupán: FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori kis személynévtár”-a (Bp., 1983) is azonban inkább az igényeinket növelte meg, mivel „valósággal előrevetíti a továbbfejlesztés lehetőségét, egy Árpád-kori n a g y személynévtár megalkotását” (MNy. 90: 405).

A tulajdonnevek másik nagy csoportját, a helyneveket illetően még nagyobb lehet a hiányérzetünk, hiszen még k i s helynévtárral sem rendelkezünk. Pedig — ha lehet mondani — e nyelvi elemek nyelvtörténeti jelentősége a személynemekénél is nagyobb a korai ómagyar korban. E körben ugyanis jóval magasabb a belső keletkezésű nyelvi elemek aránya, mint az idegen átvételeké, ebből adódóan pedig a nevek etimológiai áttetszősége is erősebb, ráadásul a bennük levő lexémaállomány gazdagabb és gyakoribb előfordulást mutat, a helyhez kötésük pedig könnyebb és biztosabb, mint a személyt jelölő nevéké. A szövegemlékekkel szemben a helynevek kétségtelenül a korabeli beszélt, nem pedig az írott nyelvet képviselik.

KISS LAJOS áttekintése is azt mutatja, hogy bár a tulajdonnevek a kezdetek óta jelen vannak nyelvtörténeti szótárainkban, mégis, a lexikográfiának nagyok az adósságai a névtörténet területén.

Noha nem szótárszerű munka, méltatlan lenne ebből a szemléből kihagyni GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (1. kötet: Bp., 1964, 2. kiadása: 1966, 3. kiadása: 1987; 2. és 3. kötet: Bp., 1987) című művét. Fent idézett tanulmányában KISS LAJOS is kellően méltatja e munkát (MNy. 90: 403–4), hiszen jelentősége nyelvtudományi szempontból is hallatlanul nagy. GYÖRFFY már munkája tervének felvázolásakor hangsúlyozta, hogy „a nyelvészet szempontjait a földrajzinév-anyag teljes bedolgozásával igyekszem érvényre juttatni. Jelöltem az átírásokat, és az átvizsgált eredeti oklevelek összevetésével javítottam a régebbi kiadások hangalakjait. Feldolgoztam a határjárásokban található földrajzi neveket, fák és más tereptárgyaknak vulgáris néven való megjelölését” (MNy. 53: 44). Azt, hogy GYÖRFFY művében a nyelvészet kívánalmainak valóban messzemenően eleget tesz, hangsúlyozták ismertetői (KÁLMÁN BÉLA: Nyr. 111: 483–5; KISS LAJOS: MNy. 84: 129–55 és 90: 403–4), és rendszeresen bizonyítják a művet felhasználó nyelvtörténészek és névkutatók írásai.

GYÖRFFY — ahogyan ő fogalmazott — „faluról falura haladva mikroszkopikus vizsgálatnak” vetette alá az Árpád-kori Magyarországot (MNy. 53: 43), hiszen a határjárások anyagát az egyedi határjelek nevének említésével dolgozta be munkájába (i. m. 48). A nyelvész számára az elemzések eredményeképpen a nyelvterület egyes részein mint valami légifelvételen rajzolódnak ki a lokalizált nyelvi dokumentumok. A három kötetben tárgyalt 32 vármegye az Árpád-kori Magyarország több mint egyharmad részét mutatja be. E nagyléptékű felvétel-sorozat alapján írhatta meg KISS LAJOS nagyívű, távlatos tanulmányát „Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban” címmel (MNy. 84: 129–55).

Az ország névtani képének felvázolásában e határjárások névanyaga különösen fontos. Az ebben a körben gyakran használt mikronevek között sok a belső keletkezésű, az etimológiailag áttetsző név, gazdag a közsői lexémaállományuk, és viszonylag gyakran ismétlődnek a nyelvterület különböző részein. Így nyelvtörténeti jelentőségük a helynevek között is különösen nagy.

Ez az anyag azonban, mivel GYÖRFFY az egyes települések névcikkein belül mutatja be az adatokat, nagyon nehezen használható fel nyelvtörténeti forrásként. Ez természetes, hiszen GYÖRFFY műve történeti földrajz, nem pedig nyelvtörténeti adattár. Belőle csak kisipari módszerű gyűjtögetéssel, fáradságos munkával cédulázhatók ki a bennünket érdeklő adatok. Ennek az anyagnak a nyelvi szempontok szerint rendezett kiadása a nyelvtörténet kutatóját megkímélné ettől a fáradságos munkától, és lehetővé tenné számára, hogy „a szótörténeti válogatás alól felszabadult idejét és energiáját valóban alkotó tudományos tevékenységre fordíthassa” (vö. KISS LAJOSnak a RMG1-ről írott ismertetésével: MNy. 90: 400).

3. A magyar nyelvtörténeti kutatások nagy hiányát érzik a nyelvi szempontok szerint feldolgozott helynévtörténeti adattáraknak. Több éves előmunkálatok után 1992-től lehetőségem nyílt arra, hogy OTKA-pályázat keretében megkezdjem egy számítógépes helynévtörténeti adatbázis kiépítését. E munkához kollégáimból és tanítványaimból egy kisebb munkacsoportot hoztunk létre. A munkát azon a területen kezdtük el, ahol a meglévő források a legmegbízhatóbb eredményt ígérték, másfelől pedig a legnagyobb igény jelentkezik az ilyen feldolgozásokra. A kezdeti több irányú kísérletezgetések után GYÖRFFY Árpád-kori történeti földrajzának nem településnévi helynévanyagával kezdtünk el foglalkozni. A választást a fent részletezett indokok motiválták: e névréteg nehéz hozzáférhetősége, feltáratlansága, ugyanakkor különleges nyelvtörténeti fontossága, másrésről a mű korszerűsége, megbízhatósága és teljességre törekvése az adatközlésben, valamint az így egybeszerkesztett adatbázis sokféle felhasználhatósága.

A régi magyar mikrotoponimák különleges értékét BÁRCZI GÉZA — bizonnyára a Tihanyi apátság alapítóleveléről írott monográfiájától nem teljesen függetlenül — már az 1954-ben megrendezett nyelvészkongresszuson hangsúlyozta: „Becsések azonban szórványemlékeink, melyekben gazdag bőségben fordulnak elő földrajzi-nevek, s ami a legfontosabb, ezek között dűlőnevek is. Ezeket az emlékeket javarészt oklevelek őrizték meg, keltük tehát pontosan megállapítható, s általában föltehető, hogy a dűlőnevek, határmegjelölő pontok elnevezései helyi nyelvjárási formájukban kerültek be az oklevelekbe, a helyszínen az érdekeltektől összeállított lista alapján” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk. KNIEZSA ISTVÁN. Bp., 1956. 317).

A nyelvi adatok lokalizálásának nehézségei a régi magyar nyelv kutatásában komoly gondokat jelentenek. BENKŐ LORÁND Szabó T. Attila „Erdélyi Szótörténeti Tár”-át ismertetve kiemeli, hogy „a nyelv területiségét illetően van a Tárnak még egy olyan jellegzetessége, melyet külön is ki kell emelni. Ez az egyes adatok pontos helyhez rögzítésének ténye. Régebbi szótörténeti közléseink egyik alapvető hiányossága, hogy az adatok területi problematikájának feltüntetésére szinte semmi gondot nem fordítottunk, s olyan nagy gyűjteményeinkben is, mint a NySz. meg az OklSz. legtöbbszörre hiába keresnénk az adatot tartalmazó forrás földrajzi helyzetére való utalásokat. Szabó T. Attila adatainak helyhez kötésével... olyan anyagot adott a kutatók kezébe, amely a történeti nyelvjáráskutatás, közelebbről a történeti szóföldrajz új távlatait nyithatja meg” (MNy. 72: 46).

A korai ómagyar helynévi adatok lokalizálását művében az erre leghivatottabb, nagy felkészültségű kutató, GYÖRFFY GYÖRGY végezte el, nagy segítséget adva ezzel a nyelvtörténet művelőinek, hiszen BÁRCZI szerint „e feladat... mondhatni fontosabb a nyelvész számára, mint maga a nyelvtani földolgozás” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 318). De nemcsak a hely, hanem az oklevelek további paramétereinek — keletkezési idő, írásképe, varián-

sok — megállapításában is bizton támaszkodhat a nyelvtörténész GYÖRFFY munkájára. (Ugyanakkor persze az is igaz, hogy a helynévtörténeti adatok újabb nyelvészeti földolgozása tovább finomíthatja a történészek állásfoglalását egy-egy vitatott kérdésben.)

Az időhöz kötött, lokalizált adatok nagy száma lehetővé teszi, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatok egyre nagyobb időtávlatban nyelvjárástörténeti vizsgálatként is megjelenhessenek, hiszen „e két kutatási típusnak alapanyagában, szemléletében és módszerében egynek és ugyanannak kell lennie: a nyelv történetének vizsgálatából az idő és a tér perspektívájának együttese nem hiányozhat” (BENKŐ: ÁNyT. 5: 50).

A nyelvjárástörténeti szemlélet, a nyelvföldrajzi szempont két nyelvi rendszerben kecsget leginkább sikerrel: a hang- és helyesírás-történet, valamint a szókincstörténet területén. Az ómagyar kori hangtörténet nem tárgyalható újra a korszak helynévtörténeti forrásanyagának elemzése nélkül. A hangtörténet azonban nem választható el a helyesírás-történettől: a forrásadatok aprólékos földolgozása e szempontból is elkerülhetetlen.

A helynevek, illetőleg a helyneveket alkotó szókincs (sőt tágabban: morfológiai alkotóelemek) nyelvföldrajzi értékelhetőségéről BENKŐ már az első névtani konferencián megállapította, hogy „jól láthatóan erősebb jellegű volt a régiségben, mint amit a régi magyar közszói anyag nyelvjárási eltéréseiben tapasztalhatunk” (NévtVizsg. 134). Nyelvjárástörténetében az ómagyar korból szinte csak helynevekben előforduló példákat említ: *gyümölcs, tölgy, hany, gyűr, öttevény, gorond, erge, szomoga, mocsolya, jó*, sőt a földrajzi köznevek kapcsán veti fel a nyelvtörténeti jellegű nyelvatlaszok elkészítésének lehetőségét is (BENKŐ, Nyjtört. 51, 83–4).

A nevek morfológiai szerkezetének feltárása, képzőinek gyakorisági, területi vizsgálata szintén fontos tanulságokkal járhat (vö. B. LÖRINCZY ÉVA, Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s~cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. sz. Bp., 1962), de a szóösszetételi formák tanulmányozása is lényeges területe lehet a nyelvföldrajzi vizsgálódásoknak, hiszen a TNyt. megállapítása szerint „a több lexémából álló összetett szavak a földrajzi nevek között lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben” (i. m. I, 540).

A fenti szempontok mellett a régi helynévanyag természetesen vizsgálható a névalkotás sajátos szempontrendszerében is. E téren a névföldrajzi jegyek bemutatása — a viszonylag nagy számú névanyag alapján — reális lehetőségnek tűnik.

Az ómagyar kor nyelvét döntően írott nyelvként ismerjük. Ismertetésében KISS JENŐ a TNyt. egyik legnagyobb gondjának azt tartja, hogy „a rendelkezésre álló adatok a vizsgált korok magyar nyelvhasználatának csupán igen szűk szeletét, elenyésző töredékét mutatják. E források alapján az akkori írott magyar

nyelvről kapunk közvetlen információkat” (MNy. 89: 267). Nos, a helynevek — a hangok, egyes morfémák és a szókincs bizonyos területein legalábbis — lehetővé teszik, hogy ezt a korlátot valamennyire átlépjük, s a régi magyar nyelv beszélt formáiról kapjunk általuk információkat (ehhez l. HEGEDŰS A.: MNyTK. 183. sz. 99).

4. Helynévtörténeti adatbázisunk kialakításában a fenti lehetőségek mint az elemzés, a feldolgozás irányait legáltalánosabban meghatározó vonatkozási pontok játszottak szerepet. GYÖRFFY Árpád-kori történeti földrajzának nem településnévi anyagát az alábbi szempontok szerint dolgoztuk fel.

Adatbázisunk tartalmazza magát a betűhív névadatot (1), az esetlegesen mellette előforduló latin, ritkán magyar nyelvű minősítést (2) s az előfordulás időpontját (3). A nevek lokalizálását a megye (4) és a település (5) megjelölésével végeztük el, s ahol szerepel a név későbbi–mai megfelelője, azt is feltüntettük (6). Minden egyes előfordulást önálló adatként kezeltünk, és a visszakereshetőség érdekében természetesen megjelöltük a forrásban való előfordulásának helyét is (7).

E filológiai részletek mellett a helynevek nyelvi elemzését is elvégezzük az alábbi szempontok szerint. Megadjuk a név olvasatát (8), az egyes névrészeket elemezzük funkcionális-szemantikai (16–17), lexikális-morfológiai (18–19) szempontból, továbbá keletkezéstörténeti megközelítésben (20), valamint denotátuma alapján besoroljuk a helyfajták rendszerébe (21). Az analízisben alkalmazott fogalmak, eljárások a „Helynevek nyelvi elemzése” (Debrecen, 1993) c. munkámon alapulnak, de ezeket — ahol ez célszerűnek tűnik — számkódok helyettesítik. Az adatbázis szempontjai alapján nemcsak mint neveket vizsgálhatjuk adatainkat, hanem — mivel szerkezeti helyüknek megfelelően elkülönítjük a bennük található összes morfémát (9–12: a bővítményrész morfémapozíciói, 13–15: az alaprész morfémapozíciói) — az összeállítás a jelen formájában is alkalmas morfológiai, szótörténeti kutatásokra. A nagy mennyiségű helynévadat nyelvi, keletkezéstörténeti elemzéséhez a FNESz. nyújt megfelelő alapot. Itt is meg kell azonban említenünk, hogy a helynévrendszernek a személynemekre való nagyfokú ráépülése miatt súlyosan érzékeljük a teljes Árpád-kori személynévtár hiányát.

Az alábbiakban az adatbázisból néhány rekordnyi mintát mutatok be. A számkódok feloldását terjedelmi okok miatt nem adom meg, a mutatvány talán e konkrétság nélkül is érzékelteti feldolgozásunk jellegét. Helyigénye miatt elhagytam a (4, 6, 9) hasábot is. A nevek a Nyelvjárási adatok részben (187–206) közölt helynévtörténeti adattár szócikkeiből valók.

Az adatok a vizsgálati szempontok szerint külön-külön is rendezhetők, sőt a szempontok egymáshoz való viszonyában, megadott hierarchia szerint is össze-

1	2	3	5	7	8	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Aba nog wt		1315		1087	abanogyút	aba			nagy út			332	100	25	12	11	76
Abba nog ut	via	1316		1087	abanogyút	aba			nagy út			332	100	25	12	11	76
Abanogutha	via	1327/762		1074	abanogyuta	aba			nagy ut		a	332	100	25	12	11	76
Agyagasow	fov	1317	Szina	1148	agyagasou				agyag ás		ó	100			11	21	79
Ayfev	mo	1255	Jászó	1098	ájfej	áj			fej			331	100	11	11	11	14
Apokapotoka		1324/377	Tökés	1152	apokapotoka	apaka			patak		a	200	100	21	11	43	11
Apakapataka	fl	1330	Tökés	1152	apakapataka	apaka			patak		a	200	100	21	11	43	11
Aranas	fl	1255	Jászó	1098	aranyas				aranya		s	313			52	21	11
Azevpotok	rivu	1270/272	Füzér	1083	aszepotok	asz	ú		patak			317	100	53	11	11	11
Ozevpotok	rivu	1270/272	Füzér	1083	oszeupotok	asz	ú		patak			317	100	53	11	11	11
Azyuzartus	fl	1317	Szina	1148	aszjuszartus	asz	ú		szarto		s	317	100	53	23	11	11
Ozyuvelgy	vall	1318	Szem	1139	oszjuvelgy	asz	ú		völgy			317	100	53	11	11	32
Boskypotok		1330	Gard	1085	boskypotok	bask	i		patak			334	100	23	11	11	11
Egruspotoka	fl	1249	Boles	1069	egruspotoka	egre	s		patak		a	321	100	52	11	44	11
Gurthanuskuta	fon	1321	Újfalu	1153	gyurtyánuskuta	gyertyáno	s		kut		a	321	100	52	11	44	14
Haaspatokfew		1330	Gard	1085	haspatokfő	hárs patak			fő			331	100	22	11	11	14
Hasathkeu	lap	1330	Jászó	1100	hasatkő	hasad	t		kő			317	100	54	11	11	31
Hygyshy	mo	1255	Jászó	1098	higyishygy	hegye	s		hegy			312	100	52	11	11	31
Hench molna	mol	1286	Jászó	1097	hencmolna	henc			malin		a	324	100	30	11	11	74
Holt Ida	fl	1317		1148	holtida	hol	t		ida			317	200	54	21	11	11
Ydaynoguth	via	1330		1093	idainogyút	ida	i		nagy út			334	100	23	12	11	76
Kethyoukzyi	prat	1246/408	Fügöd	1082	kéthjoukizi	két jó			köz		e	332	100	74	11	11	40
Kyraluta	str	1256		1124	királyuta	király			ut		a	324	100	14	11	11	76
Monyorosberek		1320	Ganna	1083	monyorós-berek	mogyoró	s		berek			321	100	52	11	11	57
Nadaliusto	stag	1317	Szina	1148	nadályustó	nadályo	s		tó			322	100	52	11	11	12
Nogh Gyuruelde	vall	1326/400	Szántó	1142	naggyúrvölgye	nagy gyűr			völgy		e	332	100	22	11	11	32
Nogutalia		1320	Gianna	1084	nogyutalja	nagy út			alj		a	332	100	22	11	11	40
Vluespotok	rivu	1270/272	Füzér	1083	ülyvespotok	ölyve	s		patak			322	100	52	11	11	11
Tuissespalag	rus	1317	Szina	1148	tüissespalag	tövis	s		parlag			321	100	52	11	11	11

állíthatók. Az adatbázis GYÖRFFY művének eddig megjelent három kötetéből minden nem településnévi helynévi adatot tartalmaz: összesen több mint öt és fél ezer névelőfordulást.

Ez az egyelőre csak számítógépen tárolt adatbázis a munka következő időszakában több irányban is kibővíthető lesz. Szempontrendszerébe mindenképpen be kell építeni a földrajzi nevek nyelvi fejlődésére vonatkozó, KISS LAJOS által legújabban tárgyalt változástípusokat (NytudÉrt. 139. sz.). A korai ómagyar kori adatok különleges hang- és helyesírás-történeti jelentősége fontossá teszi ezeknek a szempontoknak az érvényesítését is. A nevek e kategóriák szerinti jellemzését a JAKAB LÁSZLÓ szerkesztette „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” (eddig: 1–6. Debrecen, 1978–) eljárásának megfelelően végezhetjük el.

Az adatbázis nemcsak az elemzési szempontok tekintetében bővíthető, hanem nyelvi anyagában is: az eddigiekhez hasonló módon a településnévi adatokat is fel kell dolgoznunk. E feldolgozás az adatok tízezreinek értékelését jelenti, ami — úgy gondolom — néhány évi munkát ad kutatócsoportunk számára. Talán eközben az Árpád-kori történeti földrajz újabb kötete vagy kötetei is napvilágot láthatnak, s így a korai ómagyar kori helynévtörténeti adatbázisunk is egyre nagyobb részét fedheti le az Árpád-kori Magyarországnak. Megfelelő anyagmennyiség feldolgozása után az adatbázis megjelentetését is fontosnak tartjuk, a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” mintájára, de úgy gondoljuk, hogy a kiadványhoz mellékelni kell valamilyen számítógépes információhordozót is, hogy a nagyon egyszerűen felhasználható adatbáziskezelők segítségével bárki közvetlenül a számítógépes anyagot is használhassa.

5. A korai ómagyar kor helynévtörténeti emlékeit azonban ki kell adni a hagyományos adattárak és szótárak formájában is. Ezt nem csak azért tartjuk fontosnak, mert a számítástechnika indokolt és szorgalmazandó előretörése nem kell, hogy háttérbe szorítsa a hagyományos módon való közzétételt, hanem azért is lényegesnek gondoljuk, mert az adattárak és a szótárak az adatok feldolgozottságának más, magasabb szintjét képviselik, mint az adatbázisok.

Ezért az adatbázis építésével párhuzamosan arra vállalkoztunk, hogy a fent említett öt és fél ezer nevet névtárrá szerkesztve közreadjuk. A helynévtörténeti adattárat nem egyszerűen GYÖRFFY hiányzó mutatója pótlásának szánjuk, hanem olyan szócikk-es elrendezésű névtárnak, amely minden, az adott névvel kapcsolatos szétszórt információt együtt tartalmaz. Az adattár elsősorban nyelvtörténeti felhasználásra készül, ezért a nyelvtörténeti szótárak jellegének megfelelően fő rendezőelvnek az alakok szerinti tárgyalást tartjuk, nem a helynévtárakban szokásos jelentés, azaz denotátumok szerinti elrendezést. A nyelvi értékelés azonban csak a címszavak megállapítására és helyenként az olvasatok közlésére szorítkozik. (Az adattár felépítéséről részletesen szólunk a jelen kötetben közzétett mutatóanyagban: 187–94.) A munka első fázisaként GYÖRFFY nem település-

névi helynévanyagát megyénkénti elrendezésben tesszük közzé, s a kiadványhoz a 32 megye helynévadatainak betűrendes mutatóját is hozzákapcsoljuk. Reméljük, e közeljövőben megjelenő munka hasznos segítője lesz a korszak kutatóinak.

Röviden szólni szeretnék egy olyan elképzelésemről is, amely e névfeldolgozási folyamatnak a záróköve lehetne: időszerűnek tartom, hogy előkészítsük egy korai ómagyar kori helynévszótár munkálatainak megindítását. E műnek tartalmaznia kellene az adott korszak összes helynévi adatát: ily módon a majdan remélhetőleg elkészülő Árpád-kori személynévtárral együtt szótári formában rendelkezésünkre állna a korai ómagyar kor teljes szórványanyaga. A szótár elrendezésében is nyelvi szempontokat kell követni, azaz a névalakok morfológiai azonossága, eltérése mellett a denotatív jelentés egyezését, különbözőségét kell szerkesztő elvvé tenni. A szótár nem szorítkozhat csupán adatközlésre, hanem nyelvtörténeti, etimológiai szótáraink mintájára nyelvi, névtani elemzésre is vállalkoznia kell. A névcikkekhez szakirodalmi jegyzéket is célszerű kapcsolni, a részletesebb tájékozódás megkönnyítésére.

Úgy vélem, e nagyszabású munka megindításának adva vannak a feltételei a magyar tudományosságban: elsősorban a magyar nyelvtörténetírásnak a korábban említett szintézisei megszületése következtében. Elvégzése azonban évtizedes munkát jelenthet.

HOFFMANN ISTVÁN

Magyar elemek a szatmári (és az ugocsai) román helynevekben

A román nyelv magyar elemeivel több munka is foglalkozott. PESTY FRIGYES kéziratosa Helységnévtárának elolvasása, illetve Szatmár megye nagybányái és részben krasznaközi járásának (hozzávéve még Ugocsát is) lejegyzése után érdekes jelenségekre lettem figyelmes. Mintha a trianoni békeszerződés megszüntette volna a két nyelv egymásra hatását. Ez még a vegyes lakosságú helységekben is nehezen képzelhető el. Magyarán: a nyelvészet helyébe a politika lépett. Még azt sem lehet elmondani, hogy az első világháború előtti kutatás magyar szempontú lett volna. A két nép kutatói nagyjából egy időben kezdték feltárni a két nyelv egymásra való hatását — nyelvtörténeti tények alapján. Az első tudományos igényű és megformáltságú munka C. SIMION MĂNDRESCU: *Elementi ungarești în limbă Română* (București, 1892. — ismertette: ALEXI GYÖRGY: *Nyr.* 18: 328–31). Ugyanez az (ekkor még) ALEXICS GYÖRGY főként Arad megyei, bánsági adatokat tett közzé, sokszor „hallottam” alapon (Magyar elemek az oláh nyelvben: *Nyr.* 16–17. folytatásokban, majd különnyomatban is): Míg MĂNDRESCU könyve csaknem 200 oldalon taglalja a magyar elemeket, Alexics sokszor megelégszik a regionális szinttel. Az sem véletlen, hogy POPOVICI JÓZSEF azonnal reagált ALEXICS cikksorozatára, kiegészítve, korrigálva azt. Többek között ezt írja: „Van kérem egy nagy és kölcsönös hatás e két nép között, mert nem is lehet másként, de ezeket Tacitus örök becsű értelmében sine ira et studio kell tanulmányozni” (*Nyr.* 28: 208).

Közben a kutatás tovább folyt, csupán két munkát szeretnék kiemelni (egyrészt azért, mert a „provincialismus”-okkal, illetve a magyar elemekkel is foglalkoznak): HETCO GYÖRGY: *A Berettyómenti román nyelvjárás* (Belényes, 1912) és AL-GEORGE FLÓRIÁN: *A Felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása* (Bp., 1914). Nagyon sokat kellett várni, hogy monografikus formában — még ha némi visszafojtottsággal is — megjelenjen TAMÁS LAJOS munkája: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen* (Bp., 1966., a továbbiakban: TAMÁS). A kölcsönösség alapján (is) megjelent egy másik monográfia is: BAKOS FERENC, *A magyar szókészlet román elemeinek története* (Bp., 1982). A megjelent szótárak közül kiemelném a

következőt (redactor principal) BELA KELEMEN: Dicționar Romîn–Maghiar (București, 1964), többek között azért is, mert regionális elemeket is hoz (a továbbiakban: KELEMEN).

A PESTY FRIGYES-féle szatmári (és ugoccai) anyag csaknem száz magyar elemet tartalmaz. Ebből most csak válogatást teszek közzé. Az adatközlők többnyire magyarok voltak. A nagybányai járás területéről pl. Cseteras János és Smit Sándor szolgabíró az aprófalvakról hoz adatokat, anélkül, hogy a helyszínen jártak volna. Nyilván a kataszteri térképekről másolták az adataikat. Ez az egyik hibaforrás. A másik pedig az, hogy a románok 1862-ben tértek át a latinbetűs írásra, ezt még nem ismerhette mindenki. Így a Szatmár megyei adatok is vegyesek: javarészen az akkori magyar helyesírásnak megfelelő adatokat közlik, kisebb részben a latinbetűs román helyesírású neveket, sőt a kettő keveréke is előfordul. Természetesen át kell nézmem a Mátyás Péter-féle anyagot is, mivel eddig csak a szöveges résszel vagyok készen. Az adatokat úgy közlöm, ahogy a leírásban volt, a helyesírási hibákat sehol nem írom át.

Avas: „...ez (ti. 16 falu) nevezetett Avas Vidéknek, vagy is Románul Tzára *Avasiuluj*”. Köszegremete: „ezen vidéknek román el nevezése Czárá *Vásiluj* (:Avas ország:)”. Bujánháza: „...ezen vidéknek elnevezése Czárá *vásuluj* vagy magyarul (:Avas ország:)”. Akár Avas, akár Vas (névelőnek érezve az első hangzót), mindenképpen újabb kori átvétel (Vö. FNESz.⁴ I, 125). Itt ugyanis *Munții Oașului* adatot találunk. PESTY adatiban szó sincs *Oaș*-ról. Az ott lévő helységeket a magyar közigazgatás *Avasfelsőfalu*, *Avasújfalu*, *Avasújváros*, *Avasvámfalu* néven nevezte, a román 1926-ban csak *Köszegremeté*-t nevezte *Remetea Oașului*-nak, majd 1948-ban *Avasfelsőfalu Negrești-Oașel*, Kányaháza *Călinești Oaș* nevezetet nyert az archaizálás jegyében. Bizonyítja a tudatos archaizálást BAKOS is (i. m. 441), illetőleg az újabb kori átvételek is: *vasány* 'Avas vidéki román'.

Bocskor: Rózsaparlág: *Botskorászka*. TAMÁS (145) *bőzche* alakban említi. Ezek szerint ez is újabb kori átvétel — de nem bizonyítható, hogy tulajdonnévi (jellegű) átvétel vagy sem. Egyetlen adat.

Borkút: A román nyelvterület általános szava. TAMÁS (140) *borcut(u)*, KELEMEN (I, 138) *borcut* alakban hozza. Szatmárban a következőket lehet adatolni: *Avasfelsőfalu: Borkut*, *Avasújfalu: Borkutu* szátuluj, *Borkutu* téfasz.

Bükkfás: Lophágy: *Bükkfasul*. Nyilván friss átvétel lehet — annál is inkább, mert Szatmárban a Bükk-öt *Bikk*-nek mondják, de ugyanezen hely előfordul *Fagetu* alakban is.

Cégéres: TAMÁS (822) egy adatban csak *figiră* 'cégér' adatot ismer. Rózsaparlág leírásában: Bálla *Czegeresuluj*: „vagy Czegéres patak”-ot találunk. Hogy mi volt a névadás indítéka, már más kérdés.

Csonkás: TAMÁS *cioncaş*-ként közli bőséges adatolással. Erre Szatmárban sem panaszkodhatunk: *Csonkásu doli*, Talpa *Csonkása*, *Csonkást* bompest, *Csonkásuluj* Berbok (Avasfelsőfalu); *Csonkáselu* (Avasújfalú); Valye *Csonkásuluj*, „...van a bércezen több irtványok, nevezetesen duszu *Csonkásuluj*”, *Csónkásu*: „...egészen erdőből irtották...” (Komorzán); *Cioncasi*, *Cioncasu*: „...a’ nagy tölgyes erdő árnyai alatt nyulékonyan elterjedett terméketlen föld...”, *Csonkásu* popi, düllő *Csonkásuluj*, *Csonkásu* (Turvékonya); *Csonkáselu* (Lekence, Kiszgerce). KÁLNÁSI ÁRPÁD (A fehérgyarmati járás földrajzi nevei, Debrecen, 1984. 496) — csillagozott — meghatározását ki kell egészítenünk — már ami a román átvételt illeti: ’terméketlen föld’. Érdekes, hogy KELEMEN csak *cionc* ’csonka’, *cionca* ’csonkít, levág’ adatot hoz (I, 219).

Csorda: ismeri TAMÁS (237), ismeri KELEMEN is *ciurda* alakban. Drumu *Czurci*: „Csorda düllő nevezetét veszi hogy szántó földek közt hosszan nyulik nagy gyep — mellyen a Nagy erdőre legeltetés végett Marhák hajtottak.”

Domb: Az egész román nyelvterületen elterjedt szó. TAMÁS (298) adatait kiegészíti KELEMEN is *dîmb* és *dîmbos* (I, 387) alakokkal is. Szatmári adataink: *Dimbeu* düllő (Avasfelsőfalu); *dimbu* kurvi (Felsőújfalú); *Dõmbu* Stánkuluj (Gyöngy); *Dimbuluj* Burte „vagy is Burta dombja”, *Dibu* (sic!) Gligorányilor (Kányaháza); *Dimbu* mare (Lacfalú); *Dimbu* pusseti (Lophágy); *Dupa* Domb és Holmuluj „mellyek a törökök által 1567 évben hányt agyu telep dombokról nevezetes” (Oláhgyűrűs); *Dimbu* Lekincsore, *Dimbu* válye (Tartóc); *Dimbu* nyegru (Nyégre); *Dimbu* Ruszka, *Dimbu* Anton (Tökés). Ugocsából: *Domb* (Hömlöc); *Dimbur* mare, *Dimbur* Maritzanilor (Kiszgerce); *Dombu* Rusu, *Dimbu* Rusu (Turc).

Düllő: ismeri TAMÁS (308) *duléu* alakban, Szatmárban Mózesfaluban jegyezték le három adatot: *düllő* Csonkásuluj, *düllő* Csorbászka, *düllő* Sztanyilor.

Farkas: TAMÁS *fircus* ’lófarok’ jelentésű adatot hoz (345), szatmári adatainkban a nem valószínű tulajdonnévi eredetet kizárva a következők vannak: Kampu *Farkasolé* (Avasújfalú); Toi *Farkasi* (Résztelek).

Forduló: E szót a tagosítás hozta létre. Ismeri TAMÁS is (367) *fordulău* alakban. „...düllő ottan tartozkodó medvékről vette nevet, románul *fordulo* Urszuluj”. A *forduló* ellen nem lehet kifogásunk, legfeljebb azzal egészíthetnénk ki, hogy mind Szatmárban, mind Máramarosban nagyon gyakori (volt) az *Urszu(j)* vezetéknev.

Hágó: *Hagó*, sub *Hagó* (Sebespatak). Jelentése: ’hegyi átjáró’ (TAMÁS 397).

Hegy: TAMÁS (421) *heghi*, *higiu*, *hiju* alakokat hoz. Ezek is nyilvánvalóvá teszik, hogy ezt a szót a románok időben többször is átvették (erre bizonyíték, hogy még képzővel is ellátták). Vrányicza *hegyuluj* „hegy kapusi düllő” (Rózsaparlág); *hegyucu*: „szinte magános dombok melyeken szőlő hegyek

vannak” (Tartóc). Ezt alátámasztja HETCO is, mivel a Berettyó mentén a *hiž* szónak ’szőlőhegy’ jelentése is van (41). Kasztá *hegyuluj* (Kányaháza, Dombrovi-ca); *Hegyu* (Batarcs); *Hizs* (Magyarkékes, Oroszfa); *Hizsa* (Alsófernezely), pa *hizsu* (Felsőújfa).

Hajtás: *Hajtás* (Feketefalu, Oláhkékes). Felsorolásszerűen román adatok között szerepel, ezért a pontos jelentését nem tudhatjuk. Tudniillik mind TAMÁS (422), mind KELEMEN (I, 538) ismeri az adatot, de a jelentések eltérnek: 1. a hajtóvadászat (egykori) helye, 2. a csordahajtás útja, illetőleg a mellette elterülő megművelt földek, 3. a hajtó személye (azaz az őáltala művelt földet is jelentheti).

Halastó: TAMÁS (222) ismeri, KELEMEN is adatolja *heleşteu* formában. Úgy látszik, hogy ez a szó egész Romániában ismeretes volt. *Halasztó* (Sebespatak); *Halastyó* (Tökés); a jelentés: 1. halastó, 2. a halastó helyén levő szántóföld.

Hold: TAMÁS (438) adatolja ’szántóföld’ jelentésben is. Ezt alátámasztja a mi oláhújfalusi adatunk is: *holdje* sub sát. KELEMEN *holdă* adatot hoz hasonló jelentésben (I, 549).

Halom: ismeri TAMÁS (439), ismeri KELEMEN is (I, 459), és ismerik Szatmárban (Ugocsában is): Dupa domb és *Holmuluj* (Oláhgyűrűs); *Holum* Máre (Komorzán); *Holmucz* (Résztelek); Seszu *Holmuluj*, *Halom* (Turc).

Határ: TAMÁS (443) és KELEMEN egyaránt adatolja (I, 551) *hotar* alakban, csak éppen Szatmárban — adataink szerint — konkrétabb jelentése is van: „...ezen dumb alatt foly el egy patak kit valye *hataruluj*nak hívják mert elválasztja a község határát Sz. váraljai határtól ezen patakon fel fele menve van egy dumb ’s hívják furka vályé *határuluj*...” (Sebespatak); Kulmje *hotáruluj*: „dombos helyek határos Kis Gércze Községgel” (Kányaháza).

Irtás: TAMÁS (463) *irtaş* alakban hozza. *Jertasu* Gumesanuluj „a Bük alatt egy nagy magaslaton terméketlen régi szántó föld...” (Komorzán). *Irtás* Domb-ráva (Rákosterebes). Ezek szerint mind a *csonkás*, mind az *irtás* szónak volt egy ’terméketlen föld’ jelentése is (úgy látszik, hogy nem a megfelelő helyen irtottak, vagy éppen a víz lemosta a termőtalajt).

Kert: TAMÁS (198) ismeri *chérti* alakban. Szatmárban kétszer adatolható: Vurva *kertinyest* (Avasfelsőfalu); Macsira *kertuluj* (Turvékonya). Érdekes, hogy ez a szó jóval gyakoribb a beregi ruszinban. A gyümölcsösöket *lankának*, *lonká-nak*, *lunká-nak* nevezik Szatmárban, s ez okozhatja, hogy a *kert* szó itt ritkábban fordul elő.

Kohó: TAMÁS nem ismeri, KELEMEN *coh* formában adatolja (I, 247): duszu *Kóhuluj* (Iloba).

Lőcs: TAMÁS (503) *liôcǎ*, KELEMEN (I, 717) *leuca* alakban hozza. Szatmárban csak Nántüben fordul elő: Drumu *Lőcsi*: „Román elnevezés magyarul értve *Lőcs* út ez elnevezés pedig onnan keletkezett, mivel a' dülő girbe-gúrba Lőcs forma fekvésü”.

Mosóház: a feldolgozások nem hoznak adatot, nekünk is csak egy van, mégpedig Iloba 1865-ös leírásában: válye *muso házilor*: „van egy patak ki válye *muso házilor* és pedig azért hogy régebben arany musó ház volt rajta”.

Nyíl: TAMÁS (568) *niľǎ* alakot ad. Nálunk csak Lophágyon fordul elő: *Nyilla* „lánczal mért föld nyilla nevet adott”, Isvoruluj *Nyilla* „a Nyillak dülőben van”.

Posta: mind TAMÁS (637), mind KELEMEN hozza (II, 284). Szatmárban: Drumu *postyi* (Feketefalu), azaz postaút, illetve a mellette elterülő földek.

Pusztá: TAMÁS is (650), KELEMEN is (II, 350) *pustǎ* alakban hozza. A szatmári adatok két jelentést mutatnak: 1. az elpusztult falu helye, 2. gyengén termő föld. Szátu *puszti*: „a hol ez előtt regebben falu volt, de a tátárok által elpusztítatott” (Iloba); „...kényszerülvék lévén az egész község az idők mostohaasága miatt, és az erdőségbe beljebb huzodni, pusztán hagyott helyét mai napig is pusztának, románul Dimbu *pusseti* (olv.: *pusztyi*) nevezi”, drumu *pusti* „Pusztá nevü dülőbe vezető út” (Lophágy); *Pusztá* Mare, *Pusztá* Mica: „e' két darab határ rész azért maradt pusztá név alatt, mivel hajdan a' falu a' földön volt 's a' források miatt odább az erdő alatt lassanként huzodván a' lakosság e' föld pusztán maradt” (Mogyorós); *Pusztá*: „egy nagy darab határ rész véleményesen kevés termést hozó földjei miatt nevezetik e néven” (Válaszút).

Rét: Ismeri TAMÁS is (671), és KELEMEN is (II, 340) *rit*, *ritu* formában. Jelentése némiképpen eltér a szabolcsi adatoktól, mivel a román megegyezésekben 'legelő, kaszáló, sík terület' jelentése is van: *ritu* Vojvoduluj (Dombrovica); *riti* (Felsőújfalú); *Ritu* Gámbrí: „el nevezése a Gámbrá családtól- mint hogy leg több részét azok birják sík terület”. *Ritu* Bumbuluj: „sík területü nevet a Bumb családtól veszi”, *ritu* Kápri: „...lapos terület... Kecske rét” (Kányaháza); *Rituile* (Nagysikárló); *Ritu* sub sát (Oláhtótfalu, Tománya); *Ritu* de válye (Oláhújfalú); *ritu* de Ále (Magyarkékes).

Szeglet: TAMÁS ugyan hozza (694) *seghelét* alakban, Szatmárban azonban azt hiszem, egyedi esetről van szó. Iloba 1864-es leírásában ez áll: „...azon szegleten van egy mocsár melyet nevezik *tó szegletuluj*; 1865-ben: *Szeglet tó*. Magyarán: nem külön vették át a szeglet szót a románok, hanem a *Szeglet-tó* szókapcsolatot idomították a saját nyelvükhöz.

Talp: románul *talpǎ*. TAMÁS is (761–2), KELEMEN is (II, 615) más jelentéseket hoz, mint a mi szatmári adatunk: *Talpa* Csonkása (Avasfelsőfalú), ti. itt a jelentése csakis 'Csonkás alja' lehet.

Tó: TAMÁS bőséges adatot hoz (775), ezeket az alábbi szatmári adatokkal lehet kiegészíteni: *tó* szegletuluj; Valye *Bólditóilor* „mert régebben építettek volt egy víz gyűjtő tót, mely Bodi tonak neveztetik” (Iloba); *Toi* Farkasi, *Toi* Sátuluj (Résztelek): „tsak azért veszi neve kezdetét a’ falu határán gyüendő vizből, azért is hívatik magyar ki ejtéssel falu tava”, továbbá: „...a helységet egy *Toi* Sátuluj czimü folyam keté szakijtja” (ezek szerint: ’tószerű patak’ jelentés is számításba jöhet). Ugocsából: „...innét délnek van a’ *Teu* Szimuluj, mint Szima Családnak vólt, van most is birtoka, azért Szima tónak is mondatik” (Kisgérce); *Teuján* (Turc) „a’ falu alatti Tavas”.

MIZSER LAJOS

Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban*

1. A történeti névanyaggal foglalkozva jó néhány olyan helynévtípusra figyelhetünk fel, amely a későbbi, mai névrendszerből hiányzik, vagy legalábbis jóval ritkábban fordul elő. A korai ómagyar mikrotoponimákat vizsgálva tűnt fel számomra egy viszonylag gyakori névfajta, amely alakilag birtokos jelzős szerkezetű — mivel birtokos személyrag található rajta —, de szemantikailag e helynevek jó részében nem a hagyományos funkció, a valóságos birtoklás-viszony fejeződik ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy például a *Hattyas pataka* víznévben szemantikailag birtoklásviszonyra való utalás nem fejeződik ki, az ilyen típusú nevekben a birtokos személyragos forma a jelentés szempontjából egyenértékű az anélküli, azaz egy *Hattyas-patak*-féle víznévvel.

Mivel GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* c. művének (I–III. Bp., 1963–1987) helynévanyagában a birtokos személyragot tartalmazó helynevek viszonylag nagy számban fordulnak elő, ez önmagában is indokolttá teheti az ilyen felépítésű, morfológiai szerkezetű helynevek, elsősorban mikrotoponimák tüzetesebb vizsgálatát.

A birtokos jelzős szerkezetű nevekről — különösen a mai névanyag kapcsán — a szakirodalom is gyakran tesz említést. Kiindulási alapként talán érdemes az itt található megállapításokat röviden összefoglalni, áttekinteni.

2. A magyar helynévrendszer talán legnagyobb csoportját a szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből keletkezett kétrészes nevek alkotják. Az alaki eszközzel nem rendelkező minőségjelzős és a jelöletlen birtokosjelzős szerkezetek — a régi névanyag tanúsága alapján is — igen ősi névtípust képviselhetnek. INCZEFI GÉZA szerint e minőség- és a birtokosjelzős szerkezetek nem különülnek el élesen egymástól: a *Lúcs hát* vagy az *Igásugar* nevek például mindkét típusba besorolhatók (vö. Makó 29).

A jelölt birtokos jelzős összetétellel keletkezett helyneveket gyakran megtalálhatjuk a helynévtipológiai munkákban, azonban a kategória további szemantikai természetű differenciálása nemigen történik meg. Ez látható LŐRINCZE, BENKŐ és KÁZMÉR munkáiban (vö. FöldÉl. 5–19, Nyárádmunte 40,

* A tanulmány a Hoffmann István vezette OTKA T–4607 sz. pályázat támogatásával készült.

Alsószigetköz 10–70). INCZEFI megkísérli a birtokos jelzős szerkezetű nevek további tipizálását is. A valóságos birtoklásviszonyt kifejező nevek mellett megemlíti, hogy a nem ilyen funkciójú nevek inkább más jelentésárnyalatúak, és „a birtokviszonyt gyakran csak a jelzett szó birtokos személyragja sugalmazza értelmi birtokos összetartozás nélkül: *Jóvízere, Pincedombja*” (i. m. 27). Azt is felveti, hogy a birtokos személyrag olykor utólag járul a névhez, megteremtve vagy erősítve ezzel a birtokviszonyt. Helymeghatározást kifejező névnek tekinti például a *Kárászosrétye* helynevet, amelynek szemantikai tartalma: ’a Kárászosnál fekvő rét’ (i. m. 29). HOFFMANN ISTVÁN is említi a birtokos személyrag eredeti, valóságos birtoklásviszonyra utaló funkcióján túl a helynevekben megmutatkozó további funkcióit is: a már Inczefinél is megtalálható helyjelölést (*Mozi utcája*) és részmeghatározást (*Kisrétcserfása, Nádaskút vége* — vö. MNy. 63: 68–9), illetve ezek mellett a formális használatot (*Hősök tere*) (Helynevek 63, 71). A *Hősök tere*-féle neveket a *Rákóczi utca*-val funkcionális-szemantikai szempontból egyenértékűnek tartja (i. m. 63). Hasonlóan nyilatkozik HAJDÚ MIHÁLY, aki szerint az ilyen típusú helynevek logikailag és történetileg nem birtokos jelzős szerkezetűek, mert a *Hősök* ugyanolyan meghatározó jelzője a *tér*-nek, mint a *Kossuth* (MNy. 77: 110). HAJDÚ utal arra is, hogy a *Hadak útja*-féle nevek csak formailag birtokos jelzős szerkezetűek, pusztán jelképes birtokviszonyt fejeznek ki még akkor is, ha a névnek reális alapja van is. Valóságos birtokviszonyról ezen nevek esetében sem beszélhetünk (NytudÉrt. 87. sz. 6–7).¹ Arra is van azonban példa, hogy a névhasználók alakilag „helyreállítják”, jelöltté teszik a formális és jelöletlen birtokos szerkezetet: *Rákóczi út* > a *Rákóczi útján*, *Simor utca* > a *Simor utcájába* stb. (SEBESTYÉN, Értsünk szót! 124).

A fenti megállapítások nemcsak a mai helynevekre érvényesek, hanem a történeti névanyagra is vonatkoztathatók. A magyar nyelv történeti nyelvtana (a továbbiakban TNyt.) önálló alfejezetekben foglalkozik a birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevekkal (I, 547–51). Legjellemzőbb szemantikai jegyként a TNyt. e részének szerzője, ZELLIGER E. szerint e nevek a „valaki(k)nek a tulajdonában léte, illetve a valamihez tartozást fejezik ki” (I, 547). A TNyt. jellegének megfelelően a nevek bemutatásában a jelöltségre, illetve a jelöletlenségre kerül a hangsúly, a névrészek funkcionális viszonyáról kevesebbet olvashatunk. Felhívja a figyelmet a két dolog szoros összetartozását kifejező *Gesztenye bérce* szerkezetű nevekre (I, 548), illetve a rész–egész viszonyt megjelenítő *Eger pataka*, *Szocsogó vize*-típusú vízrajzi nevekre (I, 549). A HOFFMANN által is említett formális birtokviszony egyik alkategóriájaként pedig az azonosságot kifejező birtokviszonyt veszi fel, és *Sajó vize* típusú példákat hoz rá.

¹ Az itt említett művek „előzményeként” SIMONYI ZSIGMOND „A jelzők mondattana” c. munkáját kell megemlítenünk, amelyben a birtokos jelzős szerkezet jelentésárnyalatainak megkülönböztetésére is vállalkozik a szerző (vö. i. m. 141 kk.).

BÁRCZI GÉZA „A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék” c. művében több birtokviszonyt tükröztető szórványt (*koku zarma, keuris tue, uluues megaia* stb.) is elemez. Ezeket azonban szemantikai tekintetben nem különíti el egymástól.

Láthatjuk tehát, hogy a birtokos személyragot tartalmazó helynevek elemzése sok esetben problematikus, s a szakirodalom sem foglalkozott e kérdéssel áttekintő módon. Érdemes tehát részletesebben megvizsgálni e névfajtát, annál is inkább, mert az a benyomásunk, hogy a régiségben viszonylag gyakran előforduló jelenséggel van dolgunk. A továbbiakban ezért a korai ómagyar kor ilyen típusú helyneveit kívánom szemügyre venni. Nem foglalkozom azonban a típus alakszerkezeti kérdéseivel, mivel ezt a TNYt. kimerítően tárgyalja (I, 263–6). Mivel figyelmemet a névrészek közötti funkció bemutatására fordítom, úgy gondolom, az adatok olvasatban (nem pedig betűhív formában) való közlése jobban segíti e cél elérését. Emiatt mondtam le a hivatkozások feltüntetésétől is. A kívánt adatok visszakereshetők lesznek a közeljövőben megjelenő Helynévtörténeti Adattár megfelelő helyein.

3. A birtokos személyragot tartalmazó helynevek gyakoriságát jól szemlélteti néhány számadat: GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának eddig megjelent három kötetében közel 6000 mikrotoponímiai adat található, s ezek mintegy $\frac{1}{8}$ része, tehát a névanyag viszonylag nagy hányada, 748 név birtokos személyragos formában fordul elő.

E morféma általában (725 esetben) a kétrészes nevek második, a hely fajtáját megnevező névrészen fordul elő (pl. *Kőris völgye, Ábel haraszta, Bánya uta* stb.), s mindössze 21 névben található az első névrészen (pl. *Királykuta-fő, Dolnapataka-tő* stb.). Az ebbe a csoportba tartozó helynevek egy része szerkezeti szempontból igen jellegzetes, ugyanis néha mindkét névrész tartalmazza a birtokos személyragot, ahogy ez pl. a *Mákóbükke pataka, Bélapataka száda, Dornapataka feje* víznévben, a *Mátékendere helye* határrésznévben, vagy a *Kutkuréte mocsara* mocsárnévben látható. Két adatot találtam arra a jelenségre, hogy a birtokos személyrag esetleg egyrészes név létrehozásában játszott szerepet: a *Pataka* és a *Szege* adatok helynévként, tulajdonnévként való értelmezése azonban vitatható. A fenti típusok alapján kivétel nélkülinek tűnik az a szabályszerűség, hogy a birtokos személyrag valamennyi mikronévben a földrajzi köznévhez kapcsolódik.

A mikrotoponimák vizsgálata mellett átnéztem Bihar megye korai ómagyar kori településnévanyagát (körülbelül 500 településnevet is), azzal a céllal, hogy mintegy kontrollanyagként szolgáljon megfigyeléseimnek a településnevekre történő kiterjeszthetőségére. Előzetes vizsgálatok nélkül ugyanis azt várnánk, hogy a településnevek közt gyakori a birtokos személyragos forma, mert a valóságos birtoklásviszony kifejezője lehet, s ez a szakirodalom tapasztalatai alapján gyakori névadó vonás e névfajtán belül (vö. TNYt. I, 547). A mikrotoponimák

között viszont nem nagyon találhatók ún. műveltségnevek, azaz a tulajdonképeni birtoklásviszony kifejezése ritka.

Ezzel az előzetes feltevéssel szemben a feldolgozásaim némileg más eredményre vezettek. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a közel 500 Bihar megyei településnévből mindössze 43 alkot formailag birtokos jelzős szerkezetet, ami csupán 8%-ot jelent, tehát gyakorisága lényegesen kisebb, mint ami várakozásainkban szerepelt a mikronevek megfelelő csoportjának 12%-ot is meghaladó arányával szemben. Igazolta viszont a feltevéseinket az a tény, hogy e nevek szemantikailag csaknem valamennyi esetben valóságos birtoklásviszonyt fejeznek ki.

A 43 birtokos személyragos településnév létrehozásában 15 különböző földrajzi köznév vett részt, s ezek igen sajátos megoszlást mutatnak. A leggyakoribb ilyen köznévi lexéma a *teleke* ~ *telke*, amely nyolc névben található meg (pl. *Bálinttelke*, *Györgytelke*, *Martontelke*, *Oláhtelke* stb.). Hasonlóan fontos szerepe lehetett az ómagyar kori településnevek kialakításában az itt hét névben előforduló *háza* földrajzi köznévnek (pl. *Jankaháza*, *Kozmaháza*, *Marcellháza*, *Ivánkabánháza* stb.), s ez a köznév azért is érdekes, mert birtokos személyrag nélkül nem is adatható a vizsgált korpuszban. 5 településnévben található meg a *hida* köznévi elem (*Csekehida*, *Csépánhida*, *Pelbárthida*, *Bolcshida*, *Sálhida*), amelynél kérdéses, hogy a személynév + *hida* szerkezet valóságos birtoklásviszonyt fejez-e ki, vagy a 'hely — aki létrehozta' szemantikai tartalmat. A *monostora* földrajzi köznév ugyancsak lényeges szerepet játszhatott, hiszen négy településnév kialakulásában vett részt a korai ómagyar kori Bihar megye területén (*Almásmonostora*, *Szólátmonostora*, *Ugramonostora*, *Gáborjánmonostora*). A *falva*, *laka* és az *ülése* földrajzi köznevek egyaránt 3–3 településnevet hoztak létre (*Natkfalva*, *Boldogasszonyfalva*, *Úzfalva*; *Györklaka*, *Pósálaka*, *Izsólaka*, illetve *Péntekülése*, *Péterülése*, *Szólátülése*), és a *Patafája* névadat kapcsán is valószínűsíthető (vö. Kázmér A »*falu*« a magyar helynevekben megfelelő fejezeteivel), hogy esetleg a *falva* ~ *falu* köznév helynevekben gyakori *fa* alakjával lehet itt dolgunk. De természetesen ez a feltételezés nem bizonyítható, ugyanis KÁZMÉR monográfiájában ez az adat nem szerepel. A TNyt. ugyanezeket a köznévi utótagokat említi a gyakoriak között (I, 547–8).

A vizsgált névanyag nagyfokú heterogenitását mutatja, hogy további hét földrajzi köznév csupán egy–egy névben szerepel. Ezek pedig a következők: a kétrészes nevekben megjelenő *vására* (*Asszonyvására*) és *keménye* (*Botkeménye*), illetve az egyrészes településnevekben található *kereke* (*Tancskereke*), *molna* [= *malma*] (*Apamolna*), *tövis* (*Pósatövis*), *vize* (*Várvize*) és *palotája* (*Derzspalotája*). Ez utóbbi településnevek kétrészes mikrotoponimákból váltak metonimikusan településnevekké (vö. Helynevek 103–10), s e kialakulástörténeti folyamat eredményeként szükségszerűen egyrészsé.

Meg kell még említenünk, hogy a mikronevektől eltérő módon e névcsoportban van két olyan név, amelyben nem a földrajzi köznévhez járul a birtokos

személyrag, hanem egy már létező településnév kap megkülönböztető birtokos jelzőként egy személynévi főtagot, s a helynév így felveszi a birtokos személyragot: *Majspályija*, *Ernefiaistvánpályija*.

4. A mikrotoponimák alaposabb vizsgálata is azt mutatja, hogy igen jelentős számban találhatunk olyan birtokos jelzős szerkezeteket közöttük, amelyek valószínűs birtoklásviszonyon alapulnak: *Apát tava*, *Dávid hida*, *Ebürhart molna*, *Király kuta*, *Pap ága*, *Pete füze*, *Ádám vejsze*, *Mada бүкке*, *Marcelnej győija*, *János fája* stb. A belső arányokat jól szemlélteti néhány számadat: a 748 birtokos személyragot tartalmazó név közel $\frac{1}{4}$ -e, 185 mikrotoponima jelentéstanilag valószínűs birtoklásviszonyt (vagy használati viszonyt) fejez ki.

De feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet néhány problémára: vannak olyan helynevek, amelyek noha lexikálisan személynév + földrajzi köznév szerkezetűek, mégis nehéz elképzelni, hogy valószínűs birtoklásra utalnának. Ez vetődhet fel pl. a patakok esetében: a *Demeter pataka*, *Jakab pataka*, *Zakariás pataka* stb. víznevek szemantikai háttere meglehetősen homályos, de nagy számuk miatt a korai ómagyar helynévrendszer jellegzetes elemének kell tekintenünk az ilyen személynév + *pataka* szerkezetű neveket.

A mikrotoponimák körében is célszerű áttekinteni, hogy a birtokos személyrag milyen földrajzi köznevekhez kapcsolódik. A településnevekhez mérten a mikronevek még nagyobb változatosságot mutatnak: 91 különböző földrajzi köznév játszik szerepet e nevek létrehozásában. De az is lényeges, hogy 71%-ukat, 533 nevet mindössze 15 ilyen típusú lexéma hozott létre, s ezek között is 259 a *pataka* utótaggal szerepel adatbázisunkban, vagyis minden harmadik birtokos személyragos helynév tartalmazza ezt a földrajzi köznevet.

A legnagyobb számban előforduló névalkotó szerepű földrajzi köznévi elemek tehát a következők: a már említett *pataka* mellett (pl. *Aranyas pataka*, *Bükk pataka*, *Gyertyános pataka*, *Láz pataka*, *Rakolc pataka*, *Vidonya pataka*, illetve *Harangláb pataka-tő*, *Belapataka száda* stb.) a további leggyakoribb elemek is a vízrajzi köznevek köréből valók. Jelentős szerepe van a *vize* (28 névben: pl. *Bor vize*, *Eger vize*, *Ipoly vize*, *Sár vize*, *Zalatna vize* stb.), a *tava* (26 névben: pl. *Apát tava*, *Dent tava*, *Falu tava*, *Pozsony tava* stb.), a 24 névben előforduló *foka* (pl. *Búz foka*, *Harangod foka*, *Ivánus foka*, *Tölgyes foka*, *Sziget foka* stb.), a 20 mikrotoponima létrehozásában szerepet játszó 'forrás' jelentésű *kuta* (pl. *Besenyő kuta*, *Király kuta*, *Nyír kuta* stb.), a 'lusta folyású patak' jelentésű *ere* (pl. *Ludas ere*, *Várad ere*, *Kétpók ere* stb.), amely 19 névben szerepel, hasonlóan a *töve* földrajzi köznévhez (pl. *Ér töve*, *Árkospatak töve*, *Harangod töve* stb.), a 16 mikronevben megtalálható, 'halászhely' jelentésű *vejsze* (*Ádám vejsze*, *Sebes vejsze*, *Köny vejsze* stb.). A vízrajzi köznevek közül megemlítendő még a 13 névalakban szereplő *ága* (pl. *Karásó ága*, *Pap ága*, *Jobbágy ága* stb.), illetve a 10 névben megtalálható *hida* (pl. *Dávid hida*, *Visont hida*, *Martis hida* stb.) földrajzi köznevek.

A domborzati földrajzi köznevek közül gyakoriságát tekintve kiemelkedik a *halma* (19 névben: pl. *Bálványos halma*, *Kesed halma*, *Mike halma* stb.), a *hegye* (20 névben: pl. *Akna hegye*, *Keresztes hegye*, *Vértes hegye*, *Viszóka hegye* stb.), a 16 névben látható *bérce* (pl. *Akasztófa bérce*, *Kápolna bérce*, *Somos bérce*, *Zalatna bérce* stb.) földrajzi köznév, és ugyancsak a domborzati földrajzi köznevekhez sorolható *völgye* (27 névben: pl. *Apa völgye*, *Disznópásztor völgye*, *Somos völgye*, illetve *Szekeresvölgye-fő* stb.).

Megemlítendő még az *uta*, amely 17 mikrotoponimát hozott létre a vizsgált névanyagban (pl. *Bérc uta*, *Király uta*, *Bánya uta*, *Csorda uta* stb.).

A fennmaradó 76 földrajzi köznévről (pl. *gáta*, *harasza*, *havasa*, *háta*, *molna* 'malma', *sara*, *száda* 'nyílása', *ája* 'keskeny völgye', *bükke*, *feje*, *fenyére*, *földe*, *körtvélye*, *köve*, *réte*, *réve*, *szege*, *szigete*, *öréme* 'örvénye', *erdeje*, *mezeje* stb.) viszonylag csekély előfordulási gyakoriságuk miatt nem szólok részletesebben.

5. A már említett valóságos birtoklásviszony kifejezése mellett a birtokos jelzős szerkezetnek (és ezzel a birtokos személyragnak) számos más, sajátosabb — nem birtoklást kifejező — funkciója is van a korai ómagyar kori mikro-nevekben. Ennek részletes bemutatása előtt érdemes szemügyre venni azt a néhány Bihar megyei településnevet is, amelyekben a birtokos jelzős szerkezet — sajátos kivételként — nem valóságos birtoklást fejez ki.

Mindössze négy ilyen típusú településnevet említhetünk Biharból. A *Várvize* név olyan vízfolyásra utal elsődlegesen, amely egy bizonyos vár mellett folyt el, esetleg annak védelmét szolgálta: A hely neve tehát eredetileg egy vízfolyás neve volt (azaz mikronév), helyviszonyt kifejező birtokos jelzős szerkezetet alkotva, amelyről az ott épült település metonimikusan kapta a *Várvize* megjelölést. Az *Úzfalva*, *Tárnoktelke* kétrészes településnevekben az 'úzok, tárnokok birtokában levő, nekik adományozott falu' jelentés, azaz a 'hely és aki(k) ott él(nek)' szemantikai jegy fejeződik ki. A temploma védőszentjéről kapta a nevét a *Boldogasszonyfalva* település, ami ugyancsak nem ritka névadási szokás a korai időkben, és szintén nem valóságos birtoklásviszonyon alapul.

A mikronevekben a birtokos személyrag funkciója lényegesen változatosabb képet mutat. Jellegzetes, igen nagy számban előforduló birtokos jelzős szerkezet a településnév + birtokos személyragos földrajzi köznév. Leggyakrabban víznevek megjelöléseiként adathozhatjuk: a *Bogács pataka*, *Bátor pataka*, *Enyed pataka*, *Gönyű pataka*, *Petlend pataka*, *Sárd pataka*, *Tardona pataka*, *Várad ere* mikrotoponimák szemantikailag az 'X településen található (azaz ott eredő vagy a határán keresztül folyó) vízfolyás'-ra utalnak.

Más objektumfajták esetében is megfigyelhető az adott településhez tartozást kifejező nevek típusa: az 'Akna településen található kiemelkedés' jelentése van az *Akna hegyé*-nek. A *Brizó bérce* Brizó, a *Pete bérce* Pete, a *Lompérd hegyese* pedig Lompérd településen található. Völgynevekben is kifejeződik ugyanez a szemantikai jelleg: *Bála völgye*, *Csébi völgye*, *Monundorf völgye*, *Széki völgye*.

Ugyanez figyelhető meg a *Sár réte*, *Szebin réte*, *Remet mezeje* stb. rét-, illetve a *Vata erdeje*, *Nagyfalu rekettyéje*, *Visa erdeje* stb. erdőnevekben is. Az ilyen lexikális szerkezetű nevek tehát jelentésstanilag egyfajta helyviszonyt fejeznek ki.

Helyviszony jelenik meg a birtokos személyragos útnevekben is. Az *Aba nagyuta* Abaúj megyéből adatolt, s olyan országos jelentőségű út neve, amely átszeli a vármegyét. Az útnevek jellegzetessége, hogy első névrészüik általában azt a helyet nevezi meg, ahová az út vezet. Ez lehet településnév, mint a *Baranka uta*, *Gyermót uta*, *Mák uta* nevekben, s a településnév -s képzővel is állhat, mint a *Martonos uta* helynévben, de lehet egyéb objektum is, mint a *Bérc(i) uta*, *Malom uta*, *Bánya uta*, *Telek uta* esetében. Az útnevek másik csoportjában az a szemantikai jegy fejeződik ki, hogy ki, illetve mi használja az adott utat: pl. *Had uta*, *Csorda uta*. Ugyanannak az útnak több — birtokos személyragot tartalmazó — neve is lehet, noha esetleg mindegyik név más-más szemantikai háttérrel bír. Ilyen névhármast alkot a már említett *Aba nagyuta* (ahol a név helyviszonyt fejez ki), a *Had uta* (amelyben használat, funkció fejeződik ki) és a *Király uta* helynév, amelyek mindegyike ugyanarra az 'Abaúj vármegyét átszelő országos jelentőségű út'-ra vonatkozik.

Egy másik objektumhoz való viszonyítás jelenik meg a következő — tehát továbbra is helyviszonyt kifejező — helynevekben. Az *Ág tava* helynév például egy folyóágban kialakult halastóra, halászó helyre utalhat. A *Fővenyes-erdő zátonya* mikrotoponima jelentésszerkezete nem egészen világos, hiszen a 'zátony, amely a Fővenyes-erdő nevű helyen található' jelentés nemigen értelmezhető.² A *Mákó bükke pataka* helynév olyan vízfolyásra utalhat, amely Mákó település bükkerdeje mellett vagy rajta folyik el. A *Kút-fő szurdoka* név ugyancsak arra utalhat, hogy a szurdok egy Kút-fő nevű helyen vagy közelében található. A *Láz pataka* egy fennsíkon folyó víz neve lehetett, a *Megye pataka* bizonyára határfolyó két település vagy megye között, a *Hagymás-köz bérce* pedig 'hegy, amely a Hagymás-köz nevű helyen van'. A Nagy-gyűrű nevű kiemelkedésről lefutó völgy neve a *Nagy-gyűrű völgye*, a Vár-fő nevű hely mellett található pedig a *Vár-fő völgye* volt. A *Farkas-egy mocsara* helynév valószínűleg a *Farkas-egy* (ti. a Farkas-patak) közelében levő mocsárra utalhat. (A *Farkas-egy mocsara* név első névrészában az *ügy ~ így* 'víz' jelentésű vízrajzi köznév alakváltozata található meg.)

A mikrotoponimák között a különböző helyviszonyt kifejező helynevek száma 187, ami éppen 25%-át jelenti az összes birtokos személyragos helynévnek, azaz igen jelentős típust képviselhetett a korai ómagyar korban.

Az osztály-egyed viszony kifejeződése ugyancsak gyakori a birtokos jelzős szerkezetekben. A MMNy. az ilyen, *Pest városa* típusú neveket, illetve megjelölő

² Másik lehetséges szemantikai interpretációként SEBETYÉN ÁRPÁD a 'zátony, amely a Fővenyes-erdő nevű hely szomszédságában található' jelentést javasolta. Ez esetben a név tartalma világosabban felismerhető.

léseket formai birtokos jelzős szerkezetnek nevezi (i. m. 346), a TNyt. pedig — mint már említettem — az azonosságot kifejező birtokviszonyra hozza a *Sajó vize*-féle példákat (I, 549). Talán helyesebben járunk el, ha a *Balog pataka*, *Rima vize*, *Debrecen városa* neveket az osztály–egyed viszonyt tükröztetőek körébe soroljuk ugyanúgy, mint ahogy a birtokos személyrag nélküli *Rába folyó*, *Zala megye* típusú neveket is. Ezek kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevek kijelölő jelzői használatáról beszél a „fajfogalmat megjelölő köznév mellett” (Tulajdonnév 113), a faj–egyed viszonyt megjelenítő helynevek típusába sorolva ezzel ezeket a neveket. Ezt erősíti meg HAJDÚ MIHÁLY is (NytudÉrt. 87. sz. 6). A terminológia pontosításával a helynevekben inkább az osztály–egyed fogalompár használatát látom célszerűnek (vö. BALÁZS JÁNOS: ÁNyT. 1: 41–52).

Az osztály–egyed viszonyt megjelenítő birtokos személyragos helynevek jórészt idegen eredetű első névrészt tartalmaznak. A kétrészesre bővült névformában e névrész megnevező szerepe mellett a földrajzi köznév funkciója ezen nevek második névrészeként az objektum fajtájának megjelölése, segítve ezzel a pontosabb azonosítást. Legnagyobb számban e típuson belül is a víznevek találhatók meg, ahogy ezt például a *Bela pataka*, *Bukva pataka*, *Dobra pataka*, *Kamunuska pataka*, *Kraszna pataka*, *Liszó pataka*, *Lubna pataka*, *Rakaca pataka*, *Viszko pataka*, *Bor vize*, *Kalenda vize* stb. nevekben is láthatjuk. Kivételesnek kell tekintenünk azt a névadatot (*Maros pataka*), amelyben egy nagy folyó idegen eredetű neve kapja meg a 'folyónál kisebb vízfolyás' jelentésű *pataka* utótagot (vö. a TESz. megfelelő címszavával), noha névanyagunkban a nagyobb folyók soha nem kapnak magyar földrajzi köznévi utótagot, s kizárólag a *fluvius* vagy *rivus* latin minősítés áll előttük.

Az osztály–egyed viszonyt kifejező víznevek között olyanokat is találunk igen jelentős számban, amelyben az első névrész magyar eredetű. Ilyen például a sajátos szerkezetű *Hideg-víz pataka*, ahol az első névrész már önmagában is egy vízfolyás neve, s erre utal is a *víz* lexéma, mégis kiegészült a *pataka* földrajzi köznévvel, s a név szemantikai szerkezete így 'olyan patak, amelynek Hideg-víz a neve' típusúvá alakult át. Hasonlónak tekinthetjük szerkezetileg a *Méh-séd pataka* helynevet is, bár a *séd* 'patak' vízrajzi köznév előfordulási gyakorisága alapján lényegesen ritkább lehetett a korai ómagyar korban is (vö. a TESz. megfelelő címszavával), mint a *víz*, s talán ezért, és jelentésének elhomályosulása után kapcsolta a névtudat a *Méh-séd* elsődleges névhez a *pataka* utótagot. A *Mocsolya pataka* víznév első névrésze korai szláv közszoói átvétel, s 'pocsolya' jelentésű. Valószínűleg szemantikai tartalma megegyezik az ettől egy morfémai eltérést mutató *Mocsolyás pataka* helynévvel: 'Mocsolyának a pataka'. Ugyanakkor az -s képzős névadat esetében felmerül a lehetősége annak, hogy talán tulajdonságot kifejező funkcióban áll a formailag birtokos jelzős szerkezet, s olyan patakot jelöl, amelynek pocsolyás, sáros a vize.

A víznevek között problematikus csoportot alkotnak azok a mikrotoponimák, amelyek második névrésze a *vize* földrajzi köznév. E nevek esetében ugyanis felmerülhet annak a lehetősége, hogy az *Eger vize*, *Hévíj vize*, *Sajó vize*, *Sár vize*, *Ipoly vize*, *Csorna vize* birtokos jelzős szerkezeten alapuló helynevek nem osztály–egyed viszonyra utalnak, hanem mint ahogy a MMNy. említi a *Balaton vize* kapcsán, esetleg rész–egész viszony fejeződik ki bennük (vö. i. m. 344): azaz nem helyeket megjelölő nevekről van szó, hanem valójában az *Eger*, *Ipoly* stb. patak vizéről. Ezt azonban nehéz eldönteni, hiszen nemigen tudjuk megmondani, hogy a korai ómagyar korban a *víz* ~ *vize* köznév mikor áll földrajzi köznévi, illetőleg anyagnévi szerepben.

A víznevek mellett természetesen számos más objektumfajta megnevező birtokos személyragos, osztály–egyed viszonyt kifejező helynév is található a vizsgált névanyagban. Ilyenek például a *Dolna bérce*, *Zsarnó hegye*, *Szernye halma*, *Viszoka hegye*, *Zalatna bérce*, *Csemernya havasa* idegen eredetű első névrészt tartalmazó kiemelkedésnevek, a *Kamanya völgye* völgynév, illetve magyar eredetű első névrésszel a *Magas-hegy bérce* hegynév, amelyben ugyanazt a sajátos lexikális szerkezetet láthatjuk, mint például a *Hideg-víz pataka*, *Méh-séd pataka* víznevek esetében.

Az osztály–egyed viszonyt megjelenítő, birtokos jelzős szerkezeten alapuló mikrotoponimák száma 72, azaz a birtokos személyragot tartalmazók közel 10%-a sorolható a fent említett, s részletesebben bemutatott kategóriába.

A birtokos jelzős szerkezetű helynevek vizsgálatában, az egyes funkciók szétválogatásakor feltétlenül utalnunk kell a rész–egész viszonyra. A MMNy. szerint a *Balaton vize* típusú szerkezetek sorolhatók ide, ezeket azonban nem tekinthetjük helynévnek, ahogy a *vize* utótagú névcsoport kapcsán a fentiekben ezt már jeleztem. E kategóriába tartozónak — INCZEFI részmeghatározás kategóriájának megfelelően (MNy. 63: 68–9, ill. Makó 27) — inkább a *Bela pataka száda*-féle neveket tekintem, amelyekben az első névrész (*Bela pataka*) jelenti az egész objektumot, a második névrész (*száda*) pedig ennek egy részét.

A víznevek e csoporton belül is lényeges arányban képviseltetik magukat. A 'Dézsmás-völgy nevű hely kezdete, bejárata' jelentésű *Dézsmás-völgy száda*, a 'Kék-ér nevű patak forrása' jelentésű *Kék-ér kuta*, a 'Telek-ér nevű víz nagyobb vízből való kiömlési helye' jelentésű *Telek-ér foka*, az 'Árkos-patak nevű hely torkolata' jelentésű *Árkos-patak töve*, a 'Hideg-tó nevű víz forrása' jelentésű *Hideg-tó feje* stb. említhető példaként. A víznevek mellett találhatunk közöttük domborzati neveket is, például a *Nagy-dél verője* helynév a Nagy-dél nevű hegy déli, napsütéses oldalára utal; földterületek neveit: az út mellett vagy a vár lábánál található helyek nevei a *Nagyút alja*, illetve a *Vár alja*, a Kenderáztató nevű tó vagy a Fancsalka nevű hely mentén fekvő lapos part neve a *Kenderáztató háta*, illetve a *Fancsalka hátyja*; egy Mogyoró-erdő széle pedig a *Mogyoró vége* nevet kapta stb.

A rész–egész viszonyt tükröztető nevek száma 35, a vizsgált névanyag 4,5%-át teszik ki tehát az ilyen funkciót kifejező helynevek.

Van a birtokos jelzős szerkezetből alakult mikrotoponimáknak egy sajátos típusa, amely az alakilag birtokos jelzős szerkezet ellenére is szemantikailag inkább minőségjelzősnek tekintendő. Olyan helynevek sorolhatók ide, amelyek az adott objektum valamely tulajdonságát, sajátosságát fejezik ki. A *Köris völgye* név olyan völgyre utalhat tehát, ahol sok körisfa található, a *Bükény pataka* arról kaphatta a nevét, hogy a patakot bükkfák szegélyezték, a *Hattyas patakában* feltehetőleg sok hattyú található, a *Monas pataka* minden valószínűség szerint egy malom mellett folyt, s ezt a malmot működtette, a *Mély pataka* a víz mélységére, a *Fejér vize* a víz sajátos színére utal, a *Somos bérce*, *Somos völgye*, *Somos szigete* pedig arra, hogy az adott hely somfákban gazdag volt. A *Száraz pataka* nevű vízfolyás melegebb időszakokban esetleg kiszárad, a *Feket ere* olyan patakot jelöl, amelynek sötét, valószínűleg iszapos a vize. A *Gyepüs bérce* nevű helyen bizonyára védelmi célokat szolgáló gyepűkapu található, a *Dió-mál hegye* pedig olyan hegy, amelynek oldalán diófák nőnek. A *Bodzás erdeje*, *Kökény kereke*, *Alma kereke* nevek az erdőben található fákra utalnak. Ezek a nevek fölvehetjük annak a lehetőségét is, hogy rész–egész viszony kifejeződését keressük bennük (vö. SIMONYI-nak a genitívus partitívusról írt megjegyzéseivel: i. m. 146), azaz a *Somos bérce* hegynév utalhat olyan kiemelkedésre is, amely a *Somos* nevű helyen vagy annak közelében található, esetleg annak részeként él a névhasználók körében. Ez a hipotézis azonban a feltételezett *Somos* nevű helyre vonatkozó adatok hiányában nem bizonyítható, és ez a helyzet a fentebb említett csoportba tartozó többi helynév esetében is.

A névadatok tanúsága szerint e nevek első névrésze általában az adott helyre jellemző, ott élő növényzetre vonatkozik, vagy a hely valamely jellegzetes tulajdonságát mutatja meg, mely sajátosságok ugyancsak a minőségjelzős szerkezetekre jellemzőek. A számarányokat tekintve e névcsoport 99 nevet tartalmaz, s ez 13%-a az összes birtokos személynagot tartalmazó névállománynak.

Van az adatállományban néhány név, amely külön típusba nemigen sorolható, s ezek kis számuk miatt nem alkotnak önálló csoportot. Az *Ördög gáta*, *Ördög barázdája*, *Ördög malma* helynevek például olyan objektumokra utalnak, amelyeket az ördög hozott létre, vagyis a 'dolog és ami azt létrehozta' jegy fejeződik ki bennük. Sajátos jelentésszerkezetűeknek is tekinthetők azon völgyek nevei is, amelyeket egy folyó alakított ki: a *Búr völgye* név például a Búr folyó által vájt völgy neve, de természetesen helyesebb inkább a 'völgy, ahol a Búr folyik'-féle jelentést tulajdonítanunk az adatnak. A 'hely és ami ott található' jegyet láthatjuk a *Kápolna bérce*, *Akasztófa bérce*, *Vár hegye*, *Fűrész völgye* ('völgy, ahol fűrészmalom van') helynevekben, a 'hely és akit ott találtak' viszonyt pedig talán a *Holtnő kereké*-ben. És végül néhány olyan adatunk is van, amelyben biztosan nincs funkciója a birtokos személynagnak, hiszen ezen adatok

pusztán egy földrajzi köznévből állnak: *Pataka*, *Szege*. Tulajdonnévként való kezelésük is meglehetősen vitatható.

Természetesen minden helynévelemzési vizsgálat alkalmával nagy számban kerül elénk olyan toponima, amelynek elemzése, kategorizálása bizonytalan, noha mindenképpen utalnom kell arra, hogy e nevek esetében olykor nagy valószínűséggel feltételezhetünk helynévi (elsősorban településnévi) vagy személynévi első névrészt, de adatok hiányában ezek bizonyítása nem lehetséges. Olyan nevek sorolhatók ide, mint például az *Ara pataka*, *Borokson pataka*, *Dent tava*, *Fizár foka*, *Kékkek tava*, *Lue pataka*, *Nardun haraszta*, *Pászta ája*, *Sümmés ága*, *Vencs uta*, *Iholligotora*, *Zobor dereka*, *Babat hegye*, *Sések feje*, *Tenyér ere*, *Szárna hegye* stb. A vizsgált korpuszban 142 név első névrésznének olvasata, elemzése okoz problémát, így ezekkel részletesen nem foglalkozhatok.

6. Érdekes eredményeket ad a jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek között megfigyelhető alternáns párok elemzése. Ezen az olyan helyneveket értem, amelyeknek birtokos személyragos és anélküli változatuk is van, s ezek nagy része ugyanarra az objektumra is vonatkozik: az *Aba nagyút* ~ *Aba nagyuta*-féle variánsokra kell itt gondolnunk elsődlegesen.

Ezek a párok (szám szerint 23) az időbeliség vonatkozásában szolgálhatnak jelentős tanulságokkal. INCZEFI veti fel annak a lehetőségét, hogy a birtokos személyrag egyes nevek esetében talán utólag járult a névhez (Makó 27). Ezt a lehetőséget vizsgáltam meg az *Aba nagyút* ~ *Aba nagyuta* típusú helynevek körében, s azt tapasztaltam, hogy a birtokos személyragos forma mindössze hat névben korábbi adatolású, mint az anélküli. Ezek között is négy olyan objektumokra vonatkozik, amelyek különböző megyében találhatók, vagyis például a *Bálvány-kő* helynév Abaúj megyéből van adatolva 1267-ből, a *Bálvány köve* pedig Heves megyéből 1109-ből. Ilyen jellegű adat még a *Had út* (1399 — Abaúj m.) ~ *Had uta* (1377 — Heves m.), a *Kökény-kerék* (1269 — Bodrog m.) ~ *Kökény kereke* (1220k. — Baranya m.) és a *Mély-patak* (1327 — Abaúj m.) ~ *Mély pataka* (1281 — Bodrog m.) helynévpár. Ezek a nevek tehát egymástól teljesen függetlenül jöttek létre, más objektumra vonatkoznak, s esetükben az időbeliség különbözéséről — a térbeli különbözőség miatt — nem célszerű beszélni. Van azonban két olyan adatunk is, amelyben a birtokos személyragos forma korábbi adatolású, mint az anélküli, s a két név nagy valószínűséggel ugyanarra az objektumra vonatkoztatható. Ilyen a meglehetősen kései előfordulást tükröző (ennek megfelelően már nem is a vizsgált korpuszba tartozó) *Fejér-víz* (1509) ~ *Fejér vize* (1411) Hunyad megyei víznév, illetve az *Egres-patak* (1324) ~ *Egres pataka* (1296) Hont megyei folyónév. Ezekben a nevekben tehát a birtokos személyragos formát olykor igen jelentős időkülönbséggel korábbról adatolhatjuk, mint a birtokos személyraggal nem rendelkező alakot.

A fennmaradó 17 adat sem egységes az időbeliség tekintetében. 10 olyan helynévünk van, amely esetében a két különböző alak ugyanabból az időből adatol-

ható: például *Bela-patak* ~ *Bela pataka* (1298 — Hont m.), *Besenyő-kút* ~ *Besenyő kuta* (1326 — Esztergom m.), *Cserő-köz* ~ *Cserő köze* (1322 — Heves m.), *Falu-föld* ~ *Falu földje* (1268 — Komárom m.), *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka* (1326/375 — Abaúj m.), *Hidas-szeg* ~ *Hidas szege* ([1239] — Fejér m.), *Horhod-patak* ~ *Horhod pataka* (1281 — Hont m.), *Kalenda-víz* ~ *Kalenda vize* (1214/334 — Hont m.), *Somos-sziget* ~ *Somos szigete* (1256/284 — Bihar m.) és *Viszoka-hegy* ~ *Viszoka hegye* (1323 — Gömör). E nevek esetében tehát nem dönthetjük el, hogy a birtokos személyragos vagy az anélküli forma volt-e az elsődleges, de az azonos időből származó adatok azt mindenképpen bizonyíthatják, hogy a két forma egy ideig egymás mellett élt.

Hét helynevünkben láthatjuk egyértelműen a birtokos személyragos alak másodlagosságát, vagy legalábbis későbbi adatoltságát. Ilyen helynévpárok a következők: a Hont megyei *Csikló-patak* ([1279]) ~ *Csikló pataka* (1331), a Kraszna megyei adatolású *Elő-patak* ([1270]) ~ *Elő pataka* (1359), a Hont megyei *Száraz-patak* ([1270]) ~ *Száraz pataka* (1303), az Abaúj vármegyében található *Aba nagyút* (1316) ~ *Aba nagyuta* (1327) helynévpárok. Némileg sajátosabb típust képviselhet a további három névadat, ugyanis nem ugyanabból a megyéből adatolhatjuk őket: ilyen a *Cseh-patak* 1294-ből és Gömör megyéből, illetve a *Cseh pataka* 1341-ből és a Gömörhöz közeli Heves megyéből, a két adat tehát vonatkozhat esetleg ugyanarra az objektumra. Hasonló a helyzet a *Láz-patak* ([1240]) Heves és a *Láz pataka* (1303) Hont megyei adataival is, bár e megyék némileg nagyobb távolságra vannak egymástól. A megyék nagy távolsága az oka annak is, hogy nem tételezhetjük fel az Abaúj megyei *Bükk-patak* (1270) és az Erdélyi Fehér megyei *Bükk pataka* (1282) helynevek azonos denotátumra vonatkozását, azaz jelentésbeli összetartozását. A területi-térbeli különbségek miatt e neveket nem használhatjuk fel keletkezéstörténeti következtetések levonására.

Összességében tehát az ilyen variánspárokról azt mondhatjuk, hogy nagy részük elképzelhetővé teszi az INCZEFI által felvetett gondolatot, mely szerint a birtokos személyragos alakok esetenként másodlagosaknak tekinthetők, időben később keletkezettek.

A történeti névanyag vizsgálata során a jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevekkel igen sajátos helynévtípus tűnik a szemünkbe. Jól látható, hogy e nevek funkcionális és lexikális szempontból igen változatos, heterogén csoportot képviselnek. A birtokos személyragos, de nem birtoklásviszonyt kifejező helynevek száma mutatja e típus nagy fokú használatát és elterjedtségét már a korai ómagyar korban, ám e nevek keletkezéstörténete továbbra is meglehetősen homályos a számunkra. Nem adhatunk egyértelmű választ arra a kérdésre sem, hogy az ilyen mikronevek a birtokos személyragot nem tartalmazó helynevektől függetlenül, azokkal párhuzamosan (esetleg jelentéstani szempontból egyenértékűeként), vagy időben később jöttek-e létre.

TÓTH VALÉRIA

A névdivat nemzedéki változásai

1. A névesztétikai kutatások viszonylag elhanyagolt volta¹ késztetett a szatmárnémeti magyar tannyelvű líceum diákjai körében végzett közvéleménykutatásra, felmérésre. Az 1983 elején végzett felmérés során tizenhat osztály 506 tanulója válaszolt a nevére, valamint a szülei nevére vonatkozó kérdésekre, minősítette nevéhez, nevének elemeihez való viszonyulását. Meg kellett nevezniük az általuk legszebbnek tartott férfi-, női- illetve családnévet, választásukat meg is kellett indokolniuk.

Minthogy a szülők, nagyszülők neve mellett foglalkozásukat és származás helyüket is jelölniük kellett, a tanulók válaszai (az indoklásokat, magyarázó megjegyzéseket nem számítva) közel 23 ezer információt tartalmaznak, az adat-tömeg teljes feldolgozása, az adatokból megállapítható minden összefüggés, jelenség pontosan mérhető és statisztikailag értékelhető bemutatása nem gépi úton történő feldolgozással nehezen keresztülvihető. Elsődleges célunk, tanulóink névízlésének értékelése viszont így is megvalósítható, s ha nem is teljes mértékben, de összevethető szüleik, nagyszüleik névízlésével.

A Szatmárnémeti városi, illetve Szatmár vidéki névadási szokásokról, a névízlés meghatározó tényeiről teljes és pontos képet csak kiterjedt, még sok más szempontot is figyelembe vevő szinkron metszet készítése révén kaphatnánk.² Ha erre nincs is módunk, úgy látjuk, vizsgálódásunk adatai így is rátapin-

¹ MURÁDIN LÁSZLÓ foglalkozott névadási, névesztétikai kérdésekkel Szavak titka (Dácia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1977. 135–149) és Szavak színe változása (Dácia, 1983. 238–251) című nyelvművelő könyveiben.

Napilapokban, hetilapban hasonló kérdésekről én is írtam: Gondoljunk a név jóhangzására: Szabad Szó 1979. VII. 27.; Nevünk: Szatmári Hírlap 1982. IV. 10.; Nevek varázsa: Szatmári Hírlap, 1982. VII. 28.; Nevünk: Ifjúmunkás, 1983. V. 22.

A magyarországi vonatkozó irodalomból: J. SOLTÉSZ KATALIN, Névdivat és irodalmi névadás: Nyr. 88: 285–294; GRÉTSY LÁSZLÓ, Utóneveink hangulati változásai: Névtudományi előadások. Budapest, 1969. Szerk.: KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF. 161–164; KÖPECZI BÉLA–URBÁN ILONA, Az 1974-ben megjelent névjútemények bemutatója: Nyr. 98: 342–7; BÜKY BÉLA, Névadás és lakóhely: Nyr. 98: 5–13; KISS JENŐ, Magyar nevek német szemmel nézve: Nyr. 100: 161–2; TÓTH IMRE, Még egyszer a legszebb magyar nevekről: Nyr. 105: 10–26.

² Erre LOVAS JÁNOS készülő doktori értekezésének adattára kellő tényanyagot szolgáltathat, ugyanis értekezéséhez 41 szamosháti falu 47.000 lakosának teljes szinkron névanyagát gyűjtötte össze. Ezúton köszönöm meg a tőle kapott adatokat, melyek lehetővé tették a városi anyag összehasonlítását a környező falvak névanyagával.

tanak a nevek divatjának, a névzlés XX. századi változásának legjellemzőbb vonásaira. A (többnyire a század elején született) nagyszülők, a harmincas években (esetleg a negyvenes évek első felében) született szülők nevei a 75-85, illetőleg 45-50 évvel ezelőtti névdivatot és ízlést tükrözik, a tanulók névanyaga pedig a szüleikét, a 15-20 évvel ezelőttit. Ugyanakkor a mai nemzedéknek tetsző nevekből és e nevek gyakoriságából valamelyest következtethetünk a következő nemzedék névanyagának mozgásirányára.

2. Az adatközlők nem és származási hely szerinti (valamint szüleik, nagyszüleik származási hely szerinti) megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

Születési helye	A tanulók			Szüleik		Nagyszüleik	
	Fiú	Lány	Összesen	Apa	Anya	Nagyapa	Nagymama
Szatmár város	170	202	372	265	260	423	409
Környező falvak	46	88	134	241	246	521	538
Összesen	216	290	506	506	506	944	947
Nem ismeri nagyszülei nevét, származását:						68	65

2.1. Mivel 65 fiúnak és 122 lánynak két keresztnéve van, két lánynak pedig három, az 506 adatközlő összesen 697 nevet visel. Ezért számításainkban 281 férfinévvel és 416 női névvel (adattal) kell dolgoznunk.

2.2. Tanulmányunkban elsődlegesen a szatmári líceumban tanuló diákok névanyagát és névzlését vizsgáljuk, anyagunkban nem választjuk külön az adatközlők több mint kétharmadát kitevő városi születésűeket a (javarészt) szomszédos falvak szülötteitől — ugyanezt tesszük a szülők, nagyszülők névanyagával is —, ugyanis azt tapasztaltuk, hogy a névadás módja, indítékai lényegében azonosak voltak a városban és a környező falvakban egyaránt, amit elsősorban az a tény határozott meg, hogy a környező falvakból történő beköltözés jelentős tényezője volt a város lakossága folyamatos számbeli növekedésének.

A névzlés és névdivat jelenkori módosulásában viszont már figyelemre méltó a városokból kiinduló mai névdivat. Meggyőzően bizonyíthatja ezt nagyobb tájegység névanyagának szinkron vizsgálata. Esetünkben névanyagunk és a szamosháti falvak névanyagának (nem a teljesség igényével történő) összevetése érzékelteti, hogyan hatolnak be a falvak névanyagába a táj központjában levő városból új nevek, hogyan módosul (falun és városon egyaránt) egy-egy nemzedék hagyományos névdivata, névzlése.

3. A vizsgált közösségben jelentős eltérés észlelhető a közösség tagjainak száma és a közösségben előforduló nevek száma között. Ugyanez állapítható meg a szülők, nagyszülők korosztályáról is. Az egyes nemzedékek névanyagának mennyiségi eltéréseit a következő táblázat szemlélteti:

	A nevek száma			A tanulóknak tetsző név		
	nagyszülők	szülők	tanulók	Fiúknak	Lányoknak	Összesen
Férfinév	69	52	52	50	61	74
Női név	75	71	87	59	93	107

Adataink tükrében megállapíthatjuk, hogy az egyes nemzedékek névanyagában a nevek száma eltérő, változó. A negyvenes években a századelő névanyagához viszonyítva valamelyest csökkenő a nevek száma, a jelen állapot viszont: számbeli gyarapodás; jelentősen gyarapodott a női nevek száma. Amennyiben az ifjú nemzedék tagjai kitartanak a nekik tetsző nevek mellett, a jövőben — úgy tűnik — mind a férfinevek, mind a női nevek száma jelentősen gyarapodni fog. Természetesen az egyes nevek használatát, elterjedtségét az is befolyásolja majd, hogy a névadásban a fiúk vagy a lányok ízlése érvényesül nagyobb súlyal. Az adatokból következően ugyanis a lányok ízlése sokkal szélesebb skálán mozog, ők kedvelnek több új divatú nevet.

3.1. A Szatmárnémetiben gyűjtött anyag és LOVAS JÁNOS szamosháti gyűjtése kéziratos anyagának összehasonlítása — a nagyszülők és a szülők korára vonatkozóan — megközelítően hasonló állapotra utal. A század eleji névanyagban 62 férfinév és 71 női név, a szülők korabeli névanyagban 51 férfinév és 64 női név található. Jelentős eltérés észlelhető viszont az 1960–1976 között születettek névanyagával való összehasonlítás kapcsán, a szamosháti névanyagban ugyanis ebben a korszakban 73 férfinév és 113 női név található. Igaz, hogy közülük 37 férfinév és 43 női név csak egyetlen egyszer fordul elő a 41 szamosháti falu átlagában.

Az összehasonlításból azt következtetjük, hogy a város névanyaga mennyiségileg — ma is — valamivel gazdagabb.

4. A névízlésben végbement változásokra s a névízlés fejlődésének várható irányára a vizsgált névanyag rétegeiből következtethetünk.

4.1. A jelenkori névanyag, tehát a megkérdezett 506 tanuló által viselt nevek a következők:

A) Férfinevek: *Alajos, Albert, András, Antal, Árpád, Artúr, Attila, Balázs, Bálint, Béla, Csaba, Dezső, Ernő, Ferenc, Gábor, Gerhart, Gottfried, Gusztáv, György, Gyula, Helmuth, Imre, István, János, Jenő, József, Károly, Kázmér, Lajos, László, Lehel, Levente, Loránd, Lőrinc, Máriusz, Mihály, Miklós, Nándor, Ottó, Pál, Péter, Róbert, Rudolf, Sándor, Szabolcs, Szilárd, Tamás, Tibor, Vilmos, Zoltán, Zsolt.*

B) Női nevek: *Adél, Adriána, Ágnes, Ágota, Alíz, Amália, Andrea, Angéla, Anikó, Anna, Annamária, Antónia, Beáta, Beatrix, Boglárka, Brigitta, Cecília, Csilla, Dalma, Dianna, Dóra, Edit, Eleonóra, Elfrida, Emese, Emőke, Erika, Erzsébet, Eszter, Etelka, Éva, Felicia, Gabriella, Gyopár, Gyöngyi, Györgyi, Hajnalka, Hedvig, Helga, Ibolya, Ildikó, Ilona, Imola, Irén, Irma, Izabella, Jo-*

lán, Jozefina, Judit, Júlia, Julianna, Katalin, Kinga, Klára, Krisztina, Lilla, Lilianna, Lúcia, Magda, Magdolna, Margit, Mária, Mariann, Márta, Matild, Médea, Melánia, Melinda, Melisza, Mónika, Noémi, Nóra, Otília, Paula, Piroska, Réka, Rita, Sarolta, Szeréna, Szimóna, Teréz, Tímea, Tünde. Zita, Zsuzsa, Zsuzsanna.

4.2. Összehasonlítva a nagyszülők, szülők korabeli névanyagával, megállapíthatjuk, hogy a tanulók korosztályának névhasználatában több név gyakorisága jelentősen módosult, másrészt azt is tapasztalhatjuk, hogy az előző nemzedékek számos neve hiányzik a mai névanyagból.

A tanulók szüleinek és nagyszüleinek neveit, a nevek gyakoriságát a következő táblázatok szemléltetik:

(A Szamoshát névanyagával való összehasonlíthatóság céljából a táblázatban minden név szatmári előfordulásának százalékos értéke mellett közöljük a szamosháti anyagban való előfordulásának százalékos értékét is.)

1. sz. táblázat: Férfinevek

Nagyszülők				Szülők			
A név	Előfordulás	%	Szamosháton	A név	Előfordulás	%	Szamosháton
1. József	106	11,36	9,9	1. József	47	9,19	10,9
2. János	99	10,59	8,0	2. István	43	8,47	6,8
3. Ferenc	76	8,13	5,1	3. Sándor	37	7,29	10,4
4. István	69	7,38	4,7	4. János	34	6,69	7,02
5. Sándor	59	6,31	8,7	5. Ferenc	28	5,51	5,3
6. Lajos	47	5,02	3,9	6. László	27	5,32	5,1
7. György	44	4,70	3,9	7. Lajos	23	4,53	5,7
8. László	39	4,17	4,0	8. Károly	22	4,33	3,6
9. Károly	37	3,97	4,5	9. György	21	4,13	5,7
10. András	36	3,85	2,9	10. András	19	3,74	2,3
11. Mihály	33	3,53	4,4	Miklós	19	3,74	3,3
12. Gyula	32	3,47	4,5	11. Tibor	16	3,15	1,2
13. Pál	27	2,88	2,9	12. Imre	15	2,95	1,5
14. Antal	23	2,46	1,7	Mihály	15	2,95	3,3
15. Imre	19	2,03	1,8	Pál	15	2,95	2,0
16. Béla	16	1,71	1,9	13. Gyula	13	2,56	4,6
17. Miklós	12	1,27	2,9	Zoltán	13	2,56	2,0
18. Zsigmond	11	1,17	1,8	14. Antal	9	1,77	1,8
19. Elek	10	1,07	0,8	Árpád	9	1,77	2,2
Gábor	10	1,07	1,0	15. Béla	7	1,38	2,7
Jenő	10	1,07	1,5	Gábor	7	1,38	0,9
20. Dezső	8	0,85		16. Adalbert	6	1,18	
Endre	8	0,85		17. Attila	5	0,98	
21. Géza	7	0,75		Géza	5	0,98	
Péter	7	0,75		Jenő	5	0,98	
22. Árpád	6	0,64		18. Vilmos	4	0,79	

Nagyszülők				Szülők			
A név	Előfordulás	%	Szamos-háton	A név	Előfordulás	%	Szamos-háton
Gergely	6	0,64		19. Albert	3	0,59	
Márton	6	0,64		Bálint	3	0,59	
22. Zoltán	6	0,64		Barna	3	0,59	
23. Albert	4	0,42		Csaba	3	0,59	
Bálint	4	0,42		Dezső	3	0,59	
Dénes	4	0,42		Ernö	3	0,59	
Gáspár	4	0,42		20. Elemér	2	0,39	
Kálmán	4	0,42		Gusztáv	2	0,39	
24. Ambrus	3	0,32		Kálmán	2	0,39	
Mátyás	3	0,32		Rudolf	1	0,39	
Simon	3	0,32		21. Dániel	1	0,19	
Vilmos	3	0,32		Elek	1	0,19	
25. Dániel	2	0,21		Gáspár	1	0,19	
Demeter	2	0,21		Gerzson	1	0,19	
Elemér	2	0,21		Helmuth	1	0,19	
Gerzson	2	0,21		Kázmér	1	0,19	
Helmuth	2	0,21		Lehel	1	0,19	
Jakab	2	0,21		Levente	1	0,19	
Lehel	2	0,21		Mózas	1	0,19	
Rudolf	2	0,21		Ottó	1	0,19	
Vencel	2	0,21		Péter	1	0,19	
Viktor	2	0,21		Szabolcs	1	0,19	
26. Ábrahám	1	0,10		Tivadar	1	0,19	
Aladár	1	0,10		Viktor	1	0,19	
Balázs	1	0,10		Vladimir	1	0,19	
Benjámín	1	0,10		Zsigmond	1	0,19	
Benő	1	0,10					
Bertalan	1	0,10					
Csaba	1	0,10					
Dávid	1	0,10					
Ernö	1	0,10					
Gusztáv	1	0,10					
Illés	1	0,10					
Lázár	1	0,10					
Menyhért	1	0,10					
Mózes	1	0,10					
Nándor	1	0,10					
Ottó	1	0,10					
Sámuel	1	0,10					
Szabolcs	1	0,10					
Szilárd	1	0,10					
Tihamér	1	0,10					
Vendel	1	0,10					

2. sz. táblázat: Női nevek

Nagyszülők				Szülők			
A név	Előfordulás	%	Szamos-háton	A név	Előfordulás	%	Szamos-háton
1. Erzsébet	124	13,34	11,1	1. Ilona	61	12,01	11,7
2. Mária	115	12,30	12,8	2. Mária	55	10,83	10,7
3. Ilona	80	8,56	8,2	3. Erzsébet	44	8,66	12,2
4. Rozália	59	6,31	5,1	4. Katalin	28	5,51	3,7
5. Margit	45	4,81	3,6	5. Éva	22	4,33	1,2
6. Irén	41	4,38	2,3	6. Jolán	20	3,94	2,9
7. Anna	39	4,17	3,8	7. Margit	19	3,74	7,5
8. Julianna	34	3,63	9,8	8. Rozália	17	3,34	3,7
9. Etelka	23	2,46	4,5	9. Anna	14	2,75	4,4
Katalin	23	2,46	0,5	Irén	14	2,75	5,05
10. Júlia	22	2,35	0,02	10. Julianna	12	2,36	6,6
11. Emma	21	2,24	4,3	11. Ildikó	11	2,16	0,7
12. Ida	19	2,03	2,1	Márta	11	2,16	0,15
Piroska	19	2,03	3,9	12. Piroska	10	1,97	3,3
13. Eszter	18	1,92	2,0	13. Emma	9	1,77	2,1
Jolán	18	1,92	3,4	Ibolya	9	1,77	0,9
14. Teréz	17	1,81	2,2	Klára	9	1,77	1,3
Vilma	17	1,81	1,8	Margaréta	9	1,77	0,0
15. Berta	16	1,71	1,4	14. Ágnes	8	1,57	0,5
16. Irma	15	1,60	1,8	Gizella	8	1,57	1,2
17. Magdolna	14	1,49	0,2	15. Judit	7	1,38	0,22
18. Terézia	12	1,28	0,0	Magdolna	7	1,38	0,95
19. Borbála	11	1,17	1,1	16. Irma	6	1,18	1,2
20. Ágnes	10	1,07	0,8	Júlia	6	1,18	0,1
21. Gizella	7	0,75		17. Aranka	5	0,98	
22. Karolina	6	0,64		Borbála	5	0,98	
23. Gabriella	5	0,53		Ida	5	0,98	
Magda	5	0,53		Magda	5	0,98	
24. Amália	4	0,42		Piroska	5	0,98	
Aranka	4	0,42		Teréz	5	0,98	
Paula	4	0,42		Zsuzsanna	5	0,98	
Zsuzsa	4	0,42		18. Enikő	4	0,78	
25. Éva	3	0,32		Terézia	4	0,78	
Ibolya	3	0,32		19. Amália	3	0,59	
Szerénka	3	0,32		Edit	3	0,59	
Zsófia	3	0,32		Olga	3	0,59	
26. Adél	2	0,21		Valéria	3	0,59	
Annamária	2	0,21		20. Anikó	2	0,39	
Emília	2	0,21		Annamária	2	0,39	
Flóra	2	0,21		Gabriella	2	0,39	
Franciska	2	0,21		Lenke	2	0,39	
Hermína	2	0,21		Matild	2	0,39	
Jusztina	2	0,21		Sára	2	0,39	
Klára	2	0,21		Veronika	2	0,39	
Krisztina	2	0,21		Vilma	2	0,39	

Nagyszülők				Szülők			
A név	Előfordulás	%	Szamos-háton	A név	Előfordulás	%	Szamos-háton
Laura	2	0,21		Zita	2	0,39	
Lujza	2	0,21		Zsófia	2	0,39	
Margaréta	2	0,21		21. Ágota	1	0,19	
Matild	2	0,21		Aliz	1	0,19	
Olga	2	0,21		Angéla	1	0,19	
Sarolta	2	0,21		Augusztá	1	0,19	
Viola	2	0,21		Berta	1	0,19	
Zsuzsanna	2	0,21		Brigitta	1	0,19	
27. Ágota	1	0,10		Erika	1	0,19	
Albina	1	0,10		Eszter	1	0,19	
Antónia	1	0,10		Frida	1	0,19	
Augusztá	1	0,10		Hortenzia	1	0,19	
Emerencia	1	0,10		Imola	1	0,19	
Emese	1	0,10		Izabella	1	0,19	
Gertrud	1	0,10		Jozefina	1	0,19	
Hortenzia	1	0,10		Livia	1	0,19	
Ildikó	1	0,10		Lujza	1	0,19	
Izabella	1	0,10		Magdaléna	1	0,19	
Jozefina	1	0,10		Malvina	1	0,19	
Judit	1	0,10		Olivia	1	0,19	
Korvina	1	0,10		Ottília	1	0,19	
Lea	1	0,10		Rudolfina	1	0,19	
Magda	1	0,10		Szerénke	1	0,19	
Márta	1	0,10		Tünde	1	0,19	
Regina	1	0,10		Viola	1	0,19	
Sára	1	0,10					
Szilvia	1	0,10					
Tünde	1	0,10					
Valéria	1	0,10					
Zita	1	0,10					

4.2.1. A tanulók korosztályának neveiből az előző nemzedékek névanyagában fellelhető következő nevek hiányoznak:

A) Nagyszülők korabeli férfinévek: *Ábrahám, Alfréd, Dániel, Sámuel, Vencei, Vendel.*

Női nevek: *Albina, Emerencia, Emilia, Flóra, Franciska, Gertrud, Hermina, Juszta, Karolina, Laura, Lea, Szilvia.*

B) Szülők korabeli férfinévek: *Adalbert, Ambrus, Barna, Benjámin, Dénes, Elek, Elemér, Ernő, Gáspár, Gergely, Gerhard, Gerzson, Géza, Ignác, Jakab, Jenő, Kálmán, Lázár, Márton, Mátyás, Menyhért, Simon, Tihamér, Tivadar, Viktor, Vladimir, Zsigmond.*

Női nevek: *Aranka, Augusztá, Berta, Borbála, Brigitta, Emma, Frida, Gizella, Hortenzia, Ida, Lenke, Livia, Lujza, Magdaléna, Malvina, Margaréta,*

Olga, Olivia, Ottilia, Regina, Rozália, Rudolfina, Sára, Terézia, Valéria, Veronika, Vilma, Viola, Zsófia.

C) Többen viselnek olyan nevet, amelyik hiányzik a nagyszülők, szülők névanyagából is, és nem jelenik meg a nekik tetsző nevek között sem: férfinevek: *Alajos, Artúr, Gottfried, Nándor*; női nevek: *Dóra, Elfrida, Györgyi, Hedvig, Nóra.*

4.3. A nagyszülők korabeli névanyagból városi születésű a férfinevek viselőinek 44,85 a női nevek viselőinek 43,19 százaléka, falusi születésű a férfiak 55,15, a nők 56,81 százaléka. Összehasonlítva a Szatmárnémetiben gyűjtött névanyagot az adott időszak szamosháti falvainak névanyagával, a nevek gyakoriságának eltéréseiből következtethetünk a név elterjedtségének mértékére városon, illetőleg falun. Azok a nevek, amelyeknek elterjedtsége hasonló, illetőleg egymáshoz közeli arányú a tanulók nagyszüleinek névanyagában és a szamosháti falvak névanyagában, feltehetően hasonló mértékben voltak népszerűek mind a korabeli városi, mind a falusi lakosság körében.

Ilyenek: férfinevek: *Pál, Imre, Béla, Elek, Gábor*; női nevek: *Mária, Ilona, Anna, Ida, Eszter, Vilma, Berta, Irma, Borbála, Ágnes.*

A szatmári tanulók nagyszüleinek névanyagában gyakoribb nevekről joggal feltételezzük, hogy a városi lakosság névadásában kedveltebbek, jelentősebbek voltak (férfinevek: *József, János, Ferenc, István, Lajos, György, Antal*; női nevek: *Erzsébet, Rozália, Margit, Irén, Katalin, Júlia, Emma, Magdolna, Terézia*), míg a szatmári névanyagban ritkábban előforduló nevek a szamosháti falvakban voltak elterjedtebbek (férfinevek: *Sándor, Károly, Mihály, Gyula, Miklós, Zsigmond, Jenő*; női nevek: *Julianne, Etelka, Piroska, Jolán, Teréz*).

4.4. Hasonló következtetést vonhatunk le a szülők korabeli névanyag összehasonlításából is. E korszakbeli névanyagunkban városi születésű a neveket viselő férfiak 52,37, a nők 51,38 százaléka, falusi a férfiak 47,63, a nők 48,62 százaléka. A tanulók szüleinek névanyagát összehasonlítva a hasonló korszakbeli szamosháti névanyaggal, úgy tapasztaljuk, hogy mind városon, mind a falvakban hasonló elterjedtségű volt a *János, Ferenc, László, Zoltán, Antal* férfinév, illetőleg a *Mária, Rozália, Irma* női név.

A városi névadásban kedveltebbnek látszik az *István, András, Miklós, Tibor, Imre, Pál, Gábor* férfinév, illetőleg az *Ilona, Katalin, Éva, Jolán, Ildikó, Márta, Ibolya, Klára, Margaréta, Ágnes, Gizella, Judit, Magdolna, Júlia* női név, a szamosháti falvakban pedig a *József, Sándor, Lajos, Károly, György, Mihály, Gyula, Árpád, Béla*, illetőleg az *Erzsébet, Margit, Anna, Irén, Julianne, Piroska, Emma* név.

4.5. A tanulók által viselt nevek gyakoriságát 3. és 4. sz. táblázatunk szemlélteti:

3. sz. táblázat: Férfinevek

Sor-szám	Név	Előfordulás	%	Szamosháton	Sor-szám	Név	Előfordulás	%	Szamosháton
1.	István	29	10,29	7,8	15.	Bálint	2	0,71	
2.	Attila	24	8,52	4,2		Ernö	2	0,71	
3.	Csaba	21	7,45	4,1		Imre	2	0,71	
	Zoltán	21	7,45	3,5		Lehel	2	0,71	
4.	László	19	6,74	6,2		Miklós	2	0,71	
5.	János	16	5,68	6,4		Róbert	2	0,71	
6.	Tibor	12	4,26	3,3	16.	Alajos	1	0,35	
7.	Sándor	11	3,90	10,2		Antal	1	0,35	
8.	Ferenc	10	3,55	4,1		Artúr	1	0,35	
9.	József	8	2,84	9,6		Balázs	1	0,35	
	Károly	8	2,84	2,8		Béla	1	0,35	
	Zsolt	8	2,84	0,8		Dezső	1	0,35	
10.	Árpád	7	2,48	2,2		Gottfried	1	0,35	
11.	Gábor	6	2,13	1,3		Gusztáv	1	0,35	
12.	György	5	1,77	3,7		Kázmér	1	0,35	
	Lajos	5	1,77	2,7		Loránd	1	0,35	
	Levente	5	1,77	0,5		Lőrinc	1	0,35	
	Péter	5	1,77	0,4		Nándor	1	0,35	
13.	András	4	1,42	1,8		Pál	1	0,35	
	Béla	4	1,42	2,3		Rudolf	1	0,35	
	Gyula	4	1,42	3,6		Szabolcs	1	0,35	
	Ottó	4	1,42	0,8		Szilárd	1	0,35	
14.	Tamás	3	1,06	0,2		Vilmos	1	0,35	
	Róbert	3	1,06	0,8		Zsombor	1	0,35	

4. sz. táblázat: Női nevek

Sor-szám	Név	Előford.	%	Szamosháton	Sor-szám	Név	Előford.	%	Szamosháton
1.	Mária	30	7,17	8,0	9.	Márta		2,15	
2.	Enikő	27	6,47	2,9	10.	Klára	8	1,91	1,6
	Ildikó	27	6,47	4,3		Tünde	8	1,91	1,4
3.	Erzsébet	21	5,01	10,8	11.	Angéla	7	1,67	1,1
4.	Éva	18	4,30	5,4		Andrea	7	1,67	0,5
	Gabriella	18	4,30	1,0		Zita	7	1,67	0,3
	Judit	18	4,30	2,1	12.	Emese	6	1,43	0,7
5.	Ilona	14	3,34	5,0		Ibolya	6	1,43	2,7
6.	Katalin	13	3,10	8,1		Magdolna	6	1,43	0,8
7.	Edit	12	2,86	1,6		Zsuzsanna	6	1,43	1,2
8.	Anna	10	2,39	2,7	13.	Ágnes	5	1,18	1,1
	Erika	10	2,39	1,7		Ágota	5	1,18	0,5

Sor- szám	Név	Elő- ford.	%	Szamos- háton	Sor- szám	Név	Elő- ford.	%	Szamos- háton
13.	Gyöngyi	5	1,18	3,4		Amália	1	0,24	
14.	Ágota	4	0,96			Antónia	1	0,24	
	Annamária	4	0,96			Beatrix	1	0,24	
	Gyöngyi	4	0,96			Boglárka	1	0,24	
	Zsuzsa	4	0,96			Brigitta	1	0,24	
15.	Aliz	3	0,72			Cecília	1	0,24	
	Csilla	3	0,72			Dalma	1	0,24	
	Györgyi	3	0,72			Dianna	1	0,24	
	Hajnalka	3	0,72			Dóra	1	0,24	
	Julianna	3	0,72			Eleonóra	1	0,24	
	Noémi	3	0,72			Elfrida	1	0,24	
	Piroska	3	0,72			Felícia	1	0,24	
16.	Adél	2	0,48			Gyopár	1	0,24	
	Ágnes	2	0,48			Hedvig	1	0,24	
	Andrea	2	0,48			Imola	1	0,24	
	Anikó	2	0,48			Jolán	1	0,24	
	Beáta	2	0,48			Jozefina	1	0,24	
	Emőke	2	0,48			Krisztina	1	0,24	
	Eszter	2	0,48			Lilianna	1	0,24	
	Etelka	2	0,48			Mariann	1	0,24	
	Helga	2	0,48			Magda	1	0,24	
	Irén	2	0,48			Matild	1	0,24	
	Irma	2	0,48			Méda	1	0,24	
	Izabella	2	0,48			Melánia	1	0,24	
	Júlia	2	0,48			Melinda	1	0,24	
	Kinga	2	0,48			Melissa	1	0,24	
	Lúcia	2	0,48			Nóra	1	0,24	
	Magdolna	2	0,48			Ottília	1	0,24	
	Margit	2	0,48			Paula	1	0,24	
	Monika	2	0,48			Réka	1	0,24	
	Sarolta	2	0,48			Rita	1	0,24	
	Tímea	2	0,48			Szeréna	1	0,24	
17.	Adriána	1	0,24			Szimóna	1	0,24	

4.5.1. Minthogy a líceum megkérdezett diákságának mintegy háromnegyede (73,52%) városi születésű — a fiúk 78,70, a lányok 69,65 százaléka —, e korosztály esetében még érzékletesebben észlelhető a nevek gyakoriságának, divatjának jelenkori mozgásiránya.

Anyagunk és a szamosháti anyag megfelelő korszakbeli részének összehasonlításából megállapíthatjuk, hogy mind a városi, mind a Szamoshát névanyagában egymáshoz közel álló gyakoriságú a *László, János, Ferenc, Károly, Árpád, Róbert* férfinév, illetőleg a *Mária, Anna, Klára, Zsuzsanna, Ágnes* női név.

Szatmárnémeti névanyagában gyakoribb a *Tibor, Gábor, Levente, Péter, Ottó*, illetőleg a *Tünde, Angéla, Andrea, Zita, Emese, Magdolna, Ágota*, több név esetében pedig egészen szembetűnő a gyakoriság különbözőségének nagy mértéke. A városban ilyen, jelentős mértékben gyakoribb férfinévek az *István, Attila, Csaba, Zoltán, Zsolt*, női nevek az *Enikő, Ildikó, Gabriella, Judit, Erika, Márta*.

A szamosháti falvakban gyakoribbak, következésképp a falvakban divatosabb férfinévek: *György, Lajos, András, Béla, Tamás*; női nevek: *Éva, Ilona, Edit, Ibolya*. Néhány név falusi gyakorisága nagyobb mértékű. Ezek: *Sándor, József, Gyula*, illetőleg: *Erzsébet, Katalin, Gyöngyi*.

4.6. A tanulók nemzedékének tetsző, névzlésüket kifejező nevek az utánuk következő nemzedék névanyagát valószínűsítik. a megkérdezett tanulók névzlését a következő táblázat tükrözi.

5. sz. táblázat: A tanulóknak tetsző férfinévek

Fiúknak	Szám	%	Lányoknak	Szám	%	Együttesen	Szám	%
Attila	43	19,78	Attila	30	10,32	Attila	73	14,62
Zoltán	18	8,28	Zoltán	26	8,94	Zoltán	44	8,80
István	16	7,36	István	19	6,53	István	35	7,00
Zsolt	14	6,44	Zsolt	19	6,53	Zsolt	33	6,60
Csaba	8	3,68	Lóránd	14	4,81	Csaba	20	4,00
Péter	8	3,68	Tamás	14	4,81	Tamás	19	3,80
József	7	3,22	Csaba	12	4,13	Lóránd	17	3,40
Sándor	7	3,22	Levente	11	3,78	Levente	16	3,20
Tibor	7	3,22	Róbert	10	3,44	Sándor	14	2,80
Csongor	6	2,76	Gábor	8	2,75	Gábor	13	2,60
László	6	2,76	Lóránt	8	2,75	Csongor	12	2,40
Gábor	5	2,30	Sándor	7	2,40	Róbert	12	2,40
Levente	5	2,30	Ádám	6	2,06	Péter	11	2,20
Szabolcs	5	2,30	Csongor	6	2,06	Szabolcs	11	2,20
Tamás	5	2,30	Norbert	6	2,06	József	10	2,0
Árpád	4	1,84	Szabolcs	6	2,06	Lóránt	10	2,0
Botond	4	1,84	Alpár	4	1,37	Tibor	10	2,0
Ferenc	4	1,84	János	4	1,37	Norbert	9	1,80
Lóránd	3	1,38	András	3	1,03	Ádám	8	1,60
Norbert	3	1,38	Ferenc	3	1,03	Lehel	8	1,60
Ádám	2	0,92	György	3	1,03	Ferenc	7	1,40
Ernő	2	0,92	József	3	1,03	László	7	1,40
Károly	2	0,92	Ottó	3	1,03	Árpád	6	1,20
Lehel	2	0,92	Péter	3	1,03	Botond	6	1,20
Lóránt	2	0,92	Szilárd	3	1,03	Alpár	5	1,00
Márton	2	0,92	Tibor	3	1,03	András	4	0,79
Mihály	2	0,92	Árpád	2	0,69	János	4	0,79

Fiúknak	Szám	%	Lányoknak	Szám	%	Együttesen	Szám	%
Miklós	2	0,92	Csatár	2	0,69	Ottó	4	0,79
Örs	2	0,92	Előd	2	0,69	Csatár	3	0,59
Róbert	2	0,92	Gergő	2	0,69	Erő	3	0,59
			Krisztián	2	0,69	György	3	0,59
			Márió	2	0,69	Krisztián	3	0,59
			Rómeó	2	0,69	Miklós	3	0,59
						Örs	3	0,59
						Szilárd	3	0,59

A táblázat kiegészítéseképpen:

A fiúktól egy-egy szavazatot kapott a következő 20 név: *Ábel, Ákos, Alpár, András, Antal, Csatár, Dániel, Gergely, Gusztáv, Imre, Krisztián, Lajos, Mátyás, Mór, Ottó, Ödön, Pál, Rudolf, Tivadar, Vilmos.*

A lányoktól 28 férfinév kapott egy-egy szavazatot: *Ábel, Ábrahám, Ákos, Albert, Álmos, Antal, Arnold, Auréliusz, Balázs, Endre, Ernő, Gellért, Gergely, Gerhart, Géza, Imre, Kristóf, Lajos, László, Lőrinc, Máriusz, Miklós, Ödön, Rajmund, Roland, Rudolf, Szilveszter, Zsigmond.*

A fiúk és lányok együttes szavazataiból két-két szavazatot (0,39) kapott az *Ákos, Antal, Előd, Gergely, Gergő, Imre, Károly, Márió, Márton, Mihály, Rómeó, Rudolf,* egy-egy szavazatot az *Ábel, Ábrahám, Albert, Álmos, Auréliusz, Balázs, Dániel, Gellért, Gerhart, Géza, Gusztáv, Kristóf, Lajos, Lőrinc, Máriusz, Mátyás, Mór, Ödön, Pál, Rajmund, Roland, Szilveszter, Tivadar, Vilmos, Zsigmond* név.

6. sz. táblázat: A tanulóknak tetsző női nevek

Fiúknak	Szám	%	Lányoknak	Szám	%	Együttesen	Szám	%
Enikő	20	9,2	Krisztina	15	5,16	Enikő	26	5,17
Éva	15	6,9	Katalin	11	3,78	Éva	24	4,77
Emese	11	5,06	Beáta	10	3,44	Katalin	19	3,78
Erika	11	5,06	Ildikó	10	3,44	Beáta	18	3,58
Csilla	10	4,6	Mária	10	3,44	Erika	18	3,58
Erzsébet	9	4,14	Andrea	9	3,09	Ildikó	17	3,38
Noémi	9	4,14	Éva	9	3,09	Noémi	17	3,38
Zsuzsa	9	4,14	Melinda	8	2,75	Emese	16	3,38
Beáta	8	3,68	Noémi	8	2,75	Krisztina	16	3,38
Katalin	8	3,68	Réka	8	2,75	Erzsébet	15	3,18
Ildikó	7	3,22	Erika	7	2,40	Andrea	14	2,78
Judit	7	3,22	Tímea	7	2,40	Mária	14	2,78
Edit	6	2,76	Anita	6	2,06	Zsuzsa	14	2,78
Andrea	5	2,3	Anna	6	2,06	Melinda	13	2,58
Gabriella	5	2,3	Enikő	6	2,06	Judit	12	2,38

Fiúknak	Szám	%	Lányoknak	Szám	%	Együttesen	Szám	%
Melinda	5	2,3	Erzsébet	6	2,06	Anna	10	1,99
Anna	4	1,84	Júlia	6	2,06	Réka	9	1,79
Mária	4	1,84	Orsolya	6	2,06	Tímea	9	1,79
Zsuzsanna	4	1,84	Emese	5	1,72	Edit	8	1,59
Adél	3	1,38	Judit	5	1,72	Gabriella	8	1,59
Boglárka	3	1,38	Kinga	5	1,72	Kinga	8	1,59
Kinga	3	1,38	Zsuzsa	5	1,72	Zsuzsanna	8	1,59
Márta	3	1,38	Ágota	4	1,37	Orsolya	7	1,39
Monika	3	1,38	Anikó	4	1,37	Ágota	6	1,19
Tünde	3	1,38	Brigitta	4	1,37	Anita	6	1,19
Ágnes	2	0,92	Csilla	4	1,37	Boglárka	6	1,19
Ágota	2	0,92	Emőke	4	1,37	Júlia	6	1,19
Amália	2	0,92	Evelin	4	1,37	Ágnes	5	1,00
Gyöngyi	2	0,92	Hajnalka	4	1,37	Anikó	5	1,00
Johanna	2	0,92	Zsuzsanna	4	1,37	Brigitta	5	1,00
Klaudia	2	0,92	Ágnes	3	1,03	Emőke	5	1,00
Tímea	2	0,92	Boglárka	3	1,03	Hajnalka	5	1,00
			Dalma	3	1,03	Tünde	5	1,00
			Gabriella	3	1,03	Adél	4	0,79
			Ilona	3	1,03	Amália	4	0,79
			Monika	3	1,03	Csilla	4	0,79
			Abigél	2	0,68	Evelin	4	0,79
			Amália	2	0,68	Ilona	4	0,79
			Anett	2	0,68	Dalma	3	0,59
			Edit	2	0,68	Gyöngyi	3	0,59
			Eleonóra	2	0,68	Johanna	3	0,59
			Helga	2	0,68	Margit	3	0,59
			Lilla	2	0,68	Márta	3	0,59
			Margit	2	0,68	Médea	3	0,59
			Méd(e)a	2	0,68	Melánia	3	0,59
			Melánia	2	0,68			
			Tünde	2	0,68			
			Valéria	2	0,68			

A táblázat kiegészítéseképpen:

A fiúktól egy-egy szavazatot a következő nevek kaptak: *Adriána, Aletta, Anikó, Brigitta, Edina, Ella, Emőke, Gizella, Glória, Gyöngyvér, Hajnalka, Ibolya, Ilona, Jolán, Krisztina, Margaréta, Margit, Médea, Melánia, Nárcisz, Olna, Orsolya, Panna, Réka, Renáta, Sarolta, Zita* (27 név).

A lányoktól 45 név kapott egy-egy szavazatot: *Adél, Adrienn, Alexa, Aliz, Annamária, Antonella, Beatrix, Bella, Benedikta, Bernadett, Bianka, Blanka, Borbála, Dianna, Eliza, Eszter, Gitta, Gyöngyi, Henrietta, Ibolya, Imola, Irma, Ivett, Izabella, Johanna, Kármén, Klementina, Lejla, Lídia, Margaréta, Mari-*

ann, Natália, Norma, Orchidea, Petra, Priscilla, Renáta, Rita, Rozália, Szendike, Tamara, Valéria. Virág, Zita, Zselyke.

A fiúk és a lányok együttes szavazataiból két-két szavazatot kapott 11 név: *Abigél, Anett, Edina, Eleonóra, Helga, Ibolya, Klaudia, Lilla, Renáta, Viktória, Zita*, egyet-egyet pedig 50 név: *Adriána, Adrienn, Aletta, Alexa, Aliz, Annamária, Antonella, Beatrix, Bella, Benedikta, Bernadett, Bianka, Blanka, Borbála, Dianna, Eliza, Ella, Eszter, Gitta, Gizella, Glória, Gyöngyvér, Henrietta, Imola, Irma, Ivett, Izabella, Jolán, Kármén, Klementina, Lejla, Lídia, Margaréta, Mariann, Nárcisz, Natália, Norma, Olna, Orchidea, Panna, Petra, Priscilla, Rita, Rozália, Sarolta, Szendike, Tamara, Valéria, Virág, Zselyke.*

4.6.1. A tanulóknak tetsző nevek közt számos olyan név található, amelyik nem fordul elő a nagyszülők, szülők korabeli névanyagban. Közülük a legtöbb a névadásban ajánlott nevek³ közé tartozik:

Férfinevek: *Ábel, Ádám, Ákos, Alpár, Arnold, Balázs, Botond, Csongor, Előd, Gellért, Kristóf, Krisztián, Lóránt, Lőrinc, Máriusz, Mór, Norbert, Ödön, Róbert, Szabolcs, Szilárd, Szilveszter, Zsolt.*

Női nevek: *Abigél, Adrienn, Aletta, Anetta, Anita, Edina, Eliza, Ella, Gitta, Glória, Gyöngyvér, Johanna, Klaudia, Klementina, Lídia, Melánia, Orsolya, Petra, Renáta, Tamara, Viktória, Virág.*

4.6.2. Mások az elfogadható nevek közé tartoznak:

Férfinevek: *Csatár, Gergő, Loránd, Márió, Örs, Roland, Rómeó, Zsombor.*

Női nevek: *Alexa, Antonella, Ivett, Kármén, Lejla, Nárcisz, Natália, Norma, Orchidea, Panna, Priscilla, Szendike.*

4.6.3. A tanulóknak tetsző nevek közt találunk a magyar utónévkönyvben ismeretlen női neveket is: *Olna, Zselyke.*

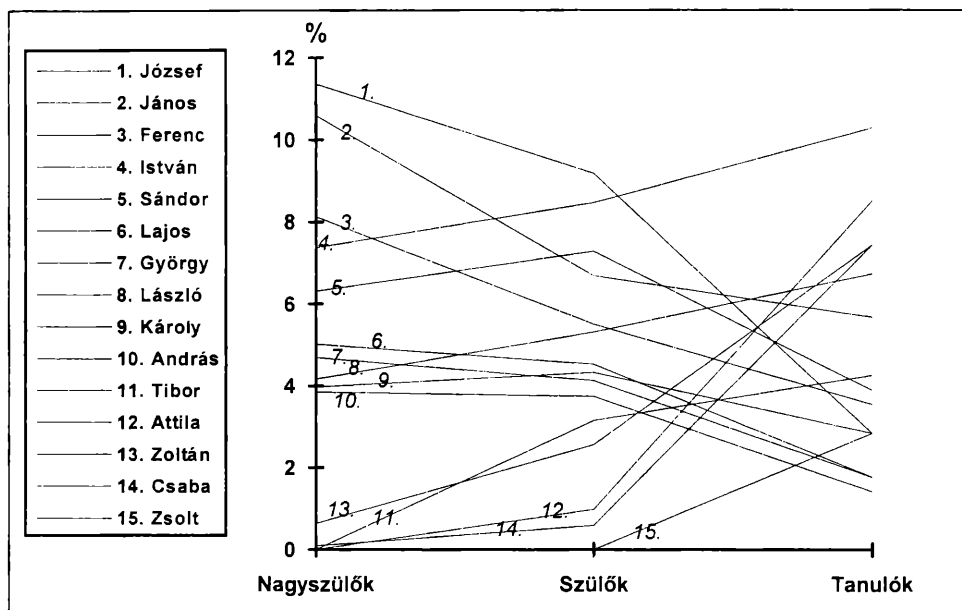
4.6.4. A tetsző nevek közt mindössze két idegen nevet említenek, a német *Gerhard*-ot és a latinos *Auréliusz*-t.

4.6.5. A névrétegek összevetéséből érzékelhetjük, hogy melyek a szatmári névívzlésben háttérbe szoruló, tért vesztő, s melyek a valamely szempontból elterjedtebbé váló, tért hódító nevek.

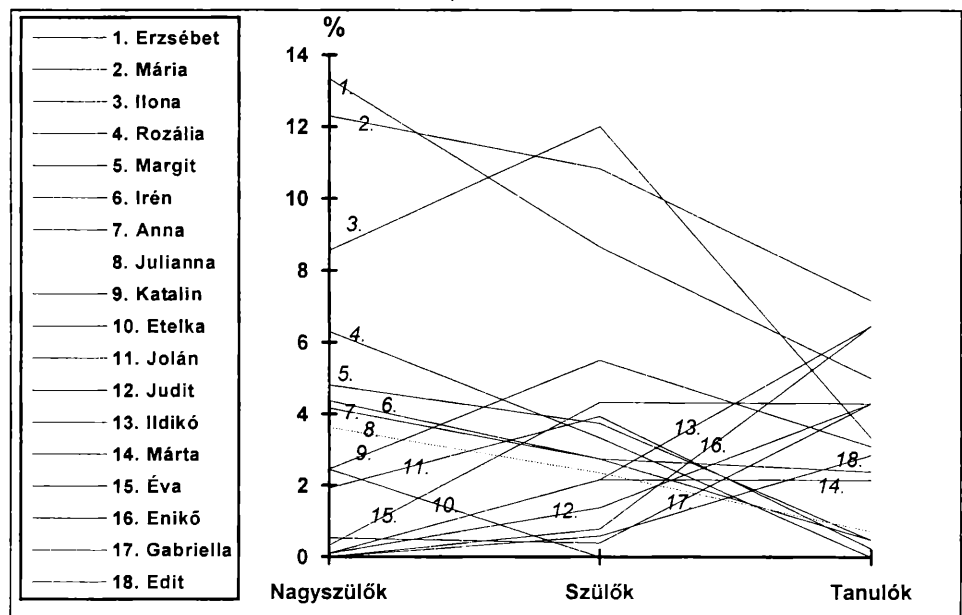
A leggyakoribb nevek nemzedéki változását grafikonunk szemlélteti:

³ Vö. LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Bp., 1971.

Férfinevek

Női nevek

5. A vizsgált névanyagból is megállapítható, hogy Szatmáron és vidékén egyaránt számottevő névadási indíték volt a szülők, nagyszülők nevének továbbörökítése. Úgy tűnik, hogy ez az indíték erőteljesebb a fiúgyermekek elkeresztelésében, de számottevő a lánygyermek nevének kiválasztásában is. A fiúk 48, a lányok 28 százaléka örökölte a szülők vagy nagyszülők nevét.

Az egy keresztnévű fiúk több mint 50 százaléka viseli apja (63-an) vagy nagypapja (23-an) nevét, a lányoknak viszont csak egyötöde örökölte anyja (43-an) vagy a nagyanyja (19-en) nevét.

A névörökítés hagyományának tiszteletét tanúsítja az is, hogy a több keresztnévűek többségének — a fiúk 75, a lányok 45 százalékának — egyik keresztnéve a szülőével vagy valamelyik nagyszülőével egyező. A többség esetében az első az öröklődő keresztnév (szülőé 24 fiú és 28 lány, valamelyik nagyszülőé 15 fiú és 8 lány esetében), mások második keresztnévként kapták a szülő (15 fiú, 12 lány) vagy valamelyik nagyszülő (6 fiú, 4 lány) nevét. Az is előfordul, hogy a második keresztnév az apának is (1), illetőleg a nagymamának is (2) második keresztnéve.

A három keresztnévű lányok örökölték anyjuk és nagyanyjuk keresztnévét is; e nevek sorrendje: az anya, a nagymama keresztnéve, s (ezt követi) a harmadik, új elem.

6. Bizonyára az előző nemzedékek névzítését is a ma élőkéhez többé-kevésbé hasonló szempontok, javarészt azonos tényezők befolyásolták, alakították. Az egyik legbefolyásosabb esztétikai szempont mindig az uralkodó névdivat volt. Hatása a nevek gyakoriságán mérhető.

A tanulók névanyagának — ez szüleik ízlésének, a születésük korabeli névdivatnak a szemléltetője — és a nekik — fiúknak és lányoknak együtt — tetsző névanyagnak az összehasonlításából a névzítésben, következőképp a névdivatban végbemenő, illetőleg várható változásokat érzékelhetjük.

Táblázataink összehasonlítása szemlélteti a legdivatosabb nevek korszakonkénti alakulását:

7. sz. táblázat: Férfinevek

Keresztnév	Nagyszülők		Szülők		Tanulók		A tetsző (a jövő?)
	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	
József	11,36	9,9	9,19	10,9	2,84	9,6	2,00
János	10,59	8,0	6,69	7,02	5,68	6,4	0,79
Ferenc	8,13	5,1	5,51	5,3	3,55	4,1	1,40
István	7,38	4,7	8,47	6,8	10,29	7,8	7,00
Sándor	6,31	8,7	7,29	10,4	3,90	10,2	2,80
Lajos	5,02	3,9	4,53	5,7	1,77	2,7	0,00
György	4,70	3,9	4,13	5,7	1,77	3,7	0,59

Keresztnév	Nagyszülők		Szülők		Tanulók		A tetsző (a jövő?)
	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	
László	4,17	4,0	5,32	5,1	6,74	6,2	1,49
Károly	3,97	4,5	4,33	3,6	2,84	2,8	0,00
András	3,85	2,9	3,74	2,3	1,42	1,8	0,79
Mihály	3,53	4,4	2,95	3,3	1,42	1,8	0,00
Gyula	3,47	4,5	2,56	4,6	1,42	3,6	0,00
Pál	2,88	2,9	2,95	2,0	0,35	0,0	0,00
Antal	2,46	1,7	1,77	1,8	0,35	0,0	0,00
Imre	2,03	1,8	2,95	1,5	0,71	0,0	0,00
Miklós	1,27	2,9	3,74	3,3	0,71	0,0	0,00
Tibor	0,00	0,0	3,15	1,2	4,26	3,3	2,00
Árpád	0,64	0,0	1,77	2,2	2,48	2,2	1,20
Béla	1,71	1,9	1,38	2,7	1,42	2,3	0,00
Attila	0,00	0,0	0,98	0,0	8,52	4,2	14,62
Csaba	–	–	0,59	–	7,45	4,1	4,00
Zoltán	–	–	–	–	7,45	3,5	8,80
Zsolt	–	–	–	–	2,84	0,8	6,60
Gábor	–	–	1,38	–	2,13	1,3	2,60
Tamás	–	–	–	–	–	–	3,80
Lóránt	–	–	–	–	–	–	3,40
Levente	–	–	0,19	–	–	–	3,20
Csongor	–	–	–	–	–	–	2,40
Róbert	–	–	–	–	–	–	2,40
Szabolcs	–	–	0,19	–	–	–	2,20

8. sz. táblázat: Női nevek

Keresztnév	Nagyszülők		Szülők		Tanulók		A tetsző (a jövő?)
	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	Szatmár- németi	Szamoshát	
Erzsébet	13,34	11,10	8,66	12,2	5,01	10,8	3,18
Mária	12,30	12,8	10,83	10,7	7,17	8,0	2,78
Ilona	8,56	8,2	12,01	11,7	3,34	5,0	0,79
Rozália	6,31	5,1	3,34	3,7	0,00	0,0	0,00
Margit	4,81	3,6	3,74	7,5	0,48	0,0	0,59
Irén	4,38	2,3	2,75	5,05	0,48	0,0	0,00
Anna	4,17	3,8	2,75	4,4	2,39	2,7	1,99
Julianna	3,63	9,8	2,36	6,6	0,72	0,0	0,00
Etelka	2,46	4,5	0,00	0,00	0,48	0,0	0,00
Katalin	2,46	0,5	5,51	3,7	3,10	8,1	3,78
Júlia	2,35	0,02	1,18	0,00	0,48	0,0	1,19
Emma	2,24	4,3	1,77	2,1	0,00	0,0	0,00
Ida	2,03	2,1	0,98	0,00	0,00	0,0	0,00
Piroska	2,03	3,9	1,97	3,3	0,72	0,0	0,00

Keresztnév	Nagyszülők		Szülők		Tanulók		A tetsző (a jövő?)
	Szatzmár- németi	Szamoshát	Szatzmár- németi	Szamoshát	Szatzmár- németi	Szamoshát	
Éva	0,32	0,0	4,33	1,2	4,30	5,4	4,77
Jolán	0,00	0,0	3,94	2,9	0,24	0,0	0,00
Ildikó	0,00	0,0	2,16	0,7	6,47	4,3	3,58
Márta	0,10	0,0	2,16	0,15	2,15	0,0	0,00
Enikő	0,00	0,0	0,78	0,0	6,47	2,9	5,17
Gabriella	0,53	0,0	0,39	0,0	4,30	1,0	1,59
Judit	0,10	0,0	0,00	0,0	4,30	2,1	2,38
Edit	–	–	0,59	–	2,86	1,6	1,59
Erika	–	–	–	–	2,39	1,7	3,58
Klára	0,21	–	–	–	1,91	1,4	0,00
Beáta	–	–	–	–	0,48	–	3,58
Noémi	–	–	–	–	0,72	–	3,58
Emese	0,10	–	–	–	1,43	–	3,38
Krisztina	0,21	–	–	–	0,24	–	3,38
Andrea	–	–	–	–	0,48	–	2,78
Zsuzsa	–	–	–	–	0,96	–	2,78
Melinda	–	–	–	–	0,24	–	2,38

7. A tanulók különböző módon viszonyulnak nevükhöz. Többségük (179 fiú, 224 lány) szereti a nevét, közel egyharmaduk (90 fiú, 109 lány) közömbösen viseli, mintegy tíz százalékuk pedig (12 fiú, 64 lány) nem szereti.

Nevükhöz való viszonyulásukat — úgyszintén a legszebbnek tartott név kiválasztását — nagyon sokféle indíték, szempont befolyásolja.

7.1. A név hangzása egyaránt lehet indítéka a tetszésnek is, az ellen-szenvnek is. Többen szép hangzású névnek tartják és ezért kedvelik az *András*, *György*, *József*, *Tibor*, illetőleg az *Adél*, *Enikő*, *Erika*, *Erzsébet*, *Iringó*, *Judit*, *Tímea* és a *Zsuzsanna* nevet.

Városi születésű tanuló falusiasan hangzónak tartja — és nem szereti — az *Ibolya* nevet.

Nem tetszik az idegenszerűnek, latinosnak vélt *Lilianna*, *Marianna*, *Szimóna*.

A tetszés indítéka lehet a keresztnév és a családnév összecsengése, ezért szereti nevét egy-egy *Csilla*, *Mária-Magdolna*, *Zita*.

Mások a családnév és a keresztnév sok azonos hangja miatt nem kedvelik nevüket (*Trepzsker Erika*, *Nagy Márta*).

7.2. A név ritkasága vagy elterjedt volta egyaránt lehet tetszés és nemtetszés indítéka. Ritkának tekintett és ezért kedvelt nevek a *Csaba*, *Gusztáv*, *Szabolcs*, *Szilárd*, *Vilmos*, valamint a *Csilla*, *Dalma*, *Eleonóra*, *Gabriella*, *Györgyi*, *Ibolya*, *Kinga*, *Klára* ('elég ritka'), *Lilla*, *Melinda*, *Sarolta*. Ide sorolhatjuk a nem hétköznapiak minősített *Adriann*, *Nóra*, *Ramóna* nevet is.

Viszont ritka volta miatt nem tetszik az *Elfrida* („Senki sem ismeri”).

E l t e r j e d t s é g e, divatossága miatt tetszenek: *István; Beáta, Erzsébet, Mária*.

Ugyanezért nem tetszik: *János, László; Ágnes, Anna, Enikő, Erzsébet*.

7.3. A név valós vagy vélt — **r é g i**, ősi volta, illetőleg ú j s z e r ű - s é g e is indítéka lehet tetszésnek és nemtetszésnek egyaránt.

R é g i volta miatt kedvelt: *Árpád, Attila, Botond, Dezső, Endre* (‘régies’), *Zsombor*; illetőleg: *Emese, Enikő* (tévesen véli réginek). „Régi módinak minősíti és nem kedveli: *Margit*.

Új névnek tartja és ezért kedveli nevét egy-egy *Edit, Erika*.

7.4. Jelentése, hangulata, a névben rejlő tulajdonsága miatt kedvelt az *István* (‘egyszerű név’), *Szilárd, Zoltán* (‘szultán’); *Beáta* (‘boldog’), *Szerénke* (‘szerénységre utal’).

7.5. Többen azért szeretik a nevüket, mert elődeik, illetőleg neves emberek viselték. Szülei viselték, ezért kedvelt: *Ferenc, Erzsébet, Éva, Gabriella*.

Rokonszenves név, mert közismert vagy híres emberek neve volt: *Alajos* (Chrudinák Alajos), *Attila* (József Attila), *Csaba* (hun vezér fia), *Gottfried* (‘történelmi név’), *Gusztáv* (Svéd király), *Hermann Ottó* (a természettudós teljes nevét viseli), *István, Károly, Sándor* (királyok, császár); *Edit* (‘sok színésznő neve volt’), *Emese* (‘pogány királynő’), *Erzsébet* (királyné), *Réka* (hun király felesége).

7.6. Rokonszenvet is, ellenszenvet is kiválthatnak a név **b e c e n e v e i**, illetőleg **b e c é z h e t ő s é g e**.

Sokféleképp becézhető volta miatt kedvelt: *Katalin, Mária*. Ugyanezért nem kedvelt: *Erzsébet* (‘Bözsinek becézik’), *Mária* (‘sok a Mancsi, Marika’). *Szabó Katalin* úgy véli, nevéből nem lehet (neki tetsző), jól hangzó becenevet alakítani.

7.7. Több nevet azért kedvelnek, mert minden nyelven ugyanúgy használatos, nem kell esetenként lefordítania, másképp írnia: *Alpár, Zoltán; Hedvig, Zita*.

7.8. Különleges voltáért kedvelt: *Zselyke*.

7.9. Mind a tetszést, mind a nemtetszést sajátos egyéni szempontok is indokolhatják:

Tetszik: *Sándor Zita*, mert fiú és lányneve is van; *András; Aliz*, mert sajátja; *Ferenc; Zita* — mert megszokta; (Szabó) *György, András*, mert mindenik őst így hívták; *Dalma* — mert Petőfi álneve volt; *Ádám* — mert a legférfibb férfinev.

Nem tetszik: *Enikő* — mert kisgyermekes, *Ilona* — mert öregbíti; becézve viszont elfogadja; *Árpád* — mert cigányok használják.

7.10. Összegezésül a következőket állapíthatjuk meg: A tanulók által ma viselt keresztnévek közt elhanyagolható mértékű azoknak a száma, amelyek

névvégződésük, magánhangzó–szerkezetük, mássalhangzó–csoportjaik vagy névrítmusuk alapján nem illenek utónévtípusaink közé. Mindössze a *Gottfried* (1), és a *Helmuth* (1) sorolható ide, illetőleg az *Auréliusz* (1), amely viszont rövidült, *Aurél* formájában ajánlott utóneveink közé tartozik.

A nevek közt nem találunk különcködő színezetűeket, sem olyanokat, melyek valamilyen okból megnehezíthetik viselőjük életét.

A vizsgált névanyag régebbi és mai rétegének összehasonlítása, illetőleg a tanulóknak tetsző nevek rétegével való összevetése azt tanúsítja, hogy bizonyos számú gyakoribb előfordulású név képezi a névanyag mennyiségileg meghatározó részét, mondhatni az alapnévanyagot. E nevek gyakoriságában persze nemzedékenként bizonyos módosulás, átcsoportosulás észlelhető, s úgy érezzük, hogy ez a változás képezi a névanyag módosulásának fontosabb elemét. A ritkább nevek megjelenése, időnként előfordulása csak színezi a névanyagot, jelleget döntően nem határozza meg.

8. A névesztétikai kutatások elhanyagolt területe a *c s a l á d n e v e k* h e z való viszonyulás kérdése. Talán azért van ez így, mert e nevek a névanyag szilárd, alig változó rétegét képezik, öröklődésük, átörökítésük természetszerű, magától értetődő. Persze mindez nem zárja ki, hogy a családnév a viselőjében hangulati, esztétikai hatást ne váltson ki. A tapasztalat szerint azonban ilyen szempontból az emberek családnévükkel kevesebbet törődnek.

Családnévéhez való viszonyulását a megkérdezetteknek alig egyötöde válaszolta meg. Csak 96 tanuló szereti családnévét, s mindössze 21-nek nem tetszik a viselt családnév.

Tetszenek a következő családnevek: *Ács, Adorján, Angi, Átvim, Balog* (2), *Barta, Belényi, Bérczes, Bicsi, Bolyáki, Borsi, Buús, Czumbil, Cselle, Csomay, Dali, Deák, Demeter, Elekes, Erdei, Erdős, Érseki, Fazekas, Filipp, Fülöp, Gábor, Gál, Gergely, Grebur, Grenzer, Gúzs, Győri, Ignáth, Jetkő, Kabai, Kádár* (2), *Kalmár, Kasztovszky, Kincses, Király, Kocsis, Kondor, Kovács* (2), *Kun, Láng* (2), *Lapka, Lieb, Májer* (2), *Magdás* (2), *Magyar, Mátyás, Mihály, Nagy, Nyiri, Oláh, Olosz, Őri, Pinkovai, Princzinger, Rákos, Rápolti, Révész, Rimili, Sárosi, Schmid, Steib, Surányi, Szabó* (4), *Szász, Szegedy, Székely, Szigeti, Szilágyi* (2), *Szöllősi, Tamás, Tasnádi, Uszkai, Theierling, Vajda, Vári, Veiberger, Veres, Vieland, Zsiga*.

Családnévükhöz való viszonyulásukat sokféleképp indokolják:

8.1. Számos név azért tetszik, mert *r i t k a*: *Adorján, Cselle, Csik, Király, Őri, Pinkovai, Surányi, Uszkai*.

8.2. A *g y a k o r i s á g* egyaránt lehet tetszés (*Kovács*) és nemtetszés (*Nagy*) indítéka.

8.3. Négyen a név *h a n g z á s á t* jelölték indítékul. Hangzása miatt tetszik a *Szász*, nem tetszik a *Schrádi, Szabó*. Ide sorolhatjuk a félreérthető *Schok* családnévet is.

8.4. A rokonszenv indítéka lehet a név terjedelme is. Rövid volta miatt tesszik a *Balogh*, hosszú, nehezen kiolvasható volta miatt a *Theierling*.

8.5. Némelyek a különleges, össze nem téveszthető nevet szeretik: *Kasztovszky*. Nehezen megjegyezhető volta miatt nem kedvelt: *Krilek*.

8.6. Neves emberek viselték, ezért kedvelik: *Karádi* (Katalin, színésznő), *Schmiedt* (kancellár), *Szilágyi* (két költő).

8.7. Egyszerre családnév és keresztnév: *Tamás*.

8.8. Egyúttal nemzetiségét is kifejezi: *Magyar*.

8.9. Többen azért nem kedvelik családnévüket, mert az csúfolódásra ad alkalmat: *Czompa*, *Duczon*, *Kiss* (viselője magas), *Sáfrány* (páfránynak csúfolják), *Szakál* (viselője lány), *Varga* ('minden cigány Varga').

8.10. A szenteket juttatja az eszébe, ezért nem szereti: *Szentpétery*.

8.11. Mindig az osztálynapló elejére kerül (*Alexa*), ezért nem szereti.

9. A legszebbnek tartott családnévről 241 tanuló nyilatkozott, 99 nevet neveztek meg. A szépnek minősített családnévnek több kategóriába sorolhatók:

9.1. Jeles emberek nevei: *Ady*, *Balassi*, *Báthori*, *Csontváry*, *Eszterházy*, *Hunyadi*, *Kanizsai*, *Kölcsey*, *Munkácsi*, *Petőfi*, *Szendrei*, *Szentágotai*, *Wesselényi*; (együttesen 37 szavazat).

9.2. Regényhősök neve: *Abafi*, *Kárpáthy*, *Szentkálnai*; (11)

9.3. Személynévi eredetű családnév: Patríciumképzős nevek: *Győrffy*, *Pálffy*; (3).

9.4. A nevek többsége köznyelvi szó. Köztük jelentős számú az *-i* helynévképzős név: *Berendi*, *Budai*, *Csomain*, *Debreceni*, *Endródi*, *Enyedi*, *Erdei*, *Gáti*, *Horvai*, *Huszt*, *Ilonczai*, *Kállai*, *Kalocsai*, *Karácsonyi*, *Kővári*, *Lévai*, *Losonczi*, *Mátrai*, *Meggyesi*, *Murányi*, *Nyíri*, *Pataki*, *Sumi*, *Szegedi*, *Szigeti*, *Szöllősi*, *Tasi*, *Tasnádi*, *Urai*, *Uszkai*, *Vadadi*, *Várad*, *Veszprémi*; (37).

9.5. Foglalkozásnevek, tisztségnév: *Borbély*, *Csapó*, *Deák*, *Fazekas*, *Halász*, *Juhász*, *Kádár*, *Kántor*, *Király*, *Kovács*, *Molnár*, *Puskás*, *Sipos*, *Szabó*, *Téglás*, *Togzes*; (37).

9.6. Köznév: *Farkas* (1).

9.7. Népnév: *Magyar*, *Rác*, *Tóth*; (37).

9.8. Melléknévi eredetű: *Balogh*, *Csendes*, *Erős*, *Fekete*, *Fodor*, *Keresztes*, *Magoss*, *Magyari*, *Nagy*; (55).

9.9. Családnévünk jellemzője az állandóság, hiszen természetes öröklődés eredményei. Gyakoriságukat nem a divat, hanem demográfiai tényezők befolyásolják, következésképp ez nem is képezheti vizsgálódásunk tárgyát.

Lényegesnek tartjuk viszont annak a megállapítását, hogy a tanulók viszonyulása családnévükhöz — a tetszés vagy a nemtetszés felsorolt indokai — azt tanúsítja, hogy nevükhöz sokféle érzelmi-tudati szállal fűződnek. Ez is, egyben

a kedvelt, szépnek tartott családnév kiválasztása is azt igazolja, hogy a nevet az egyén jelképének, a személyiség fontos jelölőjének tartják.

BURA LÁSZLÓ

Személynevek a szlengben*

1. 1973-ban SZÉPE GYÖRGY azzal kezdte „A nyelvtudomány ma” című antológia bevezetőjét, hogy „A kötet címében »nyelvtudomány« szerepel, ezen kívül azonban egyszer sem fordul elő benne ez a szó: mindenütt »nyelvészetet« használunk. Az újabb tudományelméleti vizsgálódások alapján ugyanis elég világosak annak kritériumai, hogy mi tekinthető tudománynak, s mi nem. A nyelvvel kapcsolatos tudományos igényű foglalkozást épp az jellemzi, hogy nagy erőfeszítéseket tesznek különféle módokon ennek a tudományos státusnak az elérésére.” (i. m. 9).

Napjainkban, mikor egyes névtípusok esetében több százezres adathalmazok várnak feldolgozásra, különösen aktuális feltenni a kérdést, hogy vajon a névtan megfelel-e a tudományosság követelményeinek, következetesen érvényesülnek-e azok az alapelvek, amelyek a nevekről való gondolkozást egy egységes tudományos rendszerbe illeszthetik.

A mai magyar névtan ebből a szempontból felemás helyzetben van. Elegendő csak felszínesen áttekinteni a névtani publikációkat, és láthatjuk, hogy rendkívül eltérő tudományos értékű és eltérő tudományos felhasználhatóságú munkák sorjáznak a könyvespolcokon. A legfeltűnőbb az, hogy a magyar névtan kiemelkedő, adott esetben határkönek számító elméleti alkotásai (például J. SOLTÉSZ KATALIN „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című könyve) a gyakorlati munkára alig-alig voltak kimutatható hatással. Ennek legfontosabb okát a névtan alapelveinek, elsősorban a nyelvtudomány—névtan viszonyának a tisztázatlanságában látom.¹

* Tanulmányom a miskolci V. Magyar Névtudományi Konferencián elhangzott előadásom (A csoportnevek) kibővített, több ponton módosított változata.

¹ Az alapelvek tisztázatlanságán túl egy másik, általam nagyon fontosnak tartott ok is hátráltatja a névtan fejlődését. Ez az öncélú gyűjtésközpontúság. „Ennek a — meglehetősen gyakori, és korántsem kizárólag a szakma peremén elhelyezkedő »alkalmi kutatókra« jellemző — megoldásnak megvan a maga ideológiája: valakinek vállalnia kell az előkészületeket, az anyagfeltárás aprómunkáját a majdan s mások által elvégzendő szintézis érdekében. Mivel a nyelvészet számos részterületének (...) a legfőbb eléréndő ideálja a Nagy Szótár (vagy Nagyszótár), az anyaggyűjtés éthosza igen hasznos: ki-ki keze alá dolgozik annak az igazi, szintetizáló elméjű nyelvésznek, aki majd betetőzi a vállalkozást, így adván utólag értelmet az összes előkészületnek. A baj csupán az, hogy ez a gondolkodásmód gyakran elfedi a tudományos kutatómunka igazi tétjét, az anyaggyűjtésnek és az anyag értelmezésének egymásra vonatkoztatását. Illúzió ugyanis azt hinni, hogy az

Tagadhatatlan ugyanis, hogy még a névtannal szakemberként foglalkozó nyelvészek egy része is hajlamos arra, hogy a tulajdonnévi kategória összetettsége által megkövetelt, sokszempontú, komplex vizsgálatokra hivatkozva (erről ld. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 4–5; vö. még uo. 34) a gyakorlati munka során háttérbe szorítsa a nevek kutatásában nyelvtudományt, jöllehet „a névtan alapvetően nyelvtudományi diszciplína, hiszen tárgya: a név nyelvi elem, következésképpen problematikájának megközelítéséhez mindenekelőtt a nyelvtudomány elveinek és módszereinek az alkalmazása szükséges.” (BENKŐ: *Ny tudÉrt.* 70. sz. 7, kiemelés tőlem: K. T.).

Ha ezt az alapelvet nemcsak az elmélet szintjén fogadjuk el, hanem következetesen érvényesítjük a gyakorlatban is, számos névtani probléma más megvilágításba kerül, hiszen így egységes, szempontkeveredéstől mentes rendszerben vizsgálhatjuk a neveket.

2. Mostani tanulmányomban egy olyan tulajdonnévfajtáról, a jobb híján szlengneveknek nevezhető névtípusról szeretnék beszélni, melynek meglétéről eddig is tudtunk, de mert a nyelv rétegződésének figyelembe vétele nem szokásos a névtanban, ennek a névfajtanak a rendszerbe illesztése nem megfelelő vagy legalább is részben hiányos.

Szlengneveknek azokat a társadalmi kiscsoportokban megszülető és ott használt ragadványneveket rívezem, amelyek nyelvi síkon a szlenghez kapcsolódnak. Ezt a személynévtípust — vagy legalább is egyes alfajait — más-más néven megnevezve már vizsgálták a magyar ragadványnevek kutatása során, de csak önmagukban, jobb esetben a ragadványneveken belül keresve magyarázatot problémáikra. Az a tény, hogy a nyelv rétegződése a személynévek körében is megfigyelhető (a tulajdonnevek mint egy nyelvi kód vagy szubkód főnévi rendszerének részei e szerint a szempont szerint is csoportosíthatók), indokoltá teszi a szlengnevek fogalmának bevezetését.

A szlengneveket J. SOLTÉSZ KATALIN kifejezését használva az önálló ragadványnevekkel azonosíthatjuk (vö. *Tulajdonnév* 62–3), egyes fajtáit a magyar szakirodalom *diáknév*, *iskolai ragadványnév*; *katonai ragadványnév*; *bűnözők álnevei* stb. terminusok alatt tárgyalta. Közös fogalom alá rendezésüket a nyelvi tények indokolják. J. SOLTÉSZ ezt mondja róluk: „Így nevezem a teljes egyéni

interpretáció ugyanolyan gondossággal és részletességgel végezhető el jóval később és más által, mint ha a gyűjtő tenné meg — gyakorlatilag már a gyűjtés pillanatában. Olyan megfigyelések is elveszhetnek e mulasztás miatt, amelyeket lehetetlen pótolni.” (SZILÁGYI: BUKSZ 4: 429–30).

A magyar névtanra különösen jellemző, hogy művelői közül sokan tudományos értekként kezelik a pusztá adatgyűjtést, azt, amit legfeljebb a tudományos munka előkészítésének egyik első szakaszaként tarthatnánk számon. Mivel a nyelviség egyik legfontosabb kritériuma: a rendszer leírása hiányzik ezekből a gyűjteményekből, szinte törvényszerű, hogy az ilyen típusú munkák elszaporodásával háttérbe szorul a nevek nyelvtudományi vizsgálata, de még a nyelvtudományi vizsgálat lehetősége is.

nevet helyettesítő ragadványneveket (amelyek között sok a gúnynév). (...) Noha ez a típus is előfordul falusi közösségekben, igazi hazájának a gyerekek és serdülők világa, az iskola látszik: a gyerekek ilyen módon nevezik nemcsak egymást, hanem sokszor tanáraikat is. Az önálló ragadványnév funkcionális ismeretőjele, hogy sem családnévvel, sem személynévvel nem egészül ki (...), bár előfordulnak átmeneti, ingadozó használatok is.” (uo.).

Ezek a szerkezeti és funkcionális szempontokon túl nagyon fontosnak tartom megjegyezni azt is, hogy az önálló ragadványnevek mindegyik típusa a szleng valamelyik fajtájához kapcsolódik, szóalkotásmódjában és a nevek szemléletében egyértelműen a szleng általános tulajdonságait mutatja fel, használati körük pedig legtöbbször a szlenget használó csoportra szűkül².

3. A tulajdonnevek és a nyelvrétegződés összefüggéseivel ismereteim szerint eddig senki sem foglalkozott a magyar névtanban. Ennek ellenére — mivel a nyelv egyik alapvető tulajdonságáról van szó — a különböző leírásokban így is nagyon sok példát találunk rá.

A nyelvjárási névkincsének vizsgálatára majdnem az egész magyar névtant példaként hozhatnánk. A századforduló nyelvjárási leírásai még nagyon gyakran együtt mutatták be a tulajdonnévi szókincset a közszóival (ld. a NyF. monográfiáit: pl. NyF. 9. sz. 49, 10. sz. 59–60, 26. sz. 23–4, 29. sz. 34, 33. sz. 31–4 stb.). Napjainkban leginkább a névföldrajzi vizsgálatokkal összefüggésben tudatosodik a kutatókban a neveknek a különböző nyelvjárásokhoz való tartozása (a névföldrajz történetének rövid áttekintését ld.: KÁZMÉR, Falu 12–5).

A személynév kutatásban (így a szlengnevek szempontjából érdekesebb ragadványnév-kutatásban is) szinte csak területi (nyelvi szempontból nézve: nyelvjárási) sajátságokat vagy különbségeket vizsgáló munkákkal találkozunk. Kisebb vagy nagyobb személynévi monográfiáink — csekély számú kivételtől eltekintve — egy adott terület névrendszérének leírására vállalkoznak (pl. ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973; B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977). Ezek a munkák a területileg (és ezáltal a nyelvileg is) zárt korpusz miatt nem kerülhetik meg a személynévek nyelvi-nyelvjárási hátterének bemutatását (ld. például B. GERGELY említett művében a ragadványnevek szóképzéstan és hangtani sajátságai kapcsán írottakat: i. m. 122–7, 129–32), bár természetesen nem hangsúlyozzák külön — egyértelműsége miatt nincs is rá szükség —, hogy hogyan függ ez össze a nyelvi rétegződéssel.

² Más vonatkozásban ugyanezt mondja KÁLMÁN BÉLA is: „Gyárban, munkahelyen, hivatalban, katonaságnál szintén kialakulhatnak ragadványnevek, de ezek általában egyéniek, a családig nem érnek el, és így természetesen nem is öröklődnek, sőt még az esetleges új munkahelyig sem jutnak” (NV⁴. 96–7). Vö. még J. SOLTÉSNÁL: „A diákkori ragadványnevek csak ritkán éltek túl az iskolai éveket” (i. m. 63).

Annak ellenére, hogy a személynévi tanulmányok egyike sem szól külön a nyelv rétegződéséről, mindenki számára világos, hogy az a kijelentés például, mely szerint „*az Anikó* alakváltozatnak számított még néhány évtizeddel ezelőtt mindenütt, s ma is a palócságban, de legtöbbször már »hivatalos«, önálló névnek tekintik” (HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 39) vagy hogy „Az Őrségben a *Csicsa* még megszólító- és említőnév, Sopron környékén azonban gúnynév” (uo. 43), a nyelvi-nyelvjárási rendszerek közti különbségekkel is magyarázható.

A csoportnyelvek, pontosabban a szlengek kutatásához köthető névtani eredményekről alig-alig számolhatunk be. Leginkább BACHÁT LÁSZLÓ néhány megjegyzése sorolható ide a fiatalok használta intézmény-, márka- és földrajzi nevekről (MNYTK. 160. sz. 229, AnyKöz. 111 és elsősorban: Földrajzi nevek és intézménynevek az ifjúsági nyelvben: NÉ. 5: 31–4). Különösen figyelemre méltó, hogy BACHÁT az ifjúsági nyelv vizsgálata során tesz említést ezekről a tulajdonnevekről, tehát mintegy kimondatlanul a szleng szókincséhez sorolja őket.

Mindössze egy olyan — remélhetőleg a közeljövőben megjelenő — munkát ismerek, amelyik nagyobb mennyiségben tartalmaz szlengbe tartozó tulajdonneveket és ezen belül szlengneveket. ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY 1956-ban készítette el a „Budapest a fattyúnyelvben” című összeállítást, melynek egyes fejezeteiben sok tulajdonnévi adat sorolódik fel, például Budapest szlengbeli elnevezései, a város egyes utcáinak, városrészeinek, épületeinek stb. nevei. A 8. fejezet írók, művészek, tanárok, közéleti férfiak ragadványneveit tartalmazza (i. m. 107–10; a munkából a Mozgó Világ közölt részleteket: 1994/5: 32–48).

A meglévő adatok alapján a kutatások hiányosságai ellenére is föltételezhetjük, hogy minden nyelvi rétegünknek, tehát miként a köz- és irodalmi nyelv alatt ismert sztenderdnek és a helyi nyelvjárásoknak, ugyanúgy az aránylag zárt beszélőközösség használta szlengeknek is van saját névrendszerük.

4. Ha a szlengbeli ragadványneveket, azaz a szlengneveket el akarjuk helyezni a névrendszerben, nem kerülhetjük meg a magyar nyelv rétegződésével és a szleng értelmezésével kapcsolatos kérdéseket. Ezt a kérdéskört főlegesen volna most részletesen tárgyalni. Egyrészt a nyelv rétegződése magyar nyelvészet egyik aránylag sokat kutatott területe, másrészt a különböző elméletek olyan sok nyelvelméleti problémát vetnek föl, hogy lehetetlen a kérdés akárcsak vázlatos áttekintésére is most vállalkoznom (a frissebb szakirodalomból ld. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásait: A magyar nyelv rétegződése. I–II. Bp., 1988; valamint NYÍRKOS: MNYj. 24: 19–30, WACHA, NytudDolg. 38. sz. 135–144, Uő: Normatadat — nyelvi norma. Szerk. KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992. 49–105).

A szlengnevek szempontjából elegendő a különböző feltevésekből kirajzoló legegyszerűbb képlet használata. E szerint a belső nyelvváltozatoknak van-

nak olyan fajtái, amelyek önálló nyelvi rendszerként működnek. Ezekben a nyelv minden szintje (önálló szó- és kifejezőkészlet, önálló grammatika hangtani, morfológiai stb. rendszerrel) megtalálható. Ilyenek például az egyes nyelvjárások és a köz- és irodalmi nyelvként emlegetett sztenderd. Az önálló rendszerekkel szemben, ezek mellett léteznek a kiegészítő nyelvváltozatok vagy más szakszóval csoportnyelvek, szociolektusok. Ezek a vitatott státusú nyelvváltozatok a szakirodalom vélekedése szerint leginkább lexikális téren tekinthetők önálló rendszernek, használatuk során egyébként a beszélő alapnyelvváltozatához, bázisnyelvéhez kapcsolódva működnek.

A csoportnyelveknek két fő típusát különböztethetjük meg: a szaknyelveket és a szlengeket. Szaknyelven HAJDÚ MIHÁLY meghatározása alapján (MCsopny-Dolg. 1. sz. 18–9) a foglalkozáshoz, hobbihoz kötődő, a közös tevékenység fogalmait, cselekvéseit megnevező csoportnyelvet értem, melynek műszavai a szakma számára színezéstől, mellékértelemtől mentesen, ideális esetben egyértelműen jelölik az ember külső és belső világának valamely valóságmetszetét (DÁNIEL: Nyr. 106: 340). A szaknyelv azokat a fogalmakat nevezi meg, amelyek a szakma gyakorlásában szükségesek, de a bázisnyelvben nincsenek meg, vagy fogalmi tartalmuk nem elég pontos.

A szleng más jellegű szociolektus, illetve nyelvhasználati forma (beszédstílus), amit — ANTTI PENTTINEN-nel szólva — „mindenki ismer, de senki sem tud meghatározni” (Sotilasslangin sanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva, 1984. 10). Néhány jellemző vonása alapján azt mondhatjuk definícióként, hogy szlengnek tekintjük „azokat a többnyire kérészetű új szavakat vagy régi szavaknak azokat az új jelentésváltozatait, melyeket a hétköznapi élőbeszéd a tréfás hangulat keltése vagy a kifejezés színességének fokozása vagy az újszerűvel való játék öröme vagy a nyomaték kedvéért használ” (ORSÁGH: SzótTan. 361). Mindenképpen megemlíthető, hogy a szleng — szemben sokak vélekedésével — nem a modern kor nagyvárosi népnyelve: a szleng nyelvi univerzálé, minden nyelvben és a nyelveknek minden korszakában megtalálható. Létrejöttének egyik alapvető, talán legfontosabb feltétele egy olyan beszélőközösség, amelynek tagjai napi intenzív beszédkapcsolatban állnak egymással. Ha ez az intenzív beszédkapcsolat megvan, akkor a nyelvben feltűnnek a szlengjelenségek. Minél intenzívebb a beszélőközösség tagjainak (beszéd)kapcsolata, annál gyakoribbak a szlengjelenségek a beszédben.

A szleng keletkezésének szociálpszichológiai, pszicholingvisztikai okaiból következik, hogy a szleng a szaknyelvvel szemben — amit a köznyelv és/vagy a nyelvjárások szókincsének kiegészítéseként lehet felfogni — nem megnevez, hanem újranevez, azaz a már elnevezett dolgokat újabb és újabb nevekkal látja el. Ennek magyarázatát leginkább a szleng érzelmi telítettségében találjuk meg. A szlengszavak jelentésszerkezetében az érzelmi töltés miatt a denotatív jelentés mellett mindig rendkívül erős konnotációt is találunk. Jól bizonyítja ezt az, hogy

a szlengszavaknak a sztenderdben vagy a nyelvjárásokban, illetőleg a szaknyelvekben érzelmileg, hangulatilag semleges megfelelőjük van (LIZANEC–HORVÁTH–TOKÁR, Bevezetés a nyelvtudományba. Kijev, 1986. 44).

A szavak „energiájának feltranszformálása” (vö. HANKISS, Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Bp., 1970. 118–20), az erős érzelmi töltés miatt a szlengben a nyelvleírás szempontjából stilisztikai minősítésekkel jellemezhető (durva, pejoratív, megvető, lenéző, ironikus, gúnyos, tréfás, bizalmas, kedveskedő stb.) kifejezések jönnek létre.

A szleng szóalkotásában a jelentésbeli, elsősorban metaforikus, metonimikus szóalkotás játszik nagy szerepet. Még az alaki szóalkotásmódok esetében is megfigyelhető a képzettársítások gyakorisága. A szleng tekintélyes peremszókincsét a viszonylag nagy változékonyság és a szinonimabőség jellemzi.

5. Ugyanezeket az okokat és jelenségeket sorolja fel a szakirodalom az eddig vizsgált szlengnévtípusok keletkezésének magyarázataiban is. J. SOLTÉSZ KATALIN például ezt írja: „Az önálló ragadványnév rendszerint érzelmi jellegű, többnyire tréfás, nemritkán gúnyos. (...) a diáknevekre a motiváció gazdagságán és ötletességén kívül a játékos asszociáció és a névfacsarás is jellemző. (...) A diákkori ragadványnevek (...) gyakran módosulnak, cserélődnek (...). A név érzelmi jellege és játékosága tehát bizonyos mértékben háttérbe szorítja az azonosító funkciót.” (i. m. 63). Keletkezésükről GUTTMANN MIKLÓS a következőket mondja: „kizárólag lélektani alapja van a névadásnak, a gúnyolódás, kedveskedés, bosszantás a fő cél” (Nyr. 97: 55).

Mindezekhez a megállapításokhoz még hozzátehetjük a névmennyiségi mutatók adatait is: szemben a hagyományos falusi ragadványnevekkel, melyekből egy személy általában egyet, nagyon ritkán kettőt, hármat visel, a szlengnevek esetében nem ritka, hogy egy embernek — megfelelő a szleng szinonimabőségének — négy-öt, sőt nyolc-tíz ragadványneve legyen. Ha ezeket a megfigyeléseket összevetjük a szleng tulajdonságaival, vitathatatlan nyelvi azonosságot ismerhetünk fel. Nem elhanyagolható a szlengnevek nyelvi összetartozásának bizonyításában az sem, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN szerkezeti és funkcionális szempontok alapján, azaz nyelvi oldalról közelítve, szintén önálló típusként határozta meg a szlengneveket.

Nagyon fontos J. SOLTÉSZ megfigyelései közül az is, hogy nemcsak diákok, fiatalok viselhetnek ilyen típusú nevet, hanem a felnőttek is, legyenek akár egy hagyományos falusi közösség vagy egy gyári kollektíva tagjai. Ezek a nevek is a szlenghez kapcsolhatók: egyik esetben egy falu nyelvjárásának területi szlengjéhez, a másik esetben pedig egy munkahelyi szlenghez.

6. Felvetődik a kérdés, hogy ha J. SOLTÉSZ KATALIN helyesen tipologizálta a szlengbeli ragadványneveket — még ha más úton jutott is el ugyanerre az eredményre —, szükség van-e az általa használt *önálló ragadványnév* szakszónak más terminussal való felcserélésére.

J. SOLTÉSZ előtt a szlengnevekre nem használtak összefoglaló nevet, egyedül a *csoportnév* szó fordul elő a magyar szakirodalomban ebben a jelentésben. Első (és tudtommal utolsó) említéskor 1966-ban B. GERGELY PIROSKA a következőket jegyezte meg róla: „A csoportnevek vizsgálata egyike azoknak az új kutatási területeknek, amelyek felé a személynév-kutatók figyelme újabban fordul. A VI. és VII. nemzetközi névtudományi kongresszuson többen is foglalkoztak a különböző emberi csoportosulásokhoz: klubokhoz, egyesületekhez, katonai alakulatokhoz stb. tartozók elnevezéseivel.” (NyIrK. 10: 388).

A *csoportnév* szakszó azonban nem tűnik a legmegfelelőbbnek a fogalom kifejezésére. Egyrészt azt sugallhatja, hogy a csoportnyelvek neveiről van szó. A csoportnyelv azonban tágabb fogalom a szlengnél, és mivel az önálló ragadványnevek használata a csoportnyelvek közül csak a szlengre jellemző, nem volna szerencsés egy ilyen képzetet keltő terminus.

Másfelől a *csoportnév* szó afféle félrevezető jelentést is hordozhat, hogy egy csoport, azaz több ember összefoglaló nevééről van szó. Ebben a jelentésben egy hasonló kifejezést KISVÁRDAI KÁROLYTól ismerünk. Ő *csoportragadványnevek*-nek nevezte az osztályon belüli kollektívák elnevezéseit (Nyr. 98: 279).

Tanulmányomban a *szlengnév* terminust használom, bár ez sem kifogástalan megnevezés.³ Használatát leginkább azzal indokolhatjuk, hogy ezzel hangsúlyozni tudjuk e ragadványneveknek a szlenghez való kapcsolódását, még ha a *-név* utótag nem is teszi egyértelművé, hogy a szlengben található tulajdonnevek közül melyekre vonatkozik. Esetleg még szóba jöhetne a pontosabb „*szlengragadványnév*” szakszó is, de ez meglehetősen nehézkesnek tűnik.

Végül is akár a *csoportnév* vagy a *szlengnév*, akár az *önálló ragadványnév* szót használjuk ennek a névtípusnak a jelölésére, számolnunk kell azzal, hogy altípusainak megnevezése (diáknév, katonai ragadványnév stb.) a későbbiekben is háttérbe fogja szorítani az összefoglaló nevet.⁴ Ezt talán nem is kell bajnak

³ A *szlengnév* szakszót SEBESTYÉN ÁRPÁD ajánlotta számomra. Ugyanezt a szót javasolta HOFFMANN OTTÓ is, de ő a szlengben előforduló nem személynévi tulajdonnevekre is használná a terminust.

⁴ Terminológiai problémákat az iskolai ragadványnevekkel kapcsolatosan is említhetünk. KÁLMÁN BELA az iskolában keletkező, a diákoknak egymást és tanáraikat megnevező neveit ragadványnévként tekintette (NV.⁴ 96). Mivel magának a *ragadványnév* terminus technicus használata sem egységes (vö. FEHÉRTÓI: MNy. 62: 462–5; – η –, NÉ. 2: 6–16; BALÁZS JUDIT: NytudÉrt. 114. sz. 5–12), érthető, hogy a BERÉNYI ZS. ÁGNES bevezette *iskolai ragadványnév* műszó (Köznevelés 25/21: 24) vitát váltott ki. KOVALOVSKY MIKLÓS az ÉrtSz. meghatározása alapján helytelennek tartotta, mivel szerinte csak a hivatalos névvel együtt álló név tekinthető ragadványnévként (Köznevelés 25/24: 19), s azt javasolta, hogy amíg nem találunk rá jobb szót, egyes típusai szerint (diáknév, pajtásnév, tréfanév, becenév, csúfnév, jellemnév, galerinév) kell megnevezni (uo.).

Ez utóbbi véleményhez kapcsolódik MIZSER, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy „ezek a nevek nem tartoznak a szó legszorosabb értelmében vett ragadványnevek közé. Ritkán szolgálnak a megkülönböztetés, és csak egy részük gúnynév. A terminus technikus vitatott; mi a *diáknév* mellett döntöttünk, mivel diákok adják diákoknak.” (Nyr. 95: 40). Megjegyzendő, hogy MIZSER — bár az iskolai ragadványneveket későbbi cikkeiben is következetesen diáknévként mondja — az ezek-

tekintenünk, hiszen ha tisztáztuk az egyes szlengnévfajtáknak a bázisnyelvükhöz, a szlenghez való viszonyát, akkor a feldolgozás során a szakszó sugallta definíció nem viszi tévútra a kutatást.

Az egyes szlengnévfajták külön megnevezése egyébként nagyon könnyen indokolható, hiszen a szlengnevek a szlenghez hasonlóan erős tagolódást mutatnak, és mivel egyes altípusai a szleng egy-egy fajtájának felelnek meg, nyelvileg is kimutathatók az elkülönítő jegyek, még ha nagyon sok közös vonást találunk is bennük.

7. A szlengnek három fő típusát kell megkülönböztetni. Egyrészt beszélhetünk a *közszlengről*, ami a nyelvet beszélők számára általánosan ismert dolgokat, fogalmakat megnevező, országszerte elterjedt szlengjelenségek összefoglaló neve. Ez a típus az egyes csoportok szlengjében egyéb szlengfajták szavaival keverve jelenik meg. Mivel a közszleng nem kötődik társadalmi kiscsoportokhoz, ragadványneveket nem nagyon társíthatunk hozzá. Talán az egymástól teljesen független közösségekben előforduló azonos szlengneveket sorolhatjuk ide. Ilyenek például a testalkatra, testrészeire utaló nevek közül a *Dagi*, *Coli*, *Törpe*, *Kopasz*, amelyek nagyon sok helyen megtalálhatók.

A szleng másik fajtáját a *területi szleng* képezi. Ezeknek érvényessége területileg korlátozott, gyakran egy-egy helyi nyelvjárás szókincsének tekintik őket (vö. a magyar dialektológiában „tréfaszó”-ként számon tartott kifejezésekkel). A nyelvjárási bázisnyelvű (általában falusi) közösségek önálló ragadványneveit sorolhatjuk ehhez a szlengtípushoz. Legjellemzőbb példái a falusi gúnynevek közül kerülnek ki.

A szleng harmadik — a ragadványnevek szempontjából legfontosabb — fajtája a *szakszleng*. A szakszleng foglalkozás, hobbi, érdeklődés alapján tömörülő csoportokban jönnek létre, és nagyon gyakran az adott szakma szaknyelvéhez is kapcsolódnak. Mivel a társadalmi kiscsoportok általában valamilyen szakmai azonosság alapján szerveződnek, természetes, hogy a szlengnevek — melyek létrejöttének egyik fontos feltétele egy működő kiscsoport — leggyakrabban a szakszlengekhez kapcsolódnak. A szakszlengeknek nagyon sok fajtája van, legtöbb adat a tolvajnyelvről, a diáknyelvről és a katonai szlengről áll a rendelkezésünkre. A szakszlengek ragadványnevei közül is inkább csak a jól ismert típusok neveiről vannak ismereteink.

kel jellegzetességeiben tökéletesen megegyező katonai ragadványnevekre már a ragadványnév szót használja (vö. MNy. 69: 69–75).

A szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy az *iskolai ragadványnév* bizonyult életképesebbnek, és csak ritkább szinonimaként tűnik fel mellette a *diáknév*. Én magam azt tartanám a legjobb megoldásnak, ha az iskolai ragadványneveket az iskolai közösségekben kialakult és használt ragadványnevekre alkalmaznánk, és ennek csak egyik altípusát, a diákokra használt neveket neveznénk diáknévnek, hisz egyébként az iskolai ragadványnevek közé egy másik jellegzetes iskolai ragadványnévtípus is tartozik, a tanári ragadványneveké.

8. Az eddigi kutatások a szlengneveket mindig külön vizsgálták, néhány típusának (iskolai, katonai ragadványnevek, a sportolók és a bűnözők ragadványnevei) egymás melletti bemutatásával is csak egy tanulmányban találkozhatunk (MIZSER LAJOS, A ragadványnevek típusai az újabb kutatások tükrében: *ActaAcadPedNyíregyh.* 11/D. 142–3).

Legtöbben az iskolai ragadványnevekkel foglalkoztak; megfigyelése nagyjából az ifjúsági nyelvi vizsgálatokkal együtt indult és folyt az 1960–1970-es években. A viszonylag széles körű kutatásoknak köszönhetően erről a névtípusról vannak a legpontosabb ismereteink: az inkább adatközlő⁵ vagy a gyűjtés módszertani kérdéseit⁶ tárgyaló publikációktól a névadás indítékait és az iskolai ragadványnevek létrehozásának nyelvi eszközeit⁷ vizsgáló tanulmányokig, valamint kisebb ismeretterjesztő cikkekig⁸ nagyon sok írás jelent meg az iskolai ragadványnevekről. Többen foglalkoztak ennek a névfajtának az iskolatípusokhoz kapcsolódó csoportjaival is.⁹ Az iskolai ragadványnevek között kell megemlíteni a tanári ragadványneveket. Ezek ugyanúgy a diákszleng bázisán jönnek létre, mint a diáknevek, ugyanazok a szóalkotási módok figyelhetők meg bennük és használói is ugyanazok, mint a diáknevek esetében, ezért ezeket is az iskolai ragadványnevekhez sorolhatjuk (vö. BACHÁT LÁSZLÓ, A tanári ragadványnevekről: *MNévtDolg.* 100. sz. 37–43).

5 DEÁK ANDREA–HERNÁDI BEÁTA–HICSKA MÁRTA–KEREKES ÉVA–MÁRTA BEÁTA–MISI ÁGNES–MOLNÁR MÁRTA–TOMAN ILDIKÓ, A hatvani középiskolások kereszt-, bece- és ragadványnevei. Bp., 1991. MSznAd. 95. sz.; Pucsek Lászlóné, A miskolci 39. Számú Általános Iskola tanulóinak szólító- és keresztnevei: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. Miskolc, 1989. 160–4; Somlósi Antónia, Budapesti középiskolások szólítónevei az 1960-as évek elején. Bp., 1980. MSznAd. 26. sz.; SZ. JANKÓ KATALIN, Szombathelyi középiskolások szólítónevei. MSznAd. 53. sz. Bp., 1983.

6 BALOGH LÁSZLÓ, Az iskolai ragadványnevek gyűjtése és feldolgozása: *NÉ.* 10: 106–16; BERÉNYI ZS. ÁGNES, Az iskolai ragadványnevek gyűjtése: *Nyr.* 96: 414–9; SZILÁGYI FERENC, Adatok és szempontok a diáknevek vizsgálatához: *Nyr.* 97: 51–5.

7 BACHÁT LÁSZLÓ, A ragadványnevek néhány problémája: *NytudÉrt.* 70. sz. 130–4, Az iskolai ragadványnevek alaki és jelentéstani problémái: *ActaAcadPedNyíregyh.* 6/C: 101–11, A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában: *MNy.* 67: 439–49, A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek: *Nyr.* 96: 16–20, A testi tulajdonságra utaló ragadványnevek az iskolában: *ActaAcadPedNyíregyh.* 4: 299–307; BALOGH LÁSZLÓ, A mozaik ragadványnév: *Nyr.* 112: 504–5; KISVÁRDAI KÁROLY, Adalékok az iskolai ragadványnevek kutatásához: *Nyr.* 98: 277–82; MIZSER LAJOS, Adalékok a diáknev kutatásához: *Nyr.* 96: 419–22, A diáknevekről: *Nyr.* 95: 40–2, Élménynevek: *Nyr.* 102: 407–9; TÖLGYESY ZSUZSANNA, Ragadványnévadás a családban és az iskolában: *Nyr.* 117: 340–2.

8 BACHÁT LÁSZLÓ, Név és névadó: Szépen magyarul 72–3; BERÉNYI ZS. ÁGNES, Az iskolai ragadványnevek: *Köznevelés* 25/21: 24–5; GERENDÉLYI GYÖRGY, Kokó, Cila és társaik: *ÉA.* 11/1: 13–4; KOVALOVSKY MIKLÓS, „Ragadványnevek” az iskolában: *Köznevelés* 25/24: 19; LIGETI ÁGNES, Az iskolai ragadványnevekről: *Hajdú-Bihari Napló* 46/147 (1989. június 24): 8; MIZSER LAJOS, A ragadványnevek világa: Élet és Tudomány Kalendárium 1985.; SZENDE ALADÁR, Ragadványnevek: *Köznevelés* 44/2: 11.

9 BACHÁT LÁSZLÓ, Ragadványnevek az általános iskola felső tagozatán: *ActaAcadPedNyíregyh.* 3: 121–9, Szólítónévvizsgálatok a felső tagozatos általános iskolai tanulók körében: *uo.* 7/C: 73–118; FÉNYES ZOLTANNÉ, Vájártanulók szólítónevei: *NÉ.* 1: 38–44; GUTTMANN MIKLÓS, Ragadványnevek az általános iskola felső tagozatos tanulóinak köréből: *Nyr.* 97: 55–61; KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA, Ragadványnév-használat egy városi iskolában: *NyIrK.* 26: 126–30.

A katonai ragadványnevek feltárása az iskolai ragadványnevekénél jóval elmaradottabb, lényegében MIZSER LAJOS 1973-ban írott cikkén kívül (Katonai ragadványnevek: MNy. 69: 69–75) csak apróbb megjegyzések vonhatók ide (Uő: Honvédségi Szemle 1985/10: 109; H.[AJDÚ] M.[IHÁLY]: NÉ. 9: 143).

A bűnözők ragadványneveiről még ennyit sem tudunk, bár tolvajnyelvi szótárainkban és egyéb helyeken számos, névtani szempontból még nem vizsgált adat található.¹⁰

9. A szlengneveket általában a névadás indítéka és a névalkotás alaki eszközei szerint szokás rendszerezni. Az újabb vizsgálatok szociolingvisztikai jellegű szempontokkal is kiegészítették a vizsgálatokat. FÜLE BERNADETT például a diákneveket a használó közösség szociometriai mutatóival vetette össze (Ragadványnevek szociometriai vizsgálata egy ceglédi általános iskolában. Bp., 1990. MNévtDolg. 88. sz.). Fontos következtetések levonására alkalmas az egy közösségen belüli névváltozások megfigyelése is, különösen a névélettan számára szolgáltatnak hasznos adatokat az ilyen felmérések.¹¹

10. A viszonylag sokrétű szinkrón kutatás mellett történeti vizsgálatról — elsősorban nyelvi anyag híján — még a szlengnevek ismertebb típusai esetében sem beszélhetünk. Néhány korábbi közlés¹² neveit ma már történeti adatként kezelhetjük, de múlt századnál régebbi neveket nem nagyon ismerünk. Az adatok hiánya ellenére bizvást mondhatjuk, hogy a szlengnevek létrejötte nem újkeletű dolog, s mint ahogy a magyar nyelv legkorábbi adatai a tulajdonnevek közül kerültek ki, feltételezhetjük, hogy a szleng első emlékeit szintén ebben a szófaji csoportban kell keresnünk. A magyar szleng (vagy ahogy ők nevezték: a fattyúnyelv) kutatása során ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY szintén erre a következtetésre jutott. Szerintük az EtSz. 1370–80 k.: „Ladislaus dictus *lag-fazou*” és az OklSz. 1429: „Georgius *Polczonzaro* dictus” adata a magyar szleng első nyelvi emléke (A magyar fattyúnyelv szótára. (Kézirat). Bp., 1962. I, 0216–7). Ezeknek a korai adatoknak a szlengbe való besorolása meglehetősen bizonytalan, de gúnyos, a testiséget kiemelő szemléletük éppenséggel utalhat szlengnévi mivoltukra is.

¹⁰ JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE, A magyar tolvajnyelv és szótára. Bp., 1900. 22–5 (a betyárok álneveiről), 36–8 (gúnynevek); TABORI KORNÉL–SZÉKELY VLADIMIR, A tolvajnép titkai. Bp., 1908. 89–91 („Álnevek és gúnynevek”); KEMÉNY GÁBOR, A tolvajnevek: Magyar Rendőr 4 (1937): 54–56; KÜLLÖS IMOLA, Betyárok könyve. Bp., 1988. 34–8 (36–8: betyárok álnevei).

¹¹ BERÉNYI ZS. ÁGNES, Az iskolai ragadványnevek élete: NytudÉrt. 83. sz. 98–104; KARACS ZSIGMOND, Két nemzedék osztálynévsorai ragadványnevekkel: NÉ. 7: 93–5; MIZSER LAJOS, A diáknevek életéről: NÉ. 7: 91–2.

¹² CSEFKÓ GYULA: Nyr. 28: 477; GALAMBOS DEZSŐ, Diákgúnynevek: Nyr. 45: 142; JENŐ SÁNDOR: Nyr. 28: 477; KOVÁCS LÁSZLÓ, Debrecen-nyulási gúnynevek: MNyj. 3: 174–84; OLÁH GÁBOR: NyF. 26. sz. 42; OLTYÁN SÁNDOR: Nyr. 45: 141; PAPP LÁSZLÓ, Technikus argot. Bp., 1944. (a szótárban több tanári ragadványnév is szerepel); PARÁSZKA GÁBOR: Nyr. 44: 335; SCHÖBER: Nyr. 26: 190; ZSEMLEY OSZKÁR: Nyr. 30: 303. Ld. még a bűnözők álnevei között is a 10. lábjegyzetben.

Biztosabb adatok csak jóval későbbi időszakból állnak a rendelkezésünkre. Ezek elsősorban a bűnözők ragadványnevei közül kerülnek ki, hisz az írásbeliségben, a büntetőperек során leginkább ezek lejegyzésére volt szükség. A nevek általában a nagyobb bandák perirataiból kerülnek elő, hisz ezek bandák alkották azokat a kiscsoportokat, amelyekben a nevek egyáltalán létrejöttek.

Az első magyar tolvajnyelvi szójegyzék(ek)et tartalmazó iratok például több vásári tolvaj maguk között használt ragadványnevét megőrizték, bár a „Czagany Andras es Tarsai Balas Mihaly Görög Samuel Tsengeri Istvan Gyanus Tolvajok ellen” indított eljárás jegyzőkönyveiben (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveleltára IV. A. 505/e. 7. csomó. 1776. 14) inkább csak a falusi ragadványnevek jegyeit mutató adatokat találunk: *Sánta Szabó*, *Balás (Csorba) Mihály*, *Juhász (Csillag) Gyurka*, *Molnár (Szentmihályi) Gyuri*, *Pataki (Vicsori) Samu*. A ragadványnevekről legtöbbször csak azt tudjuk meg, hogy a zsványok használták („Bundás Pista, másképp a’ mint a’ Zfiványosok hívják Dám Szürös Pista”: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. A. 9/cc. 63. doboz 13), a névadás indítékát ritkán említik („azért hívtuk *Bodornak* mert igen bodri haja van”: HBML. IV. A. 1018/d. 2. csomó). — Azzal a mai gyűjtéseknél is gyakori esettel is találkozhatunk, hogy különböző magyarázatokat adnak egy-egy név keletkezésére. A zsványok között *Czipó* Jóska néven ismert tolvaj — valódi nevét a bíróságnak sem sikerült megállapítania, az alább idézendő nagykállói iratban *Isó*, alias *Nagy*, alias *Kováts* Andrásnéként szerepelt, de többen *Szabó*, illetve *Hatházi* családnevűnek mondták — ragadványnevének keletkezéséről a következőket olvashatjuk: „Valð meg nem ðenem tégedet *Czipó* Andrásnak hívnak a’ Síványok, mert az ábrázatod is azt mutatya?” (SzabSzBML. IV. A. 9/cc. 63. doboz 2). *Varga Erzsók* vallomása szerint „azert híjak *CZipónak*, hogy az anyja *czipó* fűtő, de az igaz neve *Szabó Jófka*.” (uo. 7–8, ugyanígy: HBML. HbFl. IV. A. 505/e. 7. csomó. 1776. 14: 23a). *Czagány* András szerint a nevezett felesége volt *cipósütő* Debrecenben a *Várad* utcában (HBML. IV. A. 1018/d. 2. csomó). Egyes nevek eredetéről adatok híján csak bizonytalan feltevéseink lehetnek (például a bandavezér *Czagány* András *Konyás* (? < *konya* ’kajla’) nevééről), vagy még ezek sem, mint *Katona* István *Dám Szür* ragadványneve esetében (HBML. HbFl. IV. A. 505/e. 7. csomó. 15).

Korai szlengneveink összegyűjtése és feldolgozása mindenképpen fontos lenne, hisz a névtörténet számára nyújtandó adalékokon túl a szleng története és működése szempontjából is értékes információkat kaphatnánk.

11. A másik aktuális feladat a szleng—szlengnév és a szlengnév—hagyományos ragadványnév viszony tisztázása volna.

A szleng egy-egy típusának és a hozzá tartozó szlengnevek kapcsolatának egyértelmű bizonyítása csak nyelvi szinten lehetséges. Ezt a kérdést most csak nagyon röviden érintem, hisz egyelőre nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek alapján meghatározhatnánk, hogy a szlenget a többi nyelvvaltozat-

tól milyen nyelvi jellemzők különböztetik meg. Mivel a szleng ugyanazokkal a eszközökkel él, mint bármelyik más nyelvi rétegünk, a „szlengség” kimutatása csak bizonyos mennyiségi mutatókkal volna lehetséges (például az egyes képzők, szóalkotásmódok gyakorisága, jellegzetes mondatfűzési formák, szóképek stb.), melyek feltérképezésére a statisztikai feldolgozás volna a legalkalmasabb, ha volnának viszonyítási alapul használható köznyelvi vagy más nyelvi rétegből való felméréseink. Ezek híján csak szubjektív megállapításokat tehetünk.

Elsősorban a szóalkotásmódok, a „felhasznált” szlengszavak és a nevek stilisztikai sajátosságai utalnak a szlengnevek és a szleng kapcsolatára, s egyben ezek a vonások mutatják a szlengnevek eltérését a „hagyományos” ragadványnevektől. BACHÁT LÁSZLÓ például jó érzékkel, bár nem egészen pontosan ezt írja a szlengnevek keletkezésének motivációjáról és szóalkotásmódjáról: „A diákság körében ritkán hozott létre a megkülönböztetés szükségessége ragadványnevet, inkább a csúfolódó és bókoló hajlam. A névadási indítékok ugyanazok az iskolában is, mint a faluban, az egyes csoportok megterhelése azonban más és más. Falun szívesen neveznek meg valamilyen tulajdonságot melléknévvel, a diákság inkább főnevet használ, olyan dolog, tárgy, élőlény vagy személy nevét, amely hasonló tulajdonsággal rendelkezik. Pl. Bodrogolasziban egy Pásztor nevű ember a fatelepen lakik, a *Telepi* nevet viseli, a leánya azonban az iskolában a *Forgács* nevet kapta.” (MNYTK. 170. sz. 134).

A szleng és a szlengneveket összevetve bizonyára nem lenne nehéz az azonosságok kimutatása. A *Fridzsider* vagy a *Lükverc* diáknevet például ugyanolyan jellegű asszociációsor, összetett jelentésváltozás hozta létre, mint a katonai szleng *golyóstoll* ’törzsfőnök’ vagy *fácános* ’fogda’ jelentésű szavait¹³, és az alaki szóalkotás terén is könnyen találunk gyakoriságukban inkább a szlengre jellemző sajátosságokat, (például a képzők között a *-cek* (*Csocsek* < *Csorvási*, *Szacsek* < *Szatmári*; vö. ORSZÁGH: Nyr. 92: 335–6) vagy az *-ész* képző: vö. JUHÁSZ JENŐ: MNY. 28: 221–4).

12. A sort folytathatnánk további példákkal, amelyek erősítenék vagy gyengítenék az elmondottakat. Az viszont biztosnak látszik, hogy a szlengnevek státusának végleges tisztázásához, a magyar névrendszerben való elhelyezéséhez olyan további, az alkalmi megfigyeléseken túli vizsgálatok szükségesek, amelyek nemcsak a névhasználó közösség fajtája, valamint a gyűjtők és az adatközlők nyelvérzéke alapján ítélik meg ezeket a ragadványneveket, hanem objektív nyelvi tények segítségével is.

KIS TAMÁS

¹³ A *Fridzsider* nevet kellemetlen szájszagáról kapta viselője a következő gondolatmenettel: *lehelet* → *Lehel* hűtőszekrény → *frizsider* ~ *fridzsider*. A *Lükverc* név családnévből származik: *Gajdos* → *Galacsin* → *Galacsintűrő* bogár, amely hátrafelé halad → *rükverc* ~ *lükverc* ’hátra(menet)’. A *golyóstoll* asszociációsora: *törzsfőnök* ’katonai beosztás’ → ’indian főnök’ → ismert indian névtípus: *Fehér Toll* → *golyóstoll* (+ *golyós* ’bolond’); a *fácános*:- a fogdában *foglyok* tartózkodnak → *fogoly* ’szabadságától megfosztott személy’ → ’fácánnal rokon madár’.

A kesudió elnevezései a magyar nyelvben

1. A *kesudió* (*Anacardium occidentale*) Közép-Amerikában, valószínűleg Braziliában őshonos, a szömörcefélék (*Anacardiaceae*) családjába tartozó örökzöld fa (Velich István, A déligyümölcsökről. Bp., 1987. 47). A XV. században fedezték fel portugál misszionáriusok, ők vitték Kelet-Afrikába és Indiába a gyümölcsöt (*Encyclopaedia Britannica. A new survey of universal knowledge.* Chicago–London–Toronto, 1960. V, 12).

A különleges kesu gyümölcsök két részből állnak: a *kesualmá*-ból és a *kesudió*-ból. A kesualma a virágkocsány megvastagodásából fejlődik, 5–8 cm-esre nő, héja vékony, skarlátpiros vagy sárga. S bár *almá*-nak nevezik, inkább hosszúkas, körte alakú áltermés. A kesualmából lekvárt, üdítőitalt készítenek, Dél-Amerikában és Afrikában pedig bort erjesztenek belőle. A valódi termés, a kesudió az almák alján található, 2–3 cm-re kibújik a gyümölcsből, és így érik be. A vastag csonthéj egyetlen vese alakú, hosszúkas magot tartalmaz (Velich István, i. m. 47–8). A csontárból kifejtett magvak a mandulához és mogyoróhoz hasonló ízűek, olajtartalmúak. A termésfal mérgező, maró hatású, a bőrre ártalmas anyagokat tartalmaz, ezt piritással közömbösítik (Dr. Pócs Tamás–Bíró Krisztina, Kultúrnövények 1. (A trópusok termesztett növényei). Bp., 1976. 18). A kesudió magháját lehántva a fogyasztható, fehér dióbél marad vissza, amelyet messzi országokba szállítanak, így hozzánk is. Hazánkba csak a tisztított, pörkölt, esetleg sózott, azonnal fogyasztható kesudiók érkeznek.

2. Az *Anacardium occidentale* legrégebbi elnevezése, az *anacardia* a XVI. században tűnt fel a magyar nyelvben. A későbbi századokban a gyümölcs és növény számtalan új névvel gyarapodott. Hosszú az út a ma ismert *kesu* névhez: a korai gyümölcsnevek sokszor módosultak, helyettük találóbb neveket vettek át idegen nyelvekből: az *Anacardium occidentale* 'kesu' 15 elnevezéséből (*anacardia*, *akazsu*, *akazsufa*, *akazsudió*, *elefánttetű*, *elefánttetűfa*, *nyugat-indiai-elefánttetű*, *szívded*, *vesedió*, *vesefa*, *nyugat-indiai-elefántdió*, *kesu*, *kesudió*, *kesufa*, *kesudiófa*) ma már csak a *kesu*, *kesudió*, *kesufa* és *kesudiófa* neveket használjuk. A mai *kesu* név, illetve ennek összetételei csak a XIX–XX. században jelentek meg a magyar nyelvben.

3. A kesudió gyümölcsöt először latin néven említették a magyar nyelvben, a XVI. században. A XVI. századi orvosi könyvben *anacardia* néven szerepel:

„*Anacardiarol* Az *Anacardia* oly gywmélch ky Siciliaban terém az oly hegýekén az kyk langalnak myndenkoron. Ez akkoru mynth egy kys mondola, Vagion az patýkakban. Ezth ha embér be vezý akar Etelben, akar ýtalban, az Torkoth, az gegeth, es az gyomroth vgýan egethý, es mynd az egez teltéth annyra megh hewity, hogy Febris, az az, nagy forro betegfegh kéwetkeozýk, Ees Tefnek nemely rezeben vgýan Innak el zakadafat is zérzý, es az Okoffagoth megh véztegetý” (OrvK. 612/1–9).

Az *anacardia* név a latin szaknyelvi *Anacardium occidentale* 'kesu' előtagjának átvétele. Az *anacardia* a görög *aná-* 'valamilyen módon' és *kardía* 'szív' szavak összetétele. Az elnevezés folytatása az újlatin *anacardium* (*anacardia* + újlatin *-ium*) (Helmut Genaust, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 48). A név a gyümölcs felső részén található szív alakra utal. Idegen nyelvi megfelelőkre l. francia *anacardier*, orosz *анакардия* (Elsevier's Dictionary of Botany. I. ... in English, French, German, Latin and Russian compiled by P. Macura. Amsterdam–Oxford–New York, 1979. 1378. szám).

Hogy került a még ma is egzotikus gyümölcsnek számító kesudió a XVI. századi orvosi könyvbe, és a gyógynövények közé a patikákba? Drogként tartották számon a korabeli patikaszerék között. Magyarországra kerülhetett vándorpatikáriusok útján, vagy külföldi, olasz egyetemeken tanult diákok is magukkal hozhatták őket (Melius Juhász Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bev., magyarázó jegyz. és sajtó alá rend. Szabó Attila. Bukarest, 1979. 45). Így került a patikába a pisztácia, a gránátalma, a füge stb. is. Maguk a növények azonban sokáig nem jutottak el hazánkba, a patikában csak gyógyító termésüket lehetett kapni. Az XVI. századi orvosi könyv szerzője is csak a kesudiót ismerhette a patikákból, a növényt valószínűleg nem látta.

4. A XVIII. században a *kesu* új neveket kapott: *akazsu*, *elefánttetű*. A *kesudió* számtalan elnevezése közül FARKAS VILMOS Amerikai (indian) eredetű nemzetközi növényneveinkről című cikkében (MNY. 89: 433) az *akazsu* és az *akazsufa* nevekkal foglalkozott.

A XVIII. század végén tűnt fel az *akazsu* név, amely további összetételekkel bővült a XIX. században: *akazsufa*, *akazsudió*. Az *akazsu* különböző alakváltozatokban fordult elő a magyarban: 1787: *Acayou* (Mátyus I., Ó és Új Diaet. 343); 1845: *Acajuba*, *Acajaiba*, *Acaju* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természetthon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrix triglotta philologica. II. rész: Növénybölcsesség a`vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán. 9); 1893: *acaju* (PallasLex. I. 242); 1894: *Akahu* (Alphonse De Candolle, Termesztett növényeink eredete. Fordította Pavlicsek Sándor. Az eredetivel összehasonlította Mágócsy-Dietz Sándor. Bp. 207); 1911: *acajou* (RévaiLex. I. 572); 1976: *acaju*

(Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. II. Bp. 57); 1986: *akazsu* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény. Bp. 97).

Az *akazsufa* első előfordulásai: 1807: *Akazsufa* (Természethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére... Készítette... Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással meghővitve... Bétsben. IV, 49); 1890 k.: *Acajou-fa* (Növénytani írók és növénynevek. (Borbás Vince, A Pallas-lexikon címszójegyzék-tervezete). A Magyar Természettudományi Múzeum könyvtára L.Sz. 4869. Bp. 2); 1892: *akaju-fa* (TermtudKözl. 272); 1893: *Akassúfa* (PallasLex. I, 242); 1909: *Akazsufa* (Graumann Sándor, Magyar növénynevek Szótára különös figyelemmel a népies kifejezésekre; a német és botanikus elnevezések hozzácsatolásával. Erfurt. 2); 1911: *Akazsufa* (Cserey Adolf, Növény-szótár, vagyis a gyakrabban előforduló népies és tudományos növénynevek betűrendű jegyzéke. Bp. 8); 1966: *akazsu-fa* (Csapody–Priszter, MNövSz. 20); 1992: *akajufaként* gr. (Élet és Tudomány 49: 1550).

Az *akazsudió* első előfordulásai: 1890 k.: *Acajou-diók* gr. (Borbás Vince, i. m. 2); 1893: *akassú-dió* (PallasLex. I, 242); 1911: *akasúdió* (RévaiLex. I, 573); 1916: *Akasudió* (TermtudKözl. 830).

FARKAS VILMOS szerint az *akazsu*, *akazsufa* „A magyarba elsősorban a németből kerülhetett; az *akasu*, *akazsu*-típus az ejtésmódra utal” (MNY. 89: 433). Az *akasu*, *akazsu*, *akazsufa*, amely francia közvetítéssel került a németbe (vö. német *Acajoubaum*, *Acaju-baum* 'akazsufa'), a német révén jutott el hozzánk, de a magyar alakváltozatok kialakulására esetleg közvetlenül a francia *pomme de cajou*, *acajou à pommes* is hatással lehetett. Az *akahu* feltehetőleg a német *Acahanussbaum* 'akaha-diófa' (Heinrich Marzell, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I–V. (Fünfter band. Register: Alphabetisches Verzeichnis.) Leipzig, 1943–1958. I, 251), előtagjának hatására jött létre. Idegen nyelvi megfelelőkre l. holland *acajoeboom* 'akazsufa', orosz *акажу*. Az *akazsudió* összetétel előtagja a német *Acajoubaum*, *Acajubaum* 'akazsufa' előtagjának átvétele, a *-dió* utótag pedig értelmesítő, magyarázó elem, a diószerű termésre utal. A *-dió* utótag kialakulhatott a gyümölcs egyéb magyar és idegen nyelvi elnevezéseinek hatására is: magyar nyelvi megfelelőkre vö. a gyümölcs *-dió* utótagú neveit (*akazsudió*, *kesudió*, *nyugat-indiai-elefántdió*, *vesedió*), illetőleg német *Kaschumuß* 'kesudió'. Az *akazsu* végső forrása a dél-amerikai tupi indián *acaiu*, *acajú*, *acayú* (MNY. 89: 433).

5. A kesu gyümölcs és növény talán legérdekesebb régi nevei közé tartozik az *elefánttetű* és *elefánttetűfa*.

Az *elefánttetű* első előfordulásai: 1783: *Eléfant tetü* (Benkő József, Nomenclatura Botanica: Molnár János, Magyar könyv-ház. Posonyban. 366); 1745: *Elefánt Tetü* (Joannis Torkos, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii.

4): 1843: *Elefánttetű* (Bugát, Szóhalm. 102); 1845: *Elefant tetű* (Kováts Mihály, i. m. 416); 1916: *elefánttetű* (TermtudKözl. 830); 1992: *elefánttetűnek* gr. (Élet és Tudomány 49: 1550).

Az *elefánttetűfa* első előfordulásai: 1894: *elefánttetűfa* (Alphonse De Candolle, i. m. 207); 1966: *elefánttetűfa* (Csapody–Priszter, MNövSz. 20).

Az *elefánttetű*, *elefánttetűfa* tükörszó; a német *Elephantenlaus* (*Elefantenlaus*) 'elefánttetű', *Elephantenlausbaum* (*Elefantenlausbaum*) 'elefánttetűfa' szó szerinti fordítása.

Feltehetőleg az *elefánttetű*, *elefánttetűfa* elnevezések hatására alakult ki a *nyugat-indiai-elefánttetű* (első előfordulásai: 1893: *nyugatindiai elefánttetű* (PallasLex. I, 242); 1911: *Ny.-indiai elefánttetű* (RévaiLex. I, 573)) és a *nyugat-indiai-elefántdió*, amelyre csupán egyetlen adat van: 1916: *nyugatindiai elefántdió* (TermtudKözl. 830).

Előtagjuk (*nyugat-indiai*) a gyümölcs más német elnevezései (vö. német *westindische Nierenbaum* 'nyugat-indiai-vesefa', *westindischer Herzfruchtbaum* 'nyugat-indiai-szívgyümölcsfa' (Heinrich Marzell, i. m. I, 251) nyomán alkotott jelző, de kialakulására a latin szaknyelvi név *Anacardium occidentale* 'kesu' utótagja (vö. latin *occidentālis* 'nyugati') (Helmut Genaust, i. m. 265) is hatással lehetett. Az *elefántdió* utótag a magyar *elefánttetű* (vö. német *Elephantenlaus* 'elefánttetű', *Elephantenlausbaum* *Elefantenlausbaum* 'elefánttetűfa') hatására alakulhatott ki, ahol az *elefánttetű* -*tetű* tagját a -*dió* utótaggal cserélték fel (vö. a gyümölcs egyéb -*dió* utótagú elnevezéseit).

6. A reformkori nyelvújítás, a szaktudományok, különösen a természettudományok és az orvostudomány magyar nyelven való művelésének célja, a botanikát sem kerülte el. Az 1840-es évektől egymás után megjelenő növénytani munkákban merész növénynév-újításokat találunk, legtöbbjük azonban igen rövid életű volt, nem vert gyökeret nyelvünkben. 1841-ben jelent meg Barra István, Pest megyei főorvos első rendszeres magyar növénytana sok érdekes és találó új névvel. Két évvel később, 1843-ban az erőszakos szócsinálmányairól híres orvosprofesszor Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaza lát napvilágot, amely sok más tudományág új szava mellett új növényneveket is tartalmaz (Nyr. 117: 562). A botanikai nyelvújítás csúcsa alighanem Kováts Mihály Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótára, amely 1845-ben jelent meg. A bevezetésben ezt olvashatjuk: „Ezen szótárban a' Kezdőszó Magyar, azt követi a' Latánosgörög...; végre tétetik a' Német nevezet, melylynek helylyén imitt amott csak a' latánosgörög nevezet áll; ... Ezen munkában van 5921 Magyar növénynév. ... Én magam csináltam 4860 új magyar növénynevet” (Kováts Mihály, i. m. V–VI). Vagyis 5921 magyar növénynévből 4860 magyar növénynevet maga a szerző gyártott, közülük némelyikhez etimológiai magyarázatot is fűz (Kováts Mihály, i. m. 312).

A *kesu* gyümölcs *szívded* elnevezése (1845: *Szívded* (Kováts Mihály, i. m. 416)) Kováts Mihály alkotása, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben. A gyümölcs nevét szívhez hasonló termése miatt kapta; a *-ded* képző hozzátételével, amely „használtást jelent” (Magy. Füvészk. 33–4). Kováts Mihály a névadást ezzel indokolja: „Mert e’nek gyümölcse a’ madár szívéhez hasonló; belől pedig vérhez hasonló nedvességgel teljes” (Kováts Mihály, i. m. 416). A név valószínűleg a latin szaknyelvi *anacardia* hatására jött létre, amely a görög *aná-* ‘valamilyen módon’ és *kardia* ‘szív’ szavak összetétele (Helmut Genaust, i. m. 48).

7. A XIX. század második felében megjelenő *vesedió* és *vesefa* elnevezések a termések veséhez hasonló alakjáról kapták nevüket.

A *vesedió* első előfordulása: 1890 k.: *Vesedió* (Borbás Vince, i. m. 622); 1893: *vesedió* (PallasLex. I, 242); 1911: *vesedió* (RévaiLex. I, 572).

A *vesefa* első előfordulása: 1890 k.: *Vesefa* (Borbás Vince, i. m. 622); 1893: *vesefa* (PallasLex. I, 242); 1911: *vesefa* (RévaiLex. I, 572).

A *vesefa* a németből kerülhetett a magyar nyelvbe, a német *Nierenbaum* (Heinrich Marzell, i. m. I, 251) tükörfordításaként. Az elnevezés más nyelvekben is megtalálható: holland *West Indische Nierenboom* ‘nyugat-indiai-vesefa’. A *vesedió* összetétel előtagja a német *Nierenbaum* ‘vesefa’ előtagjának fordítása, az utótag (*-dió*) kiegészítő, értelmesítő, magyarázó elem, amely a gyümölcs egyéb *-dió* utótagú magyar elnevezéseinek (vö. *akazsudió*, *kesudió*, *nyugat-indiai-elefántdió*) hatására is létrejöhetett.

8. A vese alakú gyümölcsöt és a gyümölcsöt termő növényt napjainkban *kesu*, *kesudió*, *kesufa* és *kesudiófa* néven említik.

A *kesu* nemzetközi szó: angol *cashew*, francia *cajou*, német *Kaschu(baum)*, orosz *кажы* (P. Macura, i. m. 1378. szám). A *kesu* végső forrása a tupi indián *acaiu*, *acajú*, *acayú*, amely portugál közvetítéssel került át Európába (vö. portugál *cajú*, *acajú*) (MNy. 89: 433). A korábbi magyar alakváltozatok közül a *caju* a francia írásmódot tükrözi, a *kasu*, *kassú*, *kasufa*, *kajufa* a németből került a magyarba, a német *Kaschubaum*, *Kajubaum* ‘kesufa’ részfordításaként (Heinrich Marzell, i. m. I, 251). Az újabb alakváltozat: *kesu(fa)* az angol *cashew*, *Cashew-tree* ‘kesufa’ hatását mutatja.

A *kesu* első előfordulásai nyelvünkben: 1845: *Caju* (Kováts Mihály, i. m. 9); 1893: *caju*, *kassú* (PallasLex. I, 242); 1911: *kasú* (RévaiLex. I, 572); 1986: *kesu(fa)*, *kasu* (Priszter Szaniszló, i. m. 97); 1987: *kesu* (Velich István, i. m. 47).

A *kesufa* első előfordulásai: 1895: *Kajufa* (PallasLex. X. 242); 1976: *kasufa* (Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. II, Bp. 57); 1986: *kesu(fa)* (Priszter Szaniszló, i. m. 97).

A gyümölcs mai elnevezésének, a *kesudió*-nak első előfordulásai: 1893: *kassú-dió* (PallasLex. I, 242); 1911: *kasúdió* (RévaiLex. I, 573); 1892: *kásu-dió* (TermtudKözl. 272); 1916: *Cashew-dió* (TermtudKözl. 829); 1966: *kasu-dió*

(Csapody–Priszter, MNövSz. 20); 1916: *Kasu-* vagy *Akasudió* (TermtudKözl. 829–30); 1976: *kasudió* (Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. Bp. II, 57); 1983: *Kesudió* (Velich István–V. Nagy Enikő, Nálunk is megterem. História és tanácsok egzotikus gyümölcs- és fűszernövények neveléséhez. Bp. 260); 1986: *kesudió* (Priszter Szaniszló, i. m. 97); 1992: *kesudiót* gr. (Élet és Tudomány 49: 1549).

A *kesudió* név a legtöbb nyelvben megtalálható: angol *cashew nut*, német *Kaschunuß*, orosz *орех кеуью*. A *kassú-dió*, *kasúdió*, *kásu-dió* alakváltozatok a ném. *Kaschunuß* (Urania Pflanzenreich. Höhere Pflanzen. II. Leipzig–Jena–Berlin, 1973. 57), a *kesudió* az angol *cashew nut* részfordításával jött létre.

1992-ben megjelenik a *kesudiófa* (Élet és Tudomány 49: 1549) összetétel, ahol a *-fa* utótag értelmesítő, magyarázó elem, a gyümölcstől (*kesudió*) különíti el a növényt. Hogy a gyümölcs és a növény elkülönítése milyen sok problémát okozhat, azt már Földi János fölismerte 1793-ban. A *-fa* utótag fölösleges voltáról így írt Rövid kritika és rajzolat A' magyar fűvésztudományról című művében: „Hogy tehát mind a' fű vég kevesedjen, mind pedig azzal gyakorta hibáson ne éljünk, a' fát fűnek, és a' fűvet fának mondván; legjobb az egyébaránt zavarodást nem okozó Nemi Nevek mellől azokat elhagyni, (a' kinek tetszik, a' köznevezésben utánna ejtvén...” (35).

9. Az elemzett gyümölcsneveket századonként táblázatban foglaltam össze. A *kesu*-ra vonatkozó legtöbb új elnevezés a XIX–XX. századból származik, ezért ezeket az időszakokat két részre osztottam: a XIX. század első és második, illetve a XX. század első és második felére:

XVI. század	XVIII. század	XIX. század első fele	XIX. század második fele	XX. század első fele	XX. század második fele
anacardia 1577 k.: Anacardia (Orvk. 612/12), Anacardiarol gr. (Orvk. 612/11).	akazu 1787: Acayou (Mátyus I., Ó és Új Dialect. 343); 1845: Acayuba, Acayiba, Acayou-fa (Kováts Mihály, i. m. 9); 1893: acaju (PallasLex. I. 242); 1894: Akadolte , i. m. 207; 1911: Alphonse De Candolle , i. m. 207; 1911: acajou (RévailLex. I. 572); 1976: acaju (Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. Bp. II. 57); 1986: akazu (Priszter Szaniszló, i. m. 97).	akazsufa 1807: Akazsufa (Bertuch F. J., i. m. IV. 49); 1890 k.: Acayou-fa (Borbás Vince, i. m. 2); 1892: akaju-fa (TermtudKözl. 1. 242); 1893: Akazsufa (PallasLex. I. 242); 1909: Akazsufa (Graumann Sándor, i. m. 2); 1911: Akazsufa (Csereny Adolf, i. m. 8); 1966: akazu-fa (Csapody-világ. Magasabbrendű növények. Bp. II. 57); 1982: akajufaként gr. (Élet és Tudomány 49: 1550).	akazsudió 1890 k.: Acajou-diók gr. (Borbás Vince, i. m. 2); 1893: akassu-dió (PallasLex. I. 242); 1911: akassu-dió (RévailLex. I. 573); 1916: Acassu-dió (TermtudKözl. 830). elefánttutü 1893: kassu-dió (PallasLex. I. 242); 1911: kassu-dió (RévailLex. I. 573); 1892: kassu-dió (TermtudKözl. 829-30); 1976: kassu-dió (Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. Bp. II. 57); 1983: Kassu-dió (Velich István-V. Nagy Enikő, i. m. 260); 1986: kesudió (Priszter Szaniszló, i. m. 97); 1992: kesudiót gr. (Élet és Tudomány 49: 1549).	nyugat-indiai-elefántdió 1916: nyugatindiai elefántdió (TermtudKözl. 830).	kesudiófa 1992: kesudiófa (Élet és Tudomány 49: 1549).

Az adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kesu gyümölcsöt már a XVI. században ismerték hazánkban, a legkorábbi adat latin *anacardia* néven említi a patikában kapható termést; a XVII. században nem jelent meg új növénynév. A XVIII. században két új elnevezés tűnt fel: az *akazsu* és az *elefánttetű*. A XIX–XX. században a *kesu* rengeteg új névvel gyarapodott. Ennek oka az ekkor megjelenő nagyszámú, különböző jellegű külföldi (botanikai, növényteni, ismeretterjesztő könyvek, szakácskönyvek stb.) munka fordítása. A XIX. században *akazsufa*, *kesu*, *szívded*, *akazsudió*, *elefánttetűfa*, *kesudió*, *kesufa*, *nyugat-indiai-elefánttetű*, *vesedió*, *vesefa*, a XX. században *nyugat-indiai-elefántdió*, *kesudiófa* néven említették a gyümölcsöt és a növényt .

VÖRÖS ÉVA

A Hortobágy nyelvi világa Móricz novellájában

Móricz stílusának nyelvjárásiasságáról sokat írtak már. Évkönyvünkben is jelent meg írás egyrészt Móricznak a nyelvjárási sajátosságokkal kapcsolatos felfogásáról, annak változásairól, illetőleg a szatmári nyelvjárás jegyeinek A boldog ember című regényben való érvényesüléséről (SEBESTYÉN ÁRPÁD, A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben: MNyj. 18: 9–39; vö. még: MNyTK. 196. sz. 85–94). Érdekes lehet azonban az is, hogyan tükröződik a nyelvjárás az olyan móriczi művekben, amelyek szereplői nem az író anyanyelv-járásában beszélnek.

Móricz Komor ló című (Móricz Zsigmond regényei és elbeszélései. Magyar Helikon, 1965. 12. kötet: 126–42) nagynovelláját nemcsak a szójáték és a címre utalás miatt lehetne paradox minősítéssel komor szépségűnek nevezni, hanem mert valóban az. Ráadásul ugyanabból fakad a komorsága és a szépsége: a ridegpásztor életmód méltóságából, tiszteletet parancsoló hagyományörzéséből és a pásztoreMBER kemény jelleméből.

Sajátos ízt a nyelvezete ad ennek a novellának: a ridegpásztorok szűkszavú beszéde és a Hortobágy területére jellemző tájszólás.

Hortobágnak a Tisza és a Keleti-főcsatorna közé eső, nagyjából a Tiszacsege és Balmazújváros vonalától Nádudvarig terjedő részt nevezik. Magában a novellában a Hortobágy vidékéről és környékéről a következő helységnevek, illetve földrajzi megnevezések szerepelnek: Debrecen, Nádudvar, (Balmaz)Újváros, a zámi és mátai határ, Pentezug és még egy tájékozódási pont: a hortobágyi csárda. Ez a földrajzi terület nyelvjárási szempontból különben nem teljesen egységes, hiszen a hajdú-bihari és a közép-tiszántúli dialektus érvényesül rajta, bizonyítják ezt a Magyar Nyelvatlasz adatai. Az előbbire a Balmazújvárosban, az utóbbira a Nagyivánban és Tiszacsegén mint kutatópon-
ton felvett adatok szolgáltatnak anyagot. De mivel ez a két nyelvjárási típus csak az *ë* : *e* fonológiai ellentétének realizációjában különbözik (l. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. 1971. 362), ezenkívül pedig csupán az egyes jelenségek arányaiban mutat minimális eltolódást, alapjában véve a hajdú-bihari dialektus jellemzi ezt a földrajzi tájegységet.

A tájnyelvi alakoknak a novellából történő kigyűjtése után, amikor a nyelvész egyenként szemügyre veszi nyelvi tényeket, akkor elsősorban azt kell vizs-

gálnia: milyen nyelvi környezetben és miért szerepelnek ezek a formák. A nyelvi környezet három típusát fedezhetjük fel a műben:

1. a novella valamelyik szereplője él vele megszólalásában,
2. az író elbeszélésében, leírásában használja,

3. végül az előbbi kettőt összekapcsoló ún. szabad függő beszédben fordul elő. Erről tudni kell, hogy „Móricz a szabad függő beszédet akkor használja leggyakrabban, amikor a szereplők gondolatainak, vélekedésének, reflexióinak vagy a szereplőkkel összefüggő tényállásoknak visszaadására törekszik” (HERCZEG GYULA, Móricz Zsigmond stílusa: Stilisztikai tanulmányok 275).

Az első típus funkciója nyilvánvalóan azzal indokolható: így akarja az író hitelesíteni hőse alakját beszédével is. Ehhez szervesen kapcsolódik a második vizsgálati szempont: valóban hitelesen tükrözi-e a tájegység nyelvét az író a szereplők beszédében. Az írói közlés népies formái már alapjában véve illogikusak, de mint a kutatók megállapították, ez szokványos jelenség a móríci paraszti tárgyú művekben. A harmadik esetben a tájnyelvi formák előfodulása a style indirect libre sajátosságaiból természetsszerűleg adódik: hiszen mivel benne az írói közlés és a szereplő gondolata nem különül el élesen, sőt egybefolyik, ezért a népnyelvi forma szervesen beépül az irodalmi nyelvbe.

A hortobágyi — a hajdú-bihari — tájszólásnak talán a legsajátosabb **hangtani** jellemzője az ún. *i*-zés: azaz bizonyos köznyelvi *é* hangok helyett az *i* használata a szóalak hangsúlyos és hangsúlytalan helyén a szereplők szájába adva (*szíjjel, megnízheted, rígen*) vagy az írói közlésben egyaránt előfordul (*szívtérés*). Két szóban rendhagyó módon az *é* helyébe *i* helyettesítődik az írói kommentárban (*Verik a bilyeget..., Sütik a bilyeget...*) és az egyik hős beszédében is (*rígen*). Ez a típusú hangzováltás a Dunántúl északnyugati részére jellemző, vagyis valójában kirí a hortobágyi nyelvjárásból. De ily módon a *régen* szónak kétféle helyesírású változata szerepel, amely esetleg íráshiba vagy szédési vétség, de kétféle kiejtés rögzítője is lehet. Miért lehet íráshiba? Mert noha Móricz szándékai szerint pontos fonetikai jelölésre törekedett, a nyelvészek megállapításai szerint hangjelölései nem megbízhatók (vö. DÉNES SZILÁRD: Nyr. 73: 291). A nyomdai szedő figyelmetlenségének vagy szerkesztői önkényességnek is tulajdonítható, hogy Móricz műveinek különböző kiadásai ráadásul nem is az író eredeti helyesírását adják vissza (vö. DÉNES: Nyr. 73: 291).

Meglepő módon az *i*-zés nem mindig jelenik meg a szokásos hanghelyzetekben még a szereplők beszédében sem, hiszen *édesapám*-at, *édesanyám*-at mond két szereplő is. Az író maga is „következetlen”, hiszen *szétverik* olvasható néhány sorral a *szívtérés* után. Erre a jelenségre HERCZEG GYULA így adott magyarázatot: „Móricz a tájnyelvet művészi okoknál fogva általában hullámszerűen használja, néhány tájnyelvi mondata után megjelenik az irodalmi köznyelv, és az átmenetet szinte észre sem vesszük” (i. h. 301).

Az *i*-ző hatás érvényesülése jelentkezik abban is, hogy az egyes szám harmadik személyű *-é* birtokos személyragos formák *i*-re váltódnak mind a szereplők megnyilatkozásaiban (*létire, szemivel*), mind az írói közlésekben (*fektiből, testivel, keservit, öklivel*), bár egyik típusban sem kizárólagosan: az előbbiben ritkábban (*istenét, biciklijét, szépségét*), az utóbbiban gyakrabban (*fejét* 3, *feleségét* 2, *kezét* 3, *kötélét, beszédét, lelkében, szerkezetét, fényét, szemébe, ménesét, fülébe, szemét* 2, *csücskével, kezére, fején, feleségével*) marad meg a köznyelvi forma. Ennek az eljárásnak a magyarázatát így adja meg BÁRCZI: „A nyelvjárási kiejtés naturalista lemásolása nemcsak lehetetlen, de művészietlen is volna: ilyen külsőségek mesterkélt halmozása lélektelen népieskedés. Az író érzékétől és ízlésétől, mértéktartásától függ, mit tud mint jellegzeteset kiemelni, és mennyit használ föl ezekből” (Nyelvjárás és irodalmi stílus: Stilisztikai tanulmányok 86).

Mivel a *j*-zés a nyelvterületnek ezen a részén a legerősebb, ezért néhány morféma köznyelvi *l*-je helyett is *j* áll. Így míg az író szavaiban kizárólag a *lány* szerepel (*lány, lányt, lányát, lánynak*), illetve egyszer *leány*, addig a szereplők szájába a jobban illő *jány* alakot adja az író (*jányt* 2, *jánynak, jánnyal*), de összetételben meglepő módon az *l*-ező formát (*gazdálányt*). Az átképzeléses előadásúnak tűnő részben mindkét változat megtalálható egymás mellett (*Fia biciklin akar élni, a lánya nem akar gazdáné lenni. Pedig a pusztai életnek vége..Azt ő úgy eltervezte már, hogy a jányt bementi a faluba...*).

Nem mond ennek ellent az a tény, hogy *l*-es formákkal egy-két szóban szinte az egész nyelvterületen találkozhatunk, ilyen a *válu* a köznyelvi *vályú* helyett. Ezt az alakot Móricz is háromszor használja.

Ebben a nyelvjárásban is jelentkezik az az egész nyelvterületen sok helyen — a gondatlanabb nyelvi rétegben is — érvényesülő jelenség (ezért félnyelvjárásiasnak mondható tünet), hogy a töszók *ol* szótagjából — különösen szótagzáró helyzetben —, ha az *l*-t dentális mássalhangzó követi, az *l* kiesik, és egyben pótlónyúlással az *o* időtartama meghosszabbodik. Ez a jelenség viszont kizárólag a paraszti szereplők szájából hangzik el (*vót* 14, *vóna* 3, *vón, vónék, dógom, kódus*), két esetben átképzeléses előadásban is felbukkan, tükrözve a hős gondolatait (*Sárkány számadó ránéz a feleségére. Mi baj vóna. Hát máma mindennel baj van?... Mi baj vóna. Hogy hiába vót ez a harmincnégy esztendei keménység...*), de az író mindig a köznyelvi formákkal él (*volna, volt* 2, *dolga, dolgával, dolgoznak, dolgozhatnak, boldogan, holdas, oldalából, foltokat*). Egyértelmű, hogy a ezekkel a formákkal az író a szereplők beszédének nyelvjárásias jellegét kívánta erősíteni.

A köznyelvi *ó, ő* fonémák az egész hajdú-bihari nyelvjárás-területen leginkább *ou, űü* kettőshangzóban realizálódnak. Ennek fonetikus tükröztetésére Móricz részben mértékletességből, részben nyomdatechnikai okból szinte sohasem vállalkozik (SEBESTYÉN: MNyj. 18: 24–5).

A köznyelvi *ó* helyén ezen a nyelvi területen a *ló* szóban bár az *ú* szokásosan helyettesítődik, de magának ennek a hangjelenségnek a szórványos jellegét jelzi, hogy *lú* formában az írói elbeszélésbe szöve egyszer olvasható, és a csikós szájából is csak egyszer hangzik el, és máskor — noha tő-, toldalékos és összetett szóként a szöveg leggyakoribb szava (55) — a köznyelvi alak használatos. Különben is Móricz nagyon tudatosan csak jelzésszerűen alkalmazza általában a nyelvjárási jellemzőket a stílusárnyalás kedvéért a beszélők és táj hitelesítésére.

A köznyelvi *ő* helyén noha ezen a területen eléggé általános az *ű*, mégis csak egyetlen egyszer van rá a szövegből példa egy népdal idézésekor: *Mert én nem az ű szépségét szerettem*. Az ezen kívül előforduló három alak (*Ű él vele.. 2, űneki*) hanghelyettesítése teljesen váratlan, mivel ellentétes az ebben a nyelvjárásban uralkodó egyik tendenciával, tudniillik hogy még a köznyelvi *u, ü* is megnyúlik sok esetben. — Az írói közlésben az *ő* és az *ót* (2) használatos.

Noha a keleti nyelvterületen különösen jellemző vonás az *e ~ é* váltóhangot mutató igékben az *é* domináns volta, csak kétszer használ Móricz ilyen alakot: *felkél*.

Erősen asszimilált alak is jellemző a területre, hiszen a móriczi hős által használt *hattál* teljes hasonulásos formát az ÚMTsz. a Tiszántúlról adatolja a köznyelvi *hagytál* helyett.

A szóvégi mássalhangzó lekopását elég gyakran örökíti meg a szereplők megnyilatkozásakor a móriczi helyesírás (*férhe; Csak téged tartalak meg magam mellett a csikós dicsőségbe; ...mi sül ki még ebbe a nehéz életbe; ...abba a világba vagyunk; ...akit a lakodalomba húzattál*). Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy „A »-hoz, -hez, -höz« rag tipikus realizációja *-ho, -he, -hö*” (IMRE, i. m. 362), illetve „A *-ban, -ben* rag hangalakja szinte az egész nyelvterületen egybeesik a *-ba, -be* ragéval” (KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó. 1989⁵. 51), ezenkívül a mássalhangzó utáni *-t* gyakori szóban kiesik (vö. KÁLMÁN, i. m. 47): *mer*.

Néhány esetben szabályhoz nem köthető módon is eltűnik a konszonáns: *mégse, igaz se. má*. Az utóbbi formával kapcsolatban érdekes jelenség az, hogy Sárkány számadóné beszédét egyenesen idézve a *már* szónak a legkülönbözőbb fonetikai variánsait jelzi az író egy fél oldalon belül (*Hajja mán. ...Má muszáj megmondani... Már nem abba a világba vagyunk.*), illetve Ersény Andrásné megszólalásaiban is kétféle változatot jelöl (*Mán meghalok, András...Mán nincs sok időm..., De a má rigen vót...*). Az ÚMTsz. szerint a *mán* a Hortobágy térségében szokásos forma. Ez talán abban leli magyarázatát, hogy az asszony mintegy összekötő kapocs a pusztai és a falusi-városi életforma között, és nyelvhasználatában is tükrözője ennek az átmenetnek, keveredésnek: hiszen egyaránt élt a köznyelvi és tájnyelvi változatokkal. — A TESz. szerint a bizalmas színezetű *máma* a *már ma* összevonásából keletkezett, nyilvánvalóan az *r* lekopásával. Ezt az alakot átképzeléses előadásban használja az író (*Hát máma*

mindennel baj van?) — Az írói kommentárban ezenkívül a *már* köznyelvi formában nyolcszor bukkan fel.

Az *az*, *ez* mutató névmás *z*-je nemcsak mássalhangzó előtt kopik le a paraszti szereplők beszédében (*Fiatal a még; E még megázik; Ki a?*) és az átképzelésesnek tetsző előadásmódban (*Az anya csüggedten néz. Itt már nincs segítség. Jól tudja magáról. Csikósbojtár csak egyszer látja a lányt, akit el fog venni. Ritka a már nagyon, ha kétszer, háromszor meg kell nézni, míg elszánja magát...*). Ez a hangjelenség az adatok tanúsága szerint Szabolcs-Szatmár és Bács-Kiskun megyékből van adatolva, az író relatíve mégis sokszor használja.

Van néhány olyan hangtani jelölés ebben a novellában, amely a szakirodalom szerint nem tipikusan jellemző erre a nyelvjárási területre. IMRE (i. m. 362) és KÁLMÁN (i. m. 85) egybehangzóan a honnan? kérdésre felelő határozóragként a *-búl*, *-bűl*, *-túl*, *-tül*, *-rúl*, *-rül* formákat veszi fel, bár az előbbi kutató nem tipikus, elszórtan jelentkező realizációként a *-bul*, *-bül* stb. változatot is megemlíti. A móríci hangjelölés ezt a variánst adja meg és nem is kizárólag a szereplők megszólalásakor (*Apjátul, ettül, mitül, tülle, Lótul*), hanem az írói kommentárban is (*vasalóbul, amitül*). Az viszont a nyelvterület nagy részén jelentkező sajáttság, hogy a *-ból*, *-böl*, *-tól*, *-töl*, *-ról*, *-röl* ragok zártabb hangzanak (vö. KÁLMÁN, i. m. 52).

A zártabb tendencia egy népiességet mutató szórványjelenségben is megmutatkozik: *hol* helyett *hun*-t mond az egyik Mórícz-hős. Mivel az ÚMTsz. ezt a formát Tiszacsegéről adatolja, ez csak megerősíti ennek az alaknak a hitelességét. — Zártabb ejtés hangtani helyzetből függően szórványosan jelenkezik az *á* előtti *o*-zásban: *osztán*.

Noha csak a Dunántúlra jellemző az affrikálódás, de KÁLMÁN megfigyelése alapján a *borjú* szónak az ejtése *bornyú* formában nagyon elterjedt az Alföld nagy részén (vö. i. m. 45), így nem furcsa néhány soros írói leírásból belülről két változat.

Szintén csak egyetlen alakban örökíti meg az író azt a szórványosan jelentkező nyelvi tényt, hogy a köznyelvi *ű* helyén *í* léphet fel: *mível*.

Az *i*-zés dominanciája mellett nyilvánvaló az *ö*-zés kerülése, így az illabiális–labiális magánhangzó-váltakozást mutató alakpárok közül mindig az ajakrészest használja Mórícz a szereplő beszéltetésekor (*a cserény megett*), az írói magyarázatban (*a háta megett, fertelmes, serényénél* = sörényénél), illetve a szabad függő beszédnek ható szövegrészletben is (*besetétedett*), és ezáltal a közlés népies-régies ízű lesz. — De a köznyelvi formája is megtalálható ugyanakkor a szónak az írói közlésben (*sötét* 2).

Természetesen illeszkedik a népies nyelvezetbe, a pásztorok szájába a *talán* kissé bizalmas stílusárnyalatú változata: a hangzóvesztéses *tán* (2). Ugyanakkor az irodalmi nyelvi formát is mondja az egyik parasztasszony. Ezzel szemben már teljesen ismeretlen a köznyelvben a *hová* összerántó *há* népies változata, amelyet az ÚMTsz. Egyek községi adatként tüntet fel, azaz valódi hortobágyi

változatként. Tehát hiteles a móriczi helyesírás a hortobágyi pásztor megszólalásában.

A betűnépiesség, azaz a köznyelvi ejtésmódot tükröző írásképe (vö. SEBESTYÉN: MNyj. 18: 26) felbukkan néhány alakban a paraszti hősök megszólalásakor (*hajja 2, szójj, a zistenit 2*) és az írói elbeszélésben (*éccakárul éccakára*). Ugyanakkor ezek közül egy-kettőre a szóelemzés elve alapján írott formára is találunk adatot az író szavaiban (*éjszakát, állja, hallja, meghallják, egyszer 2*).

Akad a Móricz-szövegben egy-két olyan hangjelölés, amely meglepőnek tűnik, hiszen nem illik bele a hajdú-bihari nyelvjárásba. Mint például az *ő*-zés, ugyanis ezen a tájegységen az „*ő*-zésnek még a legenyhébb formája sem él” (IMRE, i. m. 361). Így noha csak a *lött* szerepel háromszor, mégis kirí az *e*-ző nyelvjárásból. — Két *e*-ző területre illő nyíltabb magánhangzójú forma is becsúszott az írói közlésbe (*tűz eránt*) és a paraszti hős beszédébe is (*esmerlek*). — Arra is akad egy adat a szövegből, hogy a szótagzáró *l* teljesen hasonul (*megeőttetve*). — Az *-ó, -ő* végű főnevek váltakozó töve is a nyugati, palóc és a székely nyelvjárásokban használatos (vö. KÁLMÁN 49), ezért feltűnő forma a móriczi: *disznai*. — A *jön* ige *gyün* alakváltozatát az ÚMTsz. nem adatozza a Hortobágyról, bár Móricz többféle formában is szereplőinek a szájába adja: *gyühet 2* (Nógrádban, Szeged), *gyüjj* (Nagykanizsa) és *gyüjjik*, sőt a maga elbeszélésbe is beleszövi: *gyüjjék* (a romániai Csombord). A zárójelben feltüntetett nevek az adatok lelőhelyét mutatják, ráadásul a *gyüjjik i*-vel nem lejegyzett forma az ÚMTsz.-ban. Az ilyen és ehhez hasonló népies formák a nélkül idézik fel népi környezetet, hogy konkrét területhez kötné a befogadó. — A móriczi tájleírás *híjják* alakja akár a köznyelvi *hív* töből származtatva teljes hasonulások, akár a *j* megnyúlásával a *hi* népies változattól levezethető formaként nincs adatozva a Hortobágyról, mert az ÚMTsz. szerint Sárospatak, Csombord és Kölesd vidékén használatos, de felveszi a SzamSz. is. Móricz valószínűleg azért alkalmazta ezt az írásmódot, hogy a népies nyelv illúzióját keltse. — Az ilyen és ezekhez hasonló jelenségekkel kapcsolatban BÁRCZINAK, a nyelvésznek a kritikus véleménye a következő: „Határozottan hiba...a különféle nyelvjárási kiejtések szeszélyes keverése” (i. h. 87). Alighanem azonban a laikus olvasó ezeket a kiejtési sajátosságokat nem köti területhez, kizárólag népnyelvi jellegzetességként fogja fel.

Valójában mivel csak a beszélt és nem az írott parole hangtani vizsgálata lehetséges, megállapításaim nyilvánvalóan hiányosak, kizárólag a műalkotáshoz kötődnek.

Érdemes az erre a területre jellemző néhány **alaktani** sajátosságra is figyelmet fordítani!

Bár az északi területeken hiányzik a köznyelvi ikes igék nagy részének *-ik* végződése, de a móriczi elbeszélés fonalában mégis szerepel három ilyen alak: *búj, mász, kígyóz*.

„Az Alföldön a felszólító módban az ikes ragozás vált általánossá a 3. személyben” (KÁLMÁN 54), ezt igazolja az írói közlésbe szőtt *törődjék* igealak.

Az egész nyelvterületen ismert népies alak a *hagyd* megfelelőjeként a Móricz-szereplő által használt *hadd* forma.

Jellemző az Alföld egészére, hogy az *-l* tövű igék kivételével az *-sz* személyrag helyett *-ol*, *-öl* a gyakori használatú, erre bizonyosság Ersény András beszédében a *hazudol* alak.

A tárgyrag megkettőzésével alkotott *ötet* forma a style indirect libre természetéhez híven a Komor Ló belső monológjaként azt a népies ragozási formát hitelesíti, amely helytelennek minősül a mai köznyelvben.

A régies, népies hatású, teljes töből alkotott formával él az író kétszer is (*állanak*), a köznyelvi *állnak* helyett.

Sajátos, népies szóképzésből született az író által használt: *hajnallik*.

Jelentéstani szempontból figyelemre méltó az a sajátosság, hogy a köznyelv személyek megnevezésére többnyire személyes névmással él, ezzel szemben Móricz hősei személyt inkább mutató névmással jelölnek meg: ...*kivel akar ez* (nőre vonatkoztatva) *élni*; ...*Baj van avval* (legényre)); *viszlek a Komor Lóhoz, az* (férfir) *majd ráncba szed*. Viszont az *aki* az irodalmi nyelvhasználat szerint személyt helyettesít, de az egyik paraszt szereplő dologra utal vele (*a nóta vót...akit*), hasonlóképp tárgyra utal személyes névmással a csikósbojtár is: *Nekem nem árt. De iineki* (ti. az autónak) *kár lett vóna*.

Mondattani jellegzetesség a feltűnően gyakori névelőtlen mondat szerkesztés mind az írói elbeszélésben és leírásban (*Gulya is felkél. Fiának int. Ménes zúg. Tanító ott tanít. Őlbe veszi s padra viszi.*), mind a szereplők beszéltetésében (*Apjátul nem fél.*).

Mindezekben a jellegzetességeken kívül a **tájszók** nagy mértékben hozzájárulnak a paraszti világ rajzához. **Alaki tájszók** a következők fordulnak elő az író szavai között: *avval*: 'azután, akkor'; *gyarlandó*: 'gyarló, esendő' (ezt az ÚMTsz. Hajdú-Biharhoz köti), *másmint*: 'másként, másképp' és a szereplő megszólalásában: *tapodtam*: 'taposgattam'.

A **jelentésbeli tájszók** egy része általában vett népi szó, azaz több nyelvjárási területen is ismert. Az író élezzel a típussal: *a bot öregebb vége* az ÉrtSz. szerint a népies és régies stílusárnyalatban 'súlyos'-at jelent; a *vasaló* 'nádból két korcra és gúzsvevesszővel kötött patkó- vagy inkább körtealakú födetlen alkotmány, melynek ajtaja is van; ebben tanyáznak legszívesebben a pásztorok', a MTsz. ezt a szót a Hortobágyhoz köti; *tanyás* 'az a bojtár, aki a cserényt rendben tartja'; a *hortobágyi koks* jelentését maga az író megadja. Az egyik hős szóhasználatába természetszerűleg tartozik jelentésbeli tájszó: *nehézség* bosszúság kifejezésére használt káromkodásszerű kifakadás; *fattyú* 'fiúgyerek, serdülő fiú' értelmű a hortobágyi szóhasználat szerint (ÚMTsz.).

A **tulajdonképpen** **tájszók** nemcsak a szereplők szájába illenek (az 'ingerel, bosszant, csúfol' jelentésű *kunéroz* Balmazújvárosról adatolva az ÚMTsz. sze-

rint), hanem az író is él vele: *lesuvad* 'lezuhan, leesik' (ÉrtSz.); *cserény* 'vesszőfonadék; kezdetleges pásztortanya' (ÚMTsz.).

Nemigen illik a régies és választékosnak érződő 'szeretett' értelmű *szerelmes* szó csikósszámadó szájába. Hasonlóképpen szokatlan paraszti környezetben a latin eredetű és 'étvágy' jelentésű *ápetitus* szó még akkor is, ha az írói magyarázatban olvasható. A francia–német eredetű *sofírozó úr*, amely 'autót vezető'-t jelent, azért fogadható el a Hortobágy mellékén, mert az író ezzel is a régi és az új világ kontrasztját jelzi.

A hortobágyi rideg paraszti világ légkörének hitelesítését teszi teljessé nemegy **népies fordulat**:

az írói közlésben: *a mezőt valami száz férfi bírta és élte* (az *él* 'használ' jelentésű lehet ebben a szövegösszefüggésben, bár az ÚMTsz. szerint a romániai Kilyénfalván jegyezték fel ilyen jelentésben; *bír* 'bérel, haszonbérben használ valamit' értelmű Konyár, Nagykőrös és Nagyszalonta vidékén: ÚMTsz.); — *a kemény bojtárszívben nagy fordulást mível* ('eredményez' Szegvárról és Koltórol lejegyzett alak: ÚMTsz.); — *rajta van a lóval a fián* 'követi'; — *a vékonyra szelt birkák* 'nyírott'; — *ernyős tenyér alól* (metaforikus kép); — *dühbe borul* ('dühbe gurul'); — *ráint a fiára* (szokatlan az igekötő és a vonzat, mert a köznyelv így használja: *int a fiának*); — *nincs érkezése* 'nem ér rá'; — *egy lovat lel* — 'talál';

a szereplő szavaiban: *Vagy csikós vagy, vagy keresztes számár* (a szamarat valószínűleg a csökönyösség, a butaság szimbólumaként értve); — *meg van rontva* ('megbabonáz, megbüvöl' Bereg megye MTsz.); — *minden fejedfoka* 'felmenő rokona'; — *gyűjj eszedre* 'térj észre'; — *Gazdasszonyt teszek belőle* 'csinálók'; — *Akár veled beszélek, akár a csikóval* (a választ nem kapó, felesleges megszólalás érzékeltetésére).

Az írói magyarázatot a szóláshasonlat: *Lóg az orra, mint a pulykái*; a paraszti szóhasználatot a metafora teszi szemléletessé: *Kondás a lú mellett*.

Egészen költői a parasztasszony beszéde a metaforikus kép miatt: *Nem nyílik annak még szerelem rózsája*.

Alapigazság, hogy a nyelvhasználat legfontosabb meghatározója a beszéd-szituáció. Ebben a nagynovellában a pusztai emberek és a hortobágyi környezet adta azt a meghatározott beszéd-szituációt, amely nemcsak a szereplők beszédének, hanem az írói közlésnek is irányítója volt. Az ábrázolt hortobágyi táj, a ridegpásztor szereplők bemutatása indokolta a Hortobágy nyelvi világának megörökítését. Az viszont már Móricz művészetének köszönhető, hogy „tudatos stilisztikum” (vö. SEBESTYÉN: MNyj. 18: 18) érlelődött nála a dialektus használata. — Az, hogy a hangzó külsőségeken kívül Móricz a ridegpásztori lélek és gondolkodásmód hiteles tükrözője is, egy másik dolgozatom témája lesz.

SIKSZAINÉ NAGY IRMA

Gondolatok az uráli nyelvcsalád alapnyelveiről és azok nyelvjárásairól

1. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy egyetlen alapnyelv sem lehetett nyelvi-
leg teljesen egységes, minden bizonnyal voltak bennük nyelvjárási különbségek,
tagolódások. Köztudomású, hogy a mai nyelvekből sem tűntek el, noha a rádió,
a tévé és a sajtó útján a köznyelv mindenhova eljut, terjed, s a nyelvjárások
ennek ellenére továbbra is élnek. Az uráli, a finnugor és a többi alapnyelv idején
pedig még nem léteztek ilyen egységesítő, az emberek nyelvezetére naponta
ható, a beszélt nyelvet befolyásoló benyomások.

2. A mai nyelvjárási viszonyokat azonban nem lehet minden további nélkül a
több évezreddel ezelőttiekkel összehasonlítani, mert ma az uráli népek már rég
letelepültek. Ha északi nyelvrokonaink egy része életmódja következtében rövi-
debb-hosszabb időre el is hagyja állandó lakóhelyét, oda azért rendszeresen
visszatér, sőt esetleg az asszonyok és a gyerekek állandóan egy helyen laknak,
vagy csak téli és nyári lakóhelyüket váltogatják. Abban viszont a kutatók egyet-
értenek, hogy az uráli, a finnugor, az ugor alapnyelv beszélői nomád halászok-
vadászok voltak. A mai és az egykori életmódnak ez az alapvető különbsége a
nyelvjárások szempontjából igen jelentős. Letelepült népeknél a nyelvjárási
különbségek jól meghatározható földrajzi határok között észlelhetők, bizonyos
történelmi változásoktól eltekintve (néptömegek áttelepítése, ellenség behato-
lása és letelepülése, az ott élők menekülése stb.) századokon át ugyanazok a
nyelvjárások maradnak egymás szomszédságában, érintkeznek egymással, hat-
nak az érintkezési területeken egymásra. A dunántúli és a Duna-Tisza közén
beszélt nyelvjárásokat a honfoglalás óta a Duna választja el egymástól. Azt
azonban soha, senki sem állította, hogy már a honfoglalás előtt is egymás szom-
szédai voltak, hogy a honfoglalás előtt, a vándorlások során, az azt megszakító
rövidebb vagy hosszabb sátorverések idején egymás szomszédai voltak. A no-
mád halászok vándorlási útját és szomszédsági viszonyait a folyók medre és
folyása, a halak vonulása b i z o n y o s f o k i g szabályozhatja, a nomád
vadászok azonban a vadat követik, egy-egy „csodaszarvas” bármikor távolabbi
vidékekre vezethet egyes csoportokat, kiragadva őket addigi környezetükből.
Nem véletlen, hogy a csodaszarvas motívuma olyan sok helyt jelenik meg a
népköltészetben. Az obi-ugorok ázsiai letelepedési és szomszédsági viszonyai-

ból még arra sem lehet következtetni, hogy az előző évezredben, amikor még Európában éltek, mely nyelvjárások voltak egymással szomszédosak, s még kevésbé arra, hogy az obi-ugor, az ugor, illetve a finnugor alapnyelv korában ősük egymáshoz képest hogyan helyezkedtek el.

Az irodalom többször foglalkozott vele, s különböző vélekedések láttak arról napvilágot, hogy melyik alapnyelvet mikor és hol beszélték. Annak a megállapítására tudomásom szerint még kísérletek sem történtek, hogy az egyes alapnyelveket hányan beszélték. A nyelvjárási tagolódás szempontjából pedig ez sem közömbös. Ha nagy területen nomadizáló alacsony lélekszámú népesség beszélt az uráli nyelvcsalád alapnyelveit — márpedig ez látszik valószínűnek, ha nincsenek is számbeli becslések erre vonatkozóan —, akkor ez a körülmény bizonyos mértékben gátolta a nyelvjárások nagyon nagy eltéréseinek a kifejlődését. Az azonos nyelvjárást beszélők igen kis száma miatt nyilván gyakori volt a házasság nem azonos nyelvjárást beszélők között, s ennek következtében a különböző nyelvjárások az alapnyelvben kölcsönhatásban voltak egymással s meggátolták azt, hogy a kölcsönös érthetőség rovására fejlődjenek.

3. Egy-egy alapnyelv viszonylagos egységes volta, melyet esetleg az alapnyelvi nyelvjárások kölcsönös érthetőségével azonosíthatunk, csak bizonyos ideig, az alapnyelv keletkezésétől a felbomlásáig tarthatott. Ezeknek az időpontoknak a megállapítása merőben más, mint a történeti időkben lezajlott eseményeknél. Az alapnyelvek időszaka csak olyan események időpontjával vethető egybe, melyekről ugyancsak mindössze annyit lehet megállapítani, hogy egy másiknál hamarabb vagy később létezhetett-e. Nincs egyetlen olyan biztos időbeli támpontunk sem, mint az első olimpiai játék, Róma alapítása stb., melyhez viszonyítani lehetne az alapnyelv létrejöttének vagy felbomlásának az időpontját. Sőt „az őstörténeti kutatásnak a nyelvészet a legmegbízhatóbb forrása”, mondta ZSIRAI LEIBNITZ-re hivatkozva (Finnugor rokonságunk 481), vagyis a nyelvészet teszi lehetővé az őstörténeti események relatív sorrendjének a megállapítását, s nem a nyelvészeti kutatás támaszkodhat az őstörténet eredményeire.

Ez a körülmény indokolja, hogy az alapnyelvekkel kapcsolatos kronológiai adatok meglehetősen tág időpontokat adnak meg vagy éppen hiányosak. HAJDÚ PÉTER összefoglaló munkája (Bevezetés az uráli nyelvtudományba, a továbbiakban BUNy.) szerint „a finnugorok és a szamojédok elődeinek az uráli alapnyelven belüli együttélése az i. e. VI. és IV. évezred között” (BUNy. 11) szakadt meg, azaz az uráli alapnyelv megszűntének az időpontját három évezreden belüli időpontra következteti ki. Ez összhangban van azzal az állítással, hogy „i. e. IV. évezred előtt” (i. h. 14) szűnt meg, ha ezt úgy értelmezzük, hogy a IV. évezred befejezése előtt. Az uráli alapnyelv leánynyelveinek a felbomlását már sokkal pontosabban következtették ki a HAJDÚ megítélése szerint helyesen gondolkodó kutatók: a finnugor egység „kb. i. e. III. évezred végéig”, a szamojéd alapnyelv

vagy két évezreddel hosszabb ideig, „kb. időszámításunk kezdetéig” tarthatott (uo.). A későbbi finnugor leánynyelvekkel kapcsolatosan HAJDÚ közöl még további, az előzőeknél pontosabb becsléseket: az ugor alapnyelv „i. e. III. évezred vége — i. e. I. évezred közepe” között, azaz vagy másfél évezredig lehetett viszonylag egységes, a finn-permi azonban csak nagyon rövid ideig, „i. e. III. évezred vége — i. e. II. évezred közepe”, azaz csak egy fél évezrednyi ideig (uo.). Azon érdemes egy kicsit elgondolkodni, reális-e az ugor egység idejét körülbelül háromszor olyan hosszúra becsülni, mint a finn-permit. Az ezekből az alapnyelvekből datálható szavak száma aligha döntheti el ezt a kérdését. Az igaz, hogy a finn-permi alapnyelvből magyarázott etimológiák száma $197 + 790$, az ugorból pedig csak $105 + 752$. Ezen az arányon az sem változtat lényegesen, ha a finn-permi alapnyelvben már biztosan ismert, de talán uráli vagy finnugor eredetű $16 + 8$, s az ugorból biztosan kimutatható, de talán uráli vagy finnugor $6 + 15$ szócsaládot is figyelembe vesszük (az UEW. statisztikájából: III, 274). Az életmód változása a finn-permi alapnyelv idején több új szó állandósulását tehetette szükségessé, mint az ugor korban. Figyelembe veendő az a körülmény is, hogy egy szó ugor eredetét csak akkor állíthatjuk, ha a szó megőrződött a magyarban és legalább az egyik obi-ugor nyelvben; a finn-permi eredet megállapításához elegendő, ha a hat finn-permi nyelv közül bármelyik két, nem egy közös későbbi alapnyelvből származóban megvan, tehát sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy szó finn-permi alapnyelvi voltát ki lehessen mutatni. Tudtommal senki sem vetette egybe, hogy mennyi morfológiai elem közös a finn-permi nyelvekben, melyek az ugor nyelvekből hiányoznak, s ugyanezt az ugor morfológiai újításokra vonatkozóan. Közelebbi vizsgálat elvégzése nélkül az a benyomásom, hogy a finn-permi nyelvek morfológiai egyezései nem keletkezhetek sokkal rövidebb idő alatt, mint az ugor nyelvekben találhatók. Ha ezzel egybevetjük, hogy a fent idézett számok sem utalnak arra, hogy az ugor alapnyelv kora vagy háromszor annyi ideig tarthatott, mint a finn-permié, akkor csak bizonyos fenntartással fogadhatjuk a fenti időbecsléseket.

Az idézett kronológiai áttekintésből megtudjuk még azt is, hogy a finn-permi alapnyelv leánynyelvei mikor bomlottak föl: a permi alapnyelv az i. sz. VIII. század előtt, a finn volgai pedig az i. e. I. évezred előtt, tehát a finn-permihez hasonlóan kb. fél évezredig lehetett ezek szerint egységes. Ezekből az adatokból következően a zürjén és a votják külön étete a VIII. században kezdődött (tehát nem sokkal régebben ezer évnél), a lapp és a közfinn önállósulása viszont vagy 3000 évvel ezelőtt történt, s a magyar elkülönülése legközelebbi rokonaitól kb. 2500 évvel ezelőtt. Föltűnő azonban, hogy a csaknem már a történeti időkben bekövetkezett nyelvi elkülönüléseknél sokszor semmi hozzávetőleges becslés sincs: nemcsak a három északi és a három déli szamojéd nyelv létrejöttének az időpontját nem határozták meg eddig, hanem a két obi-ugor nyelv vagy a sokat vitatott viszonyú két volgai nyelv önállósulásának az időpontját sem tisztázta a

BUNy. szerint a tudomány, s így ezek nagyon jelentékeny nyelvjárási eltéréseinek a koráról sincsenek hitelt érdemlő vizsgálatok. Mindössze a finnségi nyelvek egységének megszűntét helyezik az i. sz. I. század tájára (BUNy. 14).

4. A különböző alapnyelvek nyelvjárásaira vonatkozó kijelentések egységesen sem el nem fogadhatók, s visszautasításuk sem történhet egységesen. MOÓR ír a finnugorság keleti részéről (ALH. 2: 15), ilyen feltétlenül mindig volt, de sem ezek ősei, sem leszármazottaik nem éltek okvetlenül a keleti részen, mert a nomád életmód következtében állandóan változhatott a kölcsönös helyzetük. Ugyanezen cikkében MOÓR a finnugorság előpermi területéről, az alapnyelv olyan nyelvjárásáról beszél, melyből a permi (29, 21), a mordvin és a cseremis (39), az ősfinn és az őslapp származott (22), a lapp szibilláns-képviselőt finnugor alapnyelvi hangviszonyokkal magyarázza (55) stb. Ily módon a finn-permi, illetve a finn-volgai alapnyelvben létrejövő differenciálódásokat évezredekkel előre vetíti. BÁRCZI nyelvjárási lokalizációi is csak akkor fogadhatók el, ha egymást közvetlenül követő (alap)nyelvekre vonatkoznak „a viszonylagos finnugor egység idején az ugor” ág (MNY. 58: 2) — ha még nem is létezett — kezdetett már kialakulni. Hasonlóképpen az ugor alapnyelvben kellett az előmagyar nyelv kialakulnia, ami végül az ugor viszonylagos egység fölbomlásához vezetett, tehát „az ugor nyelv előmagyar nyelvjárásában” ugor kori jövevényszavakról írhatott BÁRCZI (i. h. 6, 5), az ugonál régebbi alapnyelvekben azonban előmagyar nyelvjárások még nem lehettek, „az előmagyar nyelvjárás ... a finnugor egység korában” (i. h. 4) kronológiai lehetetlenség s „finnugor nyelvek ... melyeknek az ősei az előmagyar nyelvjárásokkal szomszédosak voltak” (3) csak obi-ugorok lehettek, mert az ugor alapnyelvből a magyaron kívül csak a vogul és az osztják származott.

Ha már a finnugor alapnyelv nyelvjárásaiban előmagyar, előpermi, ősfinn, őslapp stb. jellegzetességeket keresünk, akkor a finnugor alapnyelvet olyan megosztottnak kellene elképzelnünk, mint ahány finnugor nyelv, sőt nyelvjárás létezett a történelem folyamán. Ilyen fölfogás mellett nem egy alapnyelvből, hanem sok „testvéرنyelv” összességéből önállósultak volna a mai finnugor nyelvek.

5. Az alapnyelvek fölbomlásának és osztódásának többféle oka lehetett: nyelvjárásainak erős fokú eltávolodása egymástól, a beszélők számának megszaporodása következtében nagyobb terület elfoglalása s ennek következtében népcsoportok leválása, idegen népek hódítása, köztük települése következtében egyes csoportok izolálódása, természeti változások miatt az ősi lakóhelyek elhagyása, az életmód megváltozása miatt új lakóhelyek keresése (BUNy. 13). A fölbomlás bármely okának egy olyan következménye van, mely történeti emlékek hiányában kritériumként tanúskodik a fölbomlásról: az egymástól elszakított nyelvek eltérő fejlődése. Az uráli nyelvcsalád alapnyelvei felbomlásával kapcsolatosan egyetlen esetben sem tudjuk, hogy az osztódás gyorsan vagy

pedig fokozatosan, lassan, évszázadokon vagy évezredekben át folytatódva zajlott-e le, míg eredményként kölcsönösen meg nem érthető leánynyelveket beszélt több területileg egymástól elhatárolt népcsoport. Ez a helyzet egyébként előállhat úgy is, hogy idővel ki nem egyenlítődő nyelvjárási különbségek keletkezését fokozatos szétvándorlás követi, vagy a szétvándorlás idővel divergens nyelvi fejlődést okoz. Ha a szétválást külső hatás — ellenséges vagy békés szándékkal középük települő idegen ajkú népesség okozza — akkor annak is idővel eltérő nyelvi fejlődés a következménye. Mindössze egy ok zárható ki: egyik alapnyelv sem bomolhatott föl azért, mert beszélői közé hirtelen támadt földrajzi akadály (tenger, áthághatatlan hegység stb.) ékelődött, mert kontinensünkön az utóbbi évtizezredekben ilyen nem keletkezett.

Az uráli nyelvek nyelvi különbségei alapján állapítják meg az uráli alapnyelvek nyelvjárási viszonyait is és az egyes leánynyelvek létrejöttének az okát, körülményét, időpontját is, vagyis egy rókáról két bőrt igyekszik tudományunk lehúzni. A nyelvi differenciálódás, nem pedig történeti események alapján történő östörténeti korszakolás és az alapnyelvek nyelvjárási tagolódásának a feltételezése összeegyeztethető egymással, ha megfelelő módon definiáljuk, hogy mit értünk az alapnyelv felbomlásának időpontján. Ha az időpont kezdetét akkorra tesszük, amikor egy később ki nem egyenlítődő nyelvjárási különbség létrejött kezdődött s végpontjául azt az időpontot tekintjük, amikor két egymást meg nem értő nyelvet két népcsoport beszél, akkor a jelenlegi ismereteinkkel rekonstruálható alapnyelvi különbségek már az alapnyelv felbomlásának az idejére esnek, s a leánynyelvek létrejöttével szűnnek meg. Ha például az uráli alapnyelvben, melynek nem szoktak nyelvjárásairól beszélni, i. e. a VI. évezred elején két nyelvjárás kezdett kialakulni s ez az i. e. IV. évezred végére a finnugor és az ősszamojéd alapnyelv kialakulásához vezetett, akkor ebbe a három évezrednyi időbe belefér a divergens nyelvi fejlődés, a szétköltözés akár a két nyelvjárásnak a kölcsönös érthetőséget gátló fejlődése, akár a kívánt zsákmány különböző területre költözése, akár idegen népek közbeiktatódása, sőt akár több, különböző ok miatt. Kizárólag különböző fogalmazás kérdése, beszélünk-e az uráli alapnyelv szamojéd vagy finnugor nyelvjárásairól, s rövidebb szétválási időről, vagy viszonylag egységes uráli alapnyelvről, hosszú bomlási idővel s utána viszonylag egységes leánynyelvekről. Olyan nyelvjárási különbségekről, melyek az alapnyelvekben kiegyenlítődtek, minthogy a történeti idők számára nyomot nem hagytak, amúgy sem tudunk semmit sem megállapítani. Az viszont kétségtelen, hogy kivéve azt az esetet, ha a népesség tetszőleges vándorlása egymás területén ellenséges támadás, középük telepedett népek, a kívánt zsákmány egymástól távoli vidékre költözése, azaz a népesség területi szétszakadása következtében hirtelen szűnt meg, a nyelvi különbségek kifejlődése fokozatosan következhet csak be, a különbségek először nyelvjárási szinten jelentkeznek s csak halmozódásuk után minősíthetők nyelvi különbségekné. Történeti ismeret-

tek hiányában egyetlen finnugor alapnyelv fölbomlásáról sem állítható sem az, hogy fokozatosan vált ketté, sem az, hogy a népesség kettéválása után fejlődött két nyelvvé. Fel kell azonban tenni a kérdést, mire lenne jó, ha különbséget tudnánk tenni az alapnyelv nyelvjárási differenciálódásai és a leánynyelvek új jelenségei között. A szókincs egy nagy részénél már eddig is határozottan az volt az állásfoglalás, hogy a leánynyelvek új életmódja, a környező természet eltérése az alapnyelviétől indokolja bizonyos újabb szócsoportok kialakulását, átvételét. Arra viszont aligha lehet gondolni, hogy egy hangtani változás, egy morfológiai vagy szintaktikai újítás esetében meg lehessen állapítani, hogy például a finnugor alapnyelv ugor nyelvjárásában vagy az ugor alapnyelvben keletkezett-e.

Egy k e t t é bomló alapnyelv esetében a leendő két leánynyelv a felbomlás előtt nyelvjárási szinten elkülönülhetett az alapnyelvben, ha a felbomlást nem erőszakos külső hatás okozta, s vagy nyelvjárásokról és későbbi kettéválásról beszélhetünk, vagy viszonylag egységes alapnyelvről és korábban kezdődő, hosszabb idő alatt lezajló fölbomlásról.

6. A csak egy alapnyelv leánynyelveinek a kettéválása során keletkező újabb (alap)nyelvek, felfogásom szerint, nyelvjárási szinten sem lehetnek jelen egy olyan alapnyelvben, melyet nomád halász-vadász népség beszél. A finnugor alapnyelv előmagyar és előpermi nyelvjárásainak a kikövetkeztetése, szerintem, fölösleges és illogikus. Ha lett volna előmagyar a finnugor alapnyelvben, akkor nem ketté, hanem hárommá kellett volna bomlania, s akkor az ugor alapnyelv kimaradna a fejlődési sorból. Arra pedig számos nyelvi körülmény utal, hogy a magyar nyelv s két legközelebbi nyelvrokona, a vogul és az osztják sok nyelvi újítást közösen hajtott végre. Nyelvi újítást a legtagabb értelemben véve gondolok, tehát az új szerzemények ugyanúgy beletartoznak, mint a közös finnugor örökségből bizonyos szavak, elemek elhagyása (ami csak uráli elemeknél mutatható ki). Hasonló a fölfogásom a finnugor alapnyelv előpermi nyelvjárásának a lehetetlenségéről. Ha ilyen lett volna, akkor finn-permi nem jöhetett volna létre, mert a fölbomlásakor az előpermi önállósult volna, vagy azt kellene hitelt érdemlően igazolni, hogy mielőtt a még nomád finn-permi népek az ugarság leválása után átrendeződtek volna, az előpermiiek letelepedtek, vagy az ugarság kiválása és az előpermiiek letelepedése egyazon időben történt.

Olyan nyelvi jelenségek, melyek csak a permi nyelvekben és a magyarban vannak meg, nem bizonyítékok az előpermi és előmagyar nyelvjárások létezése mellett, hiszen bármilyen finnugor jelenség megmaradhatott csak e három nyelvben s az összes többiből kiveszhetett, vagy az ugor közösségből kivált népcsoportok, akiknek a nyelvéből a magyar jött létre, érintkezhetek az ősspermiikkel. Magyar-zürjén-votják egyezések miatt teljesen fölösleges a finnugor korban meglevő előmagyar és előpermi nyelvjárás és ezek szomszéd voltának kikövetkeztetése.

7. A történeti viszonyok visszavetítése a finnugor nyelvek őstörténetébe hungarológiai vagy módszertani vizsgálataik során nem hiányzik legnagyobb, nem finnugrista nyelvészeink munkáiból sem. Csak két példát említek: A „ $k > \chi$ változás ... az obi-ugornak csak az északi nyelvjárásaiban van meg ... az pedig a magyarság őstörténetének tükrében teljesen valószínűtlen, hogy a déli irányban leszakadó magyarság, mely azonfelül közvetítő kapocs volt már a finnugor együttélés idején az előpermiek és az előugorok között, éppen északon helyezkedett volna el, vagy hogy az obi-ugorok tettek volna egy fél fordulatot az össz-ugorság tengelye körül. Ez tehát sem a földrajzi, sem a nyelvi tényekkel nem hozható összhangba” — írja BÁRCZI (MNY. 58: 9), s bár különben hivatkozni szokott saját vagy mások máshol kifejtett állításaira, itt nem ad meg irodalmat. A finnugor nyelvek szomszédsági viszonyai az idézet szerint már a finnugor együttélés idején a mostaniaknak feleltek meg, csak a magyarság szakadt le dél felé — minthogy a történeti időkben mindig délebbre élt a többi finnugor nyelvbeszélőinél. Az a körülmény, hogy finnugor együttélés idejében magyarságról esik szó és szomszédaikként előugorokról, noha azoknak az előmagyarok ősei részei, nem pedig szomszédai voltak, arra enged következtetni, hogy vagy sajtóhiba van az idézetben, vagy az utolsó simítás elvégzése elmaradt a szöveg e helyén, mely ebben a megfogalmazásban ellene mond BÁRCZINAK az itt fent mondottakkal teljesen azonos fölfogást tükröző nyelvtörténeti korszakbeosztásának, azaz hogy az előmagyar kor uráli, finnugor és ugor korra oszlik (Htört.² 5–8); előmagyar nyelvjárásokról tehát legfőleg csak az ugor kor végén lehet beszélni. A finnugor korban, mint fent kifejtettem, előugorokról lehet szó, az előpermiek meglelte azonban, szerintem, valószínűtlen. BÁRCZINÁL, minthogy az előmagyar fejlődése a tárgya, a finn-volgaiak említésére nem volt szükség. A szóban forgó kor nomád vándorlási viszonyaira pedig semmi célzás sincs.

A $k > \chi$ változás lokalizációját az obi-ugor északi nyelvjárásaira BÁRCZI nem vehette finnugristától. A $*k\chi$ - problematikájával kapcsolatosan LAZICZIUS beszélt „rövidség okából ... északi csoport és déli csoport” (NyK. 48: 368, kny. MNYTK. 33. sz. 94) fejlődési eltéréseiről, s ennek igazolására arra hivatkozott, hogy nyelvrokonaink térképén „Naksimvolî-tól Tobol'skon át a Pim folyó torkolatáig húzott ékalakú” (uo.) vonal fölött most olyan vogul és osztják nyelvjárások vannak, melyekben a χ -vá fejlődés bekövetkezett, alatta pedig nem. Az kétségtelen, hogy ezen ékalakú választó vonal északnyugatról délkelet felé haladó ága a kétféle vogul fejlődési típust különíti el egymástól, a délnyugatról északkeletre haladó rész megteszi ugyanezt az osztjákok területén, mert ettől a vonaltól északra, a vogÉ. és az alsó-kondai nyelvjárásban, illetve az osztjNy. nyelvjárásokban a veláris szavak k -ja χ -vá fejlődött, a többiben pedig nem. A χ -vá fejlődés az obi-ugorságnak sem a mai északi területén észlelhető, hiszen délen a χ lenyúlik az obi-ugorok legdélibb lakóterületéig, északon pedig a

keleti osztjások területe északabbra terjed, mint a χ -vá fejlődésben részt vett nyugati osztjákságé és voguloké. Így LAZICZIUS nem valami szerencsés módon foglalta össze „északi csoport” néven az osztjNy. nyelvjárásokat a hozzájuk a **k*-val kapcsolatosan hasonló fejlődést mutató vogul nyelvjárásokkal, s déli csoportnak nevezte az összes többi, melyeknek a lakóterülete pedig nem terjed az előbb említettekénél délebbre, északabbra azonban igen. Az ékalakú választó vonaltól e két csoport azonban csakugyan északra illetve délre lakik. LAZICZIUS területi fölosztása az égtájakra történő utalással a századforduló l e t e l e p e - d e t t obi-ugorjaira vonatkozik, akkori lakóhelyeikre, ahova csak a XIV. században érkeztek, a XI. században még Európában éltek. LAZICZIUSnál nincs következtetés európai szomszédsági és érintkezési viszonyaikra, sem a történeti időkben, s még kevésbé a Krisztus előtti évezredekre, az ősi obi-ugor vagy éppen az ugor alapnyelv idejében az elhelyezkedési viszonyukra. Sőt akad — tizenkét sorral az északi és déli csoport összefoglaló név bevezetése alatt — egy eléggé sajátságos meghatározása az ugor közösség χ -t fejlesztett részéről: ez „nyelvileg északon” következett be. Egyébként LAZICZIUS a *kap*-féle *k* kezdetű veláris szavak etimológiáját a szóban forgó cikkében is elfogadja, s ennek megfelelően a magyarságot az ugor közösségből nem a „nyelvileg északon” fekvő részből származtatja, hanem a χ -s és a *k*-s nyelvjárásokból is. Minthogy BÁRCZI is lehetségesnek tartotta több veláris *k* kezdetű szavunk finnugor eredeztetését, nem világos számomra, hogyan merülhetett föl az a lehetőség, s kinek az állításaként, hogy a magyarok észak felé szakadtak volna ki az ugarságból. A mai elhelyezkedési viszonyok természetesen a dél felé való kiszakadást sem bizonyítják, mert ez az elhelyezkedés esetleg hosszabb vándorlás eredménye is lehet.

VÉRTES EDIT

Ősi képzett szavaink

1. A magyar nyelv képzett szavairól, a névszó- és igeképzőkről főleg az ómagyar kortól tudunk viszonylag teljes és pontos képet rajzolni. Hogy a nyelvemléktelen ősmagyar korban milyen lehetett a képzők rendszere, arra legfeljebb csak következtetni tudunk. Ezzel természetesen már az eddigi nyelvtörténetek írói is foglalkoztak (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, MNyT. 316–333; BENKŐ, Árp-Szöv. 179–190.; D. BARTHA, Szóképz.; TNyt. I, 60–103, 188–255), de az ezekben vázolt helyzetet talán tovább finomíthatjuk és teljesebbé tehetjük az uráli, finnugor és ugor kori szókinszünket bemutató új etimológiai szótár, az Uralisches etimologisches Wörterbuch (Szerk. RÉDEI KÁROLY. Bp. 1986; a továbbiakban UEW.) segítségével. Az uráli nyelvek széleskörű etimológiai vizsgálatait és legfrissebb eredményeit feldolgozó szótár alapján áttekintettük a magyar nyelv eredeti szókinszrétegének képzett szavait. Ezeknek a szavaknak képzett voltát ma már fel sem ismerjük nyelvtörténeti ismeretek nélkül; vagy legfeljebb a szó végén még világosan elkülöníthető képző elhagyásával tudjuk kimutatni a szó fiktív tövét.

2. Vannak olyan ősi szavaink, amelyeknek tövéhez — a rokonnyelvek tanúsága szerint — már az uráli, finnugor vagy ugor korban járult valamilyen képző. Ezekről a képzőkről ma sokszor már meg sem tudjuk állapítani, hogy mi lehetett az eredeti funkciójuk, de olykor talán nem is volt olyan körülhatárolható jelentésük, mint egy-egy mai képzőnek. A továbbiakban az uráli, finnugor és ugor korra elkülönítve tekintjük át azokat az ősi szavainkat, amelyeket képzővel örököltünk az alapnyelvből. Az adatok mind az UEW.-ből valók, a szavak után zárójelben megadott szám a szótárbeli lapszámot jelöli. A képzett szavak bemutatásakor nem teszünk különbséget a szótár által biztosnak vagy bizonytalannak minősített etimológiák között.

2.1. N é v s z ó k é p z é s

2.1.1. Egyszerű képzők

- *-ć3: FU *ravasz* (**repä* (~ -ć3) 423–4)
Ug. *köles* (**kəl3*(-ć3) od. *kəl3ć3* 861)
- *-k3: FU *daru* (**tar3*-k3 (*tark3*) 513)
Ug. *holló* (**kul3*(-k3) 200)

- *-l3: U *könny* (**kiñe(-l3)* (**kiñe(-l3)*) 159) (dial. *könyű, könyv, kényv*)
FU *nyúl* (**ñoma(-le)* 322), *sün* (dial. *sül, süldisznó, sündisznó, altung. szül*) (**šije(-le)* 478)
?FU, ?Ug. dial. *csobolyó, csobolya, csoborló, csobolyó, csobilló, csobujó* (**ćump3(-l3)* 'Trinkgefäß aus Brinkenrinde 43)
Ug: *fedél* (**pent3 - l3* 879), *oldal* (**oñt3(-l3)* 877)
- *-m3: U *hím* (**koj(e)-m3* 168)
FU *álom* (**oða-m3* 335–6), *szív* (**šidä(-me)* (**südä(-me)*) 447), *velő* (**wid3 (-m3)* 572)
Ug. *alom* (**ala-ma* (**al3-m3*) 831), *elv* (**äl3* **äl(3)-m3*) 836), *enyv* (dial. *enyű, enyű* (**äd3-m3* (*äd3m3*) 835), *ki* (*kivé, kívül*) (**ki (-m3)*, **kü(-m3)* 857).
- *-nt3: Ug. *szád* (**šuwe* „Das Ableitung **nt3* ist in Ug. Zeit (vgl. wog. *sünt*, ung. *szád*) oder möglicherweise bereits in FU Zeit — an den Stamm getreten;” 492–3)
- *-nie, *-ne: FU *íny* (**ike(-nie, -ne)* 80–1)
- *-η3: FU *keszeg* (**kečä*: „Wenn ung. *g* nicht auf **kk3*, sondern auf **η3* zurückgeht und ostj. *a* auch mit diesem Ableitungssuffix verbunden werden kann, so ist es möglich, daß **η3* bereits in ugrischer Zeit an das Wort trat.” 141). A *felhő, felleg* (FU **pilve* (*pilη3*) 381) az ugor kori **η* képző két irányú fejlődésének következménye lehet.
- *-r3: U *agyar* (**oñca-r3* 340), *egér* (**šime-re* 500), *sír* (**čiy3-r3, cíy3-r3* (*čik3-r3*) 59)
FU *csokor* (**ćukk3-r3* 43)
Ug. *gyökér* (**jškk3-r3* 852), *ostor* (**oćt3-r3* 333), *odor* 'öblös üreg' (**omte*: „Das Wort kann im Ug. auf Grund des wotj. Wortes möglicherweise schon in FU Zeit eine Ableitung mit denom. Ableitungssuf. **r3* besessen haben” 338)
- *-ra: U *here* (**koj(e)-ra* 168–9)
- *-s3 ~ *š3: U *íz* (**ip3* ~ **ip3-s3* ~ **ip3-š3* 84)
FU *nyuszt* (**ñukše* (**ñuk3-š3*) 326)
- *-pp3: FU *napa* (**an3(-pp3)* 9)
Ug. *közép* (**kit3* (*küt3*) „Das Ableitungssuffix **pp3* in der ung. Ableitung trat wahrscheinlich schon in Ug. Zeit an den Stamm.” 163)
- *-ńć3: FU *ángy* (**ana*: „Das *gy* im ung. *ángy* ist wahrscheinlich ein denom. Substantivsuffix (< FU **ńć3*10)
- tt3: Ug. *titok* (**taj3-tt3* 892), *fekete* (**pškk3-tt3* 882)

2.1.2. Képzőbokrok

- *-re + *k3: Ug. *eper* (**äpp3-r3-k3* 836)

*-k₃ *-t₃ *-m₃: Ug. *tetű* (*tāje: „Die Ug. Wörter sind möglicherweise in Ug. Zeit — durch Hinzufügung von Suffixkombinationen entstanden, m. *tű*, ostj. *γtəm*, vog. *χəm*, *kəm* < *k₃+*t₃+*m₃ 515)

2.2. N é v m á s k é p z ő

-s₈: FU *ő*, *ők*, *övé*, *ön* (*s₈ „In den Pronomina ostj., wog. und ung. (*ő* < *HB* *iv*) verbirgt sich das Pronominalsuffix Ug. **η*, das im Ung. über **γ* vokalisiert (*ő*) bzw. in intervokalischer Stellung zu *v* (*övé*) wurde.” 453)

2.3. A n o m e n - v e r b u m o k k é p z ő i

*-*ηk*: Ug. *meleg* (*mäl₃: „...*g* ist ein denom. oder deverb. Nominalsuffix, das entweder die Fortsetzung von FU **ηk* oder durch Stimmhaftwerden entstanden ist (*g* < *k* < **kk*) 868)

2.4. I g e k é p z ő k

*-r₃: Fu *facsar* (*puć₃-r₃ 397)

Ug. *ígér* (*e_ηk₃-r₃ 847), *k eser-ed* (*kšć₃(-r₃): „Möglicherweise trat *r₃ bereits in Ug. Zeit an den Stamm.” 861), *zsugor-od*, *sugor-od* (*ću_ηk₃-(r₃-) 839)

FU *szomor-ít* (*śom₃-r₃: mord. E *śumuřde-*, *śumor-de-* 'sich grämen'. Mord. *ř* und ung. *r* sind nicht näher bestimmbare Suffixelemente. 485) A TNYt. ez utóbbi, az UEW. által bizonytalan képzőelemünék tartott szó tövét, a *szomor-* tövét is ide sorolja (86, 323).

*-l₃: Ug, ?FU *hall-* (*kunta-l₃: „Die verglichenen Wörter sind möglicherweise Ableitungen vom Grundwort **kunta-* 'fangen; (eine Beute) finden' FU, ?U mit dem Frequentativsuffix *l₃ aus Ug. oder FU Zeit.” 208)

Ug. *csókol* (*ćukk₃(-l₃-) 838).

*-t₃: Ug. *húz* (*kup₃-t₃ 859), *tegéz* (*tā_η₃-t₃ 894), *tűz* (*tű_γ₃-t₃ od. *tűw*₃-t₃ 895).

*-tt₃: Ug. *alkot* (*al₃-(tt₃-): „Das obugrische und ung. *t* ist ein Ableitungssuffix, das vielleicht schon in Ug. Zeit an das Wort trat. Ung. *alkot-* gehört nur dann hierher, wenn sein Element *k* ein Ableitungssuffix ist.” 831–2).

*-m₃: Ug. *nyom* (-) (*ńol₃-(m₃-): „Das ung. Wort kann nur dann hier eingeordnet werden, wenn *m* in *nyom* (< **nyolm*) ein Momentansuffix ist, das in Ug. Zeit an den Stamm getreten ist. In einer späteren Zeit wäre der Lautwandel **lm* > *m* nicht möglich gewesen” 875–6).

2.5. Az itt felsorolt uráli vagy finnugor kori képzők zömmel az ómagyar korban is élő képzők: *-ć₃ ~ *-ś₃ > m. -sz, *-r₃ > m. -r, *-m₃ > m. -m, *le > m. -l, *-ń₃ > m. -ny, *-pp₃ > m. -p, *-nt₃ > m. -d, *-ńć₃ > m. -gy (denominálisak) és a*-l₃ > m. -l, *-t₃ > m. -z, *-tt₃ > m. -t, *-m₃ > m. -m (deverbálisak). Egyes képzők jelentésköre nem válhatott el világosan. Így a *-r₃ deverbális és

denominális funkcióban egyaránt állhatott, amit talán a nomen-verbumok melletti szerepe is megerősíthetett.

Összefoglalva tehát, a következő uráli, finnugor és ugor kori szavaink őriztek meg egy-egy ősi képzőt: *agyar, egér, hím, íz, könny* (uráli), *álom, ángy, csobolyó, daru, facsar, felhő, felleg, íny, keszeg, napa, nyúl, nyuszt, ő, ravasz, sün, szív, velő* (finnugor), *alom, alkot, csókol, elv, enyv, eper, fedél, fekete, gyökér, hall, holló, húz, ígér, keser-ed, kívül, köles, közép, meleg, nyom, odor, ostor, szád, szomor-ít, tegez, titok, tűz, zsugor-od* (ugor).

2.6. Az előzőekben felsorolt uráli, finnugor és ugor kori képzett szavak világos elkülönítése az ősmagyar kori képzett szavaktól azért is látszik fontosnak, mert az eddigi történeti nyelvtanokban ez összemosódik. Az *-m* denominális névszóképző ősmagyar kori példái között a következő megjegyzést találjuk a TNYt.-ban: „Az ősmagyar kor kezdetén az *-m* képzővel létrejött névszók közül bizonyosan számolhatunk az *alom* és a *hím* meglétével, ezek ugyanis még a rokon nyelvi együttélés idején születtek” (203). Majd adat következik az említett uráli és ugor kori szó első írott előfordulására, ezután pedig néhány ősmagyar kori képzett alakot találunk, így a *tetem*, *orom* és *sulyom* szót (vö.: i. h.). Ebből az adatsorból elég nehéz szétválogatni az előmagyar korban már feltehetőleg képzett szavakat az ősmagyar koriaktól, pedig az UEW. alapján ezt megtehetjük, sőt bizonyos időrendiséget is követhetünk, amely szerint az uráli eredetű **-m* képzővel alkotott *hím* szó jóval korábbi példa az adott képzőre, mint az ugor kori *alom* (l. UEW. 168, 831). A fentiek miatt tehát célszerűnek látszik az előmagyar korból származó képzett szavaink külön csoportba sorolása.

3. Természetesen számos olyan uráli, finnugor vagy ugor kori szavunk van, amelyeknek a tövéhez a fent felsoroltakhoz hasonlóan hozzátapadt valamilyen képző, de hasonló képzett alak a rokon nyelvi adatok között nem szerepel, tehát a képzőnek a szótőhöz kapcsolódása a magyar nyelv külön életében következett be. Pontos adataink e képzett alakok megjelenésének idejéről nincsenek. Egy részük már az ősmagyar kor elején elavult, nem produktív képzőt tartalmazott, s az ilyen szóvégek valamikori képző voltát csak a későbbi képzőbokokban való előfordulásukkal igazolhatjuk.

Írott emlékeink viszonylag kései megjelenése miatt legfeljebb következtethetünk ősmagyar kori képzőinkre és képzett szavainkra. Különösen nehéz olyan képzett szavak képzőjét felismerni, s azok képző voltát bizonyítani, amely szavak nem alkotnak nagy szócsaládokat, s a szó fiktív tövéhez legfeljebb egy képző járul, vagy egy képzett alak őrződött meg.

3.1. D e n o m i n á l i s n o m e n k é p z ő v e l alkotott uráli, finnugor és ugor eredetű szavaink

3.1.1. Egyszerű képzők

-d: A *hó* (U **kufe* 211–2) származékaként a *hold* szót is megadja az UEW., de nem említi meg képzett voltát. A TNyt. által itt felsorolt *szád* az UEW. szerint már korábbi képzett alak (vö.: 492–3), a *föld* pedig bizonyítalan eredetű (EWUng. 417).

Az UEW. alapján viszont *rövid* melléknevünk (Ug. **rik3* (*riy3*) 883) szintén ezt a képzőt őrzi.

-gy: A TNyt. szerint a -d képző alakváltozata (i. m. 202). Az UEW. alapján csupán a *mórág*, *morág* kihalt szavunkban (FU **mor3* 281) és a *szilony* nyelvjárási szó *szirogy*, *szilogy* alakváltoztatában (464–5) él.

-g: *ideg* (U **jante* 92). Az UEW. a *keszeg* szótól eltérően az *ideg*-et nem tartja ugor kori képzett alaknak, szemben a TNyt.-val, mely szerint e két szó bizonyíthatóan élt az ősmagyar kor elején (i. m. I, 202). A *hályog* (FU **kalw3* 121), *gyalog* (FU **jalka* 88) és a *nyerég* (Ug. **närk3* 874) szavakat a TNyt. (I, 202) szintén ősi, de az ősmagyarban önállóan már nem élő alapszavúaknak tartja.

Az UEW. szerint ugyanez a képző szerepel a *hólyag* (FU **kupla* 212–3), *kéreg* (FU **kere*² 148–9), *köcsög* (FU **kič3*² (**küč3*) 153), *láng* (FU **lom3* (**lam3*) 250), *méreg* (FU **mirkk3* 278), *ördög* (FU **ššrt3* 504) és *szalag* (FU **śal3* (**śada* U, **sal3* Ug.) 461) szavunkban. A *méreg* esetében azonban valószínűbbnek tartja a szónak — a korábban is elfogadott — összetételből való származtatását; a *láng* pedig esetleg elvonás is lehet. Az UEW. -g képzős származéknak tartja *öreg* melléknevünket is (U **er3* 75 vagy FU **serä* 440); a *felleg* (FU **pilwe* (**pilwe*) 381) szóban az UEW. szerint az ősi **η* képzőből származó -g képző van.

-k: Az ősmagyar korban még produktív képző az ómagyar kor elejére már nemigen volt termékeny, s a vele alkotott főnevek már ekkor sem élhettek önálló használatban: *ágyék*, *ének*, *fazék*, *fészek*, *lélek*, *könyök*, *szurok*, *torok*, *vöcsök* (vö.: TNyt. 203).

Az UEW. szerint ez a képző megtalálható a fentiekén kívül az *ajak* (U **aŋe* 11–2), *berék* (FU **per3*² 374–5), *fajd* (rég. m. *fajdok*) (FU **pađt3* 347), a nyelvjárásokban élő *halok* 'fába vésett bevágás', a) 'a fa hasíthatóságának kipróbálására a fa törzséből kihasított keskeny darab', b) 'nyírfá csapolásakor a fa törzsébe vájt mélyedés' (ÚMTsz. II, 820) FU **kol3* 174), *marok* (Ug. **mər3* 872), *nyirok* (U **ńor3*¹ 324) és a *titok* (Ug. **taj3-tt3* 892) szavunkban. Esetleg a *féreg* (FU **perkk3* 373) szó is *-k képzőre vezethető vissza.

-l, -ly: A *fagyal*, *homály* és a nyelvjárásokban élő *csegély* 'ék alakú szántóföld, rét' (vö.: TNyt. 203) mellett az UEW. adatai alapján ide sorolható a *fogoly* (U **piŋe*² (**pime*) 'Haselhuhn, Tetrao bonasia' 383), *levél* (Ug.

lšp3* (lep3*) 259) és a *zugoly* (Ug. **šum3* 888), bár ez utóbbi esetében az elvonást is lehetségesnek tartja: *zugoly* > *zug*.

-*m*: Az ősmagyar korban e képzővel alkotott finnugor kori szavaink, az *orom* és a *tetem* a TNyt.-ban is megtalálhatók (i. m. 203).

-*n*, -*ny*: Az UEW. adatai között három olyan főnév található, amelyek -*n* képzője az ősmagyar korra nyúlik vissza: az *iránt* (dial. *aránt*, *ēránt*), amely szónak locativus rag eredetű -*t* eleme előtt -*n* főnévképző áll, s ennek későbbi származéka az -*ny* képzővel vagy esetleg elvonással keletkezett *irány* ~ *arány* (vö.: UEW. 833, TESz.). A rokon szóban az -*n* képző volta mellett e toldalék locativus raggól való eredeztetése is szóba jöhet (i. m. 419). A *tehén* szó esetében pedig az iráni eredet volt a hagyományosan elfogadott etimológia (TESz. III, 875), ezzel szemben az UEW. — nem biztos etimológiaként — lehetségesnek tartja a szó uráli eredetét: „Ung. *tehén* gehört nur dann hierher, wenn es ein mit dem urung. Ablaitungssuffix -*n* abgeleites Wort aus dem erschlossenen **tewä* ist” (UEW. 528).

A képző -*ny* változata található meg a nyelvjárási *szirony*, *szilony* 'olvasás után megfagyott fölszíne a hónap' (U **šar3*¹ 464–5) és a *sörény* szóban, mely a *szőr* szó *s*-ező változatából alakult ki (Ug. **šäγ3-r3* od. *säkr3* 886).

Az ősmagyar korban válhatott képzett melléknévvé a finnugor kori *kemény* (**kämä* 137), *sovány* (**čupa* 63) és *vékony* (**wekk3* 567) szavunk. A TNyt.-tól (i. m. 203–4) eltérően az UEW. ezeknek a melléknemeknek a képzőjét nem tartja azonos eredetűnek a rokon nyelvek hasonló képzett alakjaival, tehát csak a magyar nyelv külön életében alakult ki az alapszó képzett változata. Az UEW. esetleg ide sorolhatónak tartja a *keskeny* melléknév tövét (vö.: *keshed*), amely talán a *vékony* analógiájára alakulhatott ki (i. m. 137). Az EWUng. inkább belső keletkezésűnek tartja (i. m. 742), ahol a *tő* ősi eredetű, és az említett *keshed* ige családjával párhuzamosan fejlődött.

-*p*: Egyetlen olyan nyelvjárási szó őrződött meg a magyarban, amely finnugor eredetű, s ezt az ősmagyar korból származó képzőt tartalmazza, ez pedig a *harap* 'száraz avar, haraszt, lehullott száraz falevelek, ágtörmelékek' (FU **kor3*² 187) és esetleg a *nyaláb* (**ńal3* 875) szó, amelynek szó végi -*b* hangja valószínűleg a -*p* képzőből zöngésedett.

-*ó/ő* ~ -*ú/ű*: Az esetleg ősmagyar kori területi különbségeket is tükröző képzők, a β (< Ug. *-*m*, *-*p*) vagy γ (< Ug. *-*k*, *-*ŋ*) mai magyar megfelelői (TNyt. 204–5). Az UEW. szerint ősi szavaink közül az *aszó* (FP, ?FU **aća* 3), *bogyó* (FU **pola* 392), *csomó* (FU **čolme* 38), *elő* (*eleje*) (FU **eđe* 71–2), *hajó* (U **kojwa*¹ 169), *háló* (U **kal3*¹ 120), *horó* (dial.) 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott

(vízmosta) meredek út' (FU *kur³ 217–8), kígyó (U *kije (küje) 154–5), tidó (dial.) 'a nyírfa külső héja' (Ug. *tsnt³ 896–7), vessző (FU *wac³ 547), üsző (Ug. *is³ (*es³) 848), illetve a faggyú (Ug. *psl'c³ 881), fiú (FU *pojka 390), gyalu (Ug. *jsr³ 851–2), hamu (Ug. *kuðme 194–5), hosszú (U *końc³ ~ koc³ 180), kedv (Ug. *kñnt³ 862), könnyű (Ug. *kñn³ 862), savanyú (Ug. *čaw³ (čapa) 54) és sellő (Ug. *čärl³ (*čärl³) 841). A felhő szavunk -ő-je ugor kori képző származéka lehet (l. fent).

- r: A TNyt. által is említett (205) *csupor* és *gyakor* szó mellett ősmagyar kori -r képzős származék lehet a *tompör* (FU *tupp³ 538) is.
- s: Ez a képző melléknévképzőként élhetett már az ősmagyar korban (vö.: vér < FU *wire; vörös, vörös UEW. 576), ám az ehhez hasonló állandósult példák ritkák voltak (l. TNyt. I, 206). Az UEW. szerint a *kevés* (FU *kep³ 146) számnév, a *más* (FU *mu 281–2) névmás, esetleg az *orvos* (FU *arpa 16) és a *táltos* (Ug. *tult³ 895) főnév örizte meg ezt a képzőt.
- sz: Az ősi szókincsből csupán a *tavas* (FU *towk³ 532–3) szavunk vette fel ezt a képzőt az ősmagyar korban.
- t: Az UEW. az uráli vagy ugor kori *evet* (U *säp³(*šäp³) 436 és Ug. *äp³ 837), *füst* (Ug. *pič³ (*pic³) 879), *fürt* (FU *për³ 417), *hant* (Ug. *kšm³ 860), *malát* (dial.) (Ug. *malk³ 866), *mart* (dial.) (U *mura³(*mur³) 288) és *sziget* (Ug. *seŋk³ 887–8) szavakat tartja -t képzősnek, bár az utóbbi két esetben nem említi meg a képzőt, illetve más etimológiát is lehetségesnek tart. A TNyt. a *hant*, *malát* és *mart* szavunkat nem sorolja fel a -t képző ősmagyar kori előfordulásai között (i. m. 206).
- a, -e: Ez a képző az ősi *-i képzőre vezethető vissza, amely a szó tövéghangzó-jával diftongust alkotott, majd a diftongusból kialakuló hosszú magánhangzó az őmagyar korban rövidült (TNyt. 200). Az UEW. a következőket tartja -a, -e kicsinyítő képzős ősi szavaknak: *anya* (U *ańa 10), *apa*, *ipa* (FU *appe 14), *ara* (Ug. *ar³ 833), *csíra* (Ug. *čär³ (*čärk³) 840), *hagyma* (FU *kočm³ (*kačm³) 164), *hangya* (FU *kuńe ~ kuč 209), *laza* (Ug. *lč³ 864), *eme* (dial.) (U *emä 74), *féjsze* (U *pšjč³ 416), *fekete* (l. fent), *here* (l. fent), *lepke* (dial. *lepe*, *lipe*, *lípe*) (U *lšpp³ 259), *mese* (Ug. *mańc³ ~ mač³ 867). Az *anya*, *ipa*, *apa*, *ara*, *eme*, *here*, *mese* szavakban az -a, -e toldaléknak Px3Sg-ből való eredetét is elképzelhetőnek tartja a szótár.

3.1.2. Képzőbokrok

- ka, -ke: Az UEW. szerint a *fecske* (dial. *feske*, *feske*, *feske*, *föcske*, *föcsöke*) (FU *päčk³ 358), *szőke* (dial. *szőjke*) (Ug. *säm³ 887), *szöszke* (FU *säč³(*seč³) 433) és *szürke* (FU *čer³ 36) tartozik ide. Mivel az UEW. a 'Schwalbe, Hirundo rustica' jelentésű főnévből eredezteti a *fecske* főnevet, és a szó nomen-verbum volta sem vetődik fel, ennek az etimológiának

az alapján csakis denominális nomen kicsinyítő képzőnek tarthatjuk a *-ke* képzőt a szóban. Az EWUng. (363) és a TNyt. (243) viszont melléknévi igenévből származtatja.

-ász, -ész: A *halász* és a *lovász* szó is minden bizonnyal élt már az ősmagyar korban mint ősi eredetű képzett szó (vö.: TNyt. 212), ám az UEW. csupán a *vad* szó képzett alakjai között említi *-ász* képzős főnevet (*vadász* < FU **wamta* 556–7).

-ság, -ség: Az önálló szóból keletkezett képző ősi szavaink közül a finnugor kori ország < *uruszág* 'uraság' (FU **ur3'* 545) főnévben jelentkezik denominális nomenképzőként a szótárban.

-dok, -dek, -dék: Ezt a képzőt a TNyt. csak a deverbális névszóképzők között említi, viszont az ugor kori **śalʒ* 'Bast, Baumrinde' szóból származó *száldok, szádok, szaldék* (fa) (dial.). (UEW. 462) szóban ez a képző névszótőhöz járul.

A TNyt.-ban és D. BARTHA KATALIN A magyar szóképzés története c. tanulmányában külön nem szereplő, de az UEW. adatai között előforduló képzőbokok:

- *dob*: A *-dok, -dek* képzővel kapcsolatban említett *száldok* szónak a régi magyar nyelvben élt *száldob* változata is, amelynek *-dob* eleme az UEW. szerint szintén képzőbokor (i. h.).

- *jú*: *varjú* (U **war3'* 559) szóból képzett szó, melynek *-jú* képzője az ősi **η8* képzőre vezethető vissza. LEHTISALO, Die Primären Uralischen Ablautungssuffixe (MSFOu. LXXII. Helsinki, 1936) a képzőnek a magyar nyelvben való előfordulását nem említi (140–5).

- *nyú*: Az UEW. a **čaw3* (**čapa*) ugor kori szavunk mai magyar *savanyú* származékában *-nyú* denominális névszóképzőt is számon tart (55).

- *lya*: A finnugor kori **čuppa* 'schmal, eng' jelentésű szó magyar megfelelőjében a *szupolya*: *szupolya orrú* 'pisze' (UEW. 44) szóban szerepel ez a képző.

- *lag ~ -lyag ~ -jag*: A finnugor kori **kuppa* 'Geschwür, Beule' szó magyar megfelelője a nyelvjárásokban megőrződött *hupolyag, hupalag, hupojag, huppalag, kupalag* 'tüzes pattanás, felhólyagzás, hólyagforma daganat' jelentésű szóban esetleg az említett képzőbokor változatai fordulnak elő (UEW. 213–4), de a szónak másféle etimológiája is elképzelhető.

- *jkó*: A fenti *szupolya* szó nyelvjárási *szupojkó, szupujkó* 'hirtelen vékonyodó, száraztestű, töpörödött, kicsi, kisdud, kicsiny, karcsú' (UEW. 44) jelentésű szó képzett alakjában fordul elő ez a képzőbokor.

- *hó*: A finnugor kori **kur3'* szóból származó, nyelvjárási *horhó* 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmos-ta) meredek út' szóban az UEW. szerint *-hó* képzőbokor található: „Das

element *-hó* des ung. Wortes ist ein Diminutivsuffix. Altung. *hu, chu* (o: **γu*) < FU **k₃* ist ein denom. Nominalsuffix” (217–8).

- *kály*: Csupán az ugor kori *harkály* (**kar₃*) szóban fordul elő, s az UEW. képzőbokornak tartja (855).

Az UEW.-ben két olyan névszót találunk, melynek alapszava ősi névszó, de mindkét esetben bizonytalan a szóvég képző volta: *vézna* (Ug. **wāńć₃* ~ *wāć₃*) „gehört nur dann hierher, wenn *-na* ein Ableitungssuffix ist” (889) és a *tüdő* (U **tāwe*), amelyben esetleg *-dő* képzőbokor található, bár ennek lehetősége igen bizonytalan hasonló példák hiánya miatt: „Die Zugehörigkeit von ung. *tüdő* ist jedoch sehr unsicher, da es der einzige Beleg für das zusammengesetzte Ableitungssuffix *dő* wäre” (UEW. 519).

Az UEW. alapján az *izé* (FU **at₃*) szavunk talán *é* (< *ej*) névszóképzőt öriz, ez a képző azonban csak a deverbális képzők között szerepel az ősmagyar és ómagyar korban (TNyt. 190, 234–5).

3.2. Deverbális nomenképzővel alkotott uráli, finnugor és ugor kori szavaink

3.2.1. Egyszerű képzők

-g: A finnugor *csillag* (**ć₈lk₃*- ~ *ć₈lk₃*- 46), *harag* (FU **kurs₃* 220), *világ* (FU **walk₃* 554–5) szó minden bizonnyal már az ősmagyar korban felvette a -g képzőt (TNyt. 189).

-j: A *szalad* ige tövével esetleg azonos eredetű finnugor kori *szilaj* (**ća₈da* ~ *śa₈da* 28) melléknév és a *tolvaj* főnév örzi ezt a képzőt, amennyiben ez utóbbi a *titok* főnév tövéből (Ug. **taj₃-tt₃*) visszaható *v* ~ *u* (< FU **w*) képzővel keletkezett ősmagyar kori **tul₈w* relatív ige-tőből származtatható (UEW. 892).

-k: A TNyt. által is felsorolt *homlok* (U **kuma* 201–2) — mely a denominális vagy deverbális -l képzővel alakult *homl*- relatív ige-tő származéka (UEW. 202) és a *kerek*, *kerék* (FU **kerä₂* 147) mellett ide sorolhatjuk a *szil*- ige-tőből származó (FU **śale*) nyelvjárási *culák*, *szulák* ’faoszlop, cölöp’, *szilak*, *szilok* ’darab, szelet’ (UEW. 459), a *nyék* ’vadaskert’, nyelvjárásokban ’akol, cserény’ vagy ’folyó mellett fekvő erdő’, ’berek’ jelentésű (**näk₃*- (**nek₃*-) ’binden’ (UEW. 874) és az *ajak* (**aŋ₃* 11) ugor kori szavakat.

-l, -ly: Az UEW. adatai között csupán a *fekély* (Ug. **pekk₃* 878) szerepel ezzel a képzővel.

-m: Az *öröm* (FU **irw₃* 84–5) szó tövéhez minden bizonnyal már az ősmagyar korban hozzátapadt ez a képző, mely akkor még produktív lehetett (TNyt. 191).

-n: A *haszon* (U **kać₃*¹ 111) és a *vagyon* (FU **wole₃*³ 580) szerepel az UEW.-ben mint -n képzővel alkotott névszó.

-ó, -ő: Az uráli — finnugor **-k*, illetve **-p* képzőre vezethető -ó, ő folyamatos melléknévi igenévképző az ugor kori *mél-* igető mozzanatos -*t* képzővel továbbképzett származékából alkotott folyamatos melléknévi igenévben, a *méltó*-ban (Ug. **mäl3-* 879) és az *ajtó* (Ug. **ɣj3* 901), valamint a *mez-* igetőből (Ug. **mec3-* ~ *mes3* 870) képzett igenévi alakban, a *mező* szóban található meg. A *sajtó* (dial. *sató*, *satú*, *satu*, *sotó*) szintén igéből képzett névszó — mivel a -*t* elem igeképző lehet —, s az ugor kori **čaj3-* töre vezethető vissza (841).

-sz ~ -z: Az UEW. szerint a *válasz* (554) és a *vejsze* (< **vejəsze* < **vejeszé*) szóban az -sz deverbális névszóképző, az -é pedig Px3Sg (551).

A *szár-* igetőből származó *száraz* (466) melléknévben az -sz képző -z változata szerepel.

-*t*: A finnugor kori **leše* (*liše-*) 'entblättern, enthülsen' jelentésű szóból származó *liszt* szavunkban a -*t* képzőelem (246).

3.2.2. Képzőbokrok

-*alom*, -*elem*: Egyik legrégebbi képzőbokrunk az uráli **katt3* szóból származó *hatalom* (130), *irgalom* (U **jər3* 108–9), *kegyelem* (FU **kelke-* 'nötig sein, müssen, sollen' 145) és a *szorgalom* (Ug. **sar3* 885) szavakban már az ősmagyar korban megjelent.

-*at*, -*et*: E képző első írott alakja a HB.-ben olvasható *ildetu*, mely az *üldöz-* (Ug. **jäl3* 850) ige képzett változata.

-*ér*: Egyetlen példa erre a képzőre az UEW. adatai között a *veze-t* (FU **wetä* 569–70) főnévi származéka, a *vezér*.

-*ét*: Az UEW. a magyar *sötét* (Ug. **čett3* 842) szóban az -*at*, -*et* deverbális névszóképző alakváltozatának tartja az -*ét* képzőt.

-*keny*: A *keskeny* melléknév, amely a *keshed* ige tövével hozható kapcsolatba (**känć3* ~ *käć3* 855), talán ezt a képzőt hordozza, bár a szóvég képző volta bizonytalan.

-*vány*, -*vény*: Az UEW. adatai között a *köszvény* (FU **kes3* 'reißen' 151–2) szó szerepel ezzel a képzővel.

Az UEW. a finnugor **work3* 'nähen' magyar származékai között említi a *varga* főnevet (584), de nem tér ki arra, milyen képző szerepel a szó végén.

3.3. Deverbális verbumképzővel alkotott uráli, finnugor és ugor kori szavak

3.3.1. Gyakorító képzők

3.3.1.1. Egyszerű képzők

-*d*, -*ád*: Ez a képző — mely finnugor eredetű gyakorító képzőre vezethető vissza — kivétel nélkül olyan uráli, finnugor és ugor kori igék mellett fordul elő, amelyeknek a töve fiktív, tehát ma önállóan nem él.

Az uráli korból származik: *halad* (**kulke*- 198), *lappad* (**lapp3*- 237), *marad* (**m8r3*-⁴ 293), *mond* (**m8n3* (**mon3*) 290–1), *tapod* (**tappa* 509–10).

Finnugor koriak: *apad* (**šopp3* (*šapp2*) 502), *dagad* (**ton3* (**tan3*) 530–1), *ered* (**sär3*² 497), *fakad* (**pukka* 349), *köved* 'abárolódik, párolódik, nagyjából megfő' (dial.) (**keje*-² 143–4), *olvad* (**sula*- 450–1), *reped* (**ršpp3*-¹ (**repp3*-) 427), *sápad* (**čapp3*- 54), *szárad* (**šar3*³ 466), *virrad* (**war3*² 559).

Ugor koriak: *akad* (**ð8kk3*- 845), *eléggyöd* (**ðel3* (**ðäl3*) 845), *fárad* (**p8yr3*- od. *p8rk3*- 881), *hasad* (**kač3* 845), *hervad* (**kur3*-¹ 859), *hord* (**kur3*² 860), *küzd* (**kšš3* 231), *mered* (**mer3*- (**mär3*-(871), *süpped* (**čep3* 841–2), *téved* (**tep3* 894).

Az UEW. a gyakorító *-ad* képző alakváltoztatának tartja az *imád* (FU **w8m3* 589) ige *-ád* képzőjét.

-g: Ez a mind a mai napig termékeny gyakorító képzőnk főleg hangutánzó és hangulatfestő szavakhoz járul (Bartha 26).

Uráli koriak: *csorog* (**čor3* 40), *irg(-alom)* **irgal*- < **jorgal* (altung. *jargal*-, **jorgot* 108–9), *farag* (**par3*² 357), *fig* (**p8n3*-); ez utóbbiban a -g esetleg inetimologikus is lehet (413) és a *mozog* (**m8ńć3* ~ *m8ć3* 291).

Finnugor koriak: *csillog*, ?*sajog* (**č8lk8*- ~ *č8lk3*- 46), *forog* (**p8rk3*- (**p8rɣ3*-) 414), *lebeg*-, *libeg*- (**lemp3*- (**lämp3*-) 245), *lóg* (**loŋe*- 251), *rözög* (**reńć3*- (**reć3*- 421–2).

Ugor koriak: *buzog* (**p8š3*- (**p8ć3*-) 881, *szorog*- (**sar3* 885) (szorgalom).

-l, -ál, -él: A napjainkban elavultnak tekinthető gyakorító képző legfeljebb *-ál*, *-él* alakváltoztatában termékeny, főleg hangutánzó és hangulatfestő szavak képzésében (BARTHA 21–2).

Uráli kori származék a nyelvjárásban élő *nyű* ige *nyől*, *nyűll* változata (**ńik3*-² (**ńük3*-) 318) és a nomen-verbum töből származó *homlok* főnév *homl*- (**kuma* 202) töve.

Finnugor koriak: *fél* (**puw3*-³ (*pun3*-) 411), *horol*-, *hurul*-, 'horzsol, súrol, kapar, vékonyan fölgyes' (**kor3*⁴ 188–9), a nyelvjárási *kísál* 'bosszant, ingerel, veszekszik, incselkedik' (**kisk3*² 162) és a *nyúl*- (**n8j3*-¹ (**ń8j3*-) 309–10), *repül* (**ršpp3*² 428).

Ugor koriak: *fesl*- (**päč3*- 358), *foszl-ik* (**puš3*- 409), a *hajol* (**kaj3*² 854), *köszörül* (**kšš3*-), ahol az ige önállóan nem élő *köször*- tövéhez vagy *-ül* vagy *ü* + *l* igeképző járult (862), valamint a *sajtol* (Ug. **čaj3*- 841).

A képző tövégi magánhangzóval bővült *-ál, -él* változata az uráli *talál* (**tule*² 535), a finnugor *vetél* (**wettä*- 570) és az ugor kori *utál* (**akt*³- 831) igében fordul elő.

-r, -ér: Már az ősmagyar korban sem produktív képző a finnugor kori *szomor-ú* és az ugor kori *keser-ű* (l. 2.4.) képzett alakok mellett a nyelvjárási *csukor-od, csupor-od, sukor-od* (**čukk*³ (**čokk*³-) 42), a *homor-ú* (**k₈m*³ 227) és a *köször-ül* (l. 3.3.1.1.) ma már nem élő ige tövében és a *tapod* ige tövéből származó palatális *tipor* (l. *tapod*) igében található meg.

A TNyt.-tól eltérően az UEW. a *háború* szót nem tartja számon a finnugor eredetűek között.

Az *-r* igeképző tövégi magánhangzóval bővült változata, az *-ér* található meg a *kísér* (Ug. **keč*³- 856) igében.

-s: Az uráli *tapos* (l. *tapod*) és a finnugor kori *olvas* (**luke*- 253) igében fordul elő az UEW. adatai között.

-sz: Az uráli *úsz*- (**uje*- ~ *oje* 542), a finnugor eredetű *tol*- ige (**toj*³ 528–9) származékaiban, a *tosz*-, illetve a *tasz*-ít igeokban, valamint az ugor kori *edz*- (**ätt*³- (**ät*³-) 837) igében fordul elő, amennyiben ez utóbbinak ősmagyar kori töváltozata az **etsz* lehetett.

-z: A finnugor kori *néz* (**näke*- 302), *nyúz* (**nówe* 325 vagy *núj*³- 326), *vi-gyáz* (**wiča*- 571) és a *tővik* igeiből származó *tűz* (**tek*³- 520) igében fordul elő.

3.3.1.2. Képzőbokrok

-doz, -dez, -döz: A gyűjtött adatok közül az *üldöz* (Ug. **jäl*³-) sorolható ide, melyben *d* + *öz* képző szerepel az UEW. szerint (850).

-gál, -gél: Az UEW. alapján *dorgál* (U **tor*³-) igénk *-gál* képzőt tartalmaz (531).

-log, -leg, ~ -lyog: Az *enyelég*- (Ug. **šn*³- 902) igében az UEW. szerint *-l* és *-g* képző van, melyeknek összetartozásáról nem szól. Az ugor kori **muč*³- ~ *muš*³- szóból származtatott *mosolyog* ige kapcsán az UEW. nem utal képzett voltára (872). A képzőbokor keletkezését a TNyt. az ősmagyar korra teszi, és az itt említett *mosolyog* igét is ide sorolja (63).

-lal, -lel, -lál: A *bonyolódik* (FU **puña* 403) ige tövéből gyakorító *-lál* képzőbokkal alkotott *bagyulál* (dial.) igében fordul elő.

-sol, -sel, -söl: A már említett *tapod* ige tövéből képzett *tapsol*-ban fordul elő ez a képző (509–10).

-szol, -szöl (-col): Az ugor kori *hurcol* a fent említett *hord* ige tövével azonos tövből származik (860).

-rog, -reg, -rög: Az UEW. szerint az ugor kori **ken*³- igeiből származó *könyörög* igénkben ez a képző őrződött meg (856).

-uld: Az UEW. szerint a *szágyuld* (Ug. **s₈η*³-) igében az *-uld* képzőboknak tekinthető.

3.3.2. Mozzanatos képzők

3.3.2.1. Egyszerű képzők

- k: A *reszket* ige tövéhez (FU **reńć3* ~ *reć3* 421–2) ez az ősi mozzanatos képző járult. A finnugor kori **ečk3*-¹ igéből származó, mára fiktívvé vált *esk*-űszik igében is ez a képző őrződött meg (EWUng. 335), az UEW. azonban nem elemzi a szót.
- m: Talán ez az ősi mozzanatos képző rejlik a metatézissel keletkezett *emel*- (< *eml*- < **elm*-) igében (U **äl3*³ 24) és a *csillám*-lik (l. *csillog*) igetőben.
- n: Ez a későbbiekben gyakori képző az UEW. adatai között a *csurran* (l. *csorog*), az uráli eredetű 'eltéved, elvetődik' jelentésű *háran*- (vö. *hárít*) (**kur3*⁶ 220), *libben* (l. *lebeg*) és a *rokkán* (**r8kk3*- 884) ugor kori igéknél fordul elő.
- p: A finnugor kori *harap* (**kar3*²- (**kor3*-) 129) és az ugor kori *hagyap* (**kuđ3*- (*kuł3*-) 858) képzett igében található meg.
- t: Uráli kori: talán ide sorolható az *irt*-, ?*arat* ige (**šur3*- 504), bár a képző funkciója nem teljesen világos.

Finnugor kori: a *fěst* (**p8c3*-: az UEW. szerint esetleg műveltető funkciója is lehet a -t képzőnek: 416), *követ* (**kij3*- (**küj3*-) 155), *siet* (**čij3*, **čik3*, **čij3* od. **čej3*-, **ček3*-, **čej3* 59) és a *vezet* (**wetä* 569–70).

Ugor koriak: *fejt* (**pej3*- 878), *nevet* (**m8k3*- (**mäy3*-) 872) és a *rejt* (**reŋ3* (**rek3*) 423).

3.3.2.2. Képzőbokok

- int: Az *érint* (FU **šär3*² 497) és a *tekint* (Ug. **täkk3* 893) ige szerepel ezzel a képzővel.
- áml: A már említett *csillámlik* igében fordul elő ez a képzőbokok.

3.3.3. Műveltető igeképzők

(A továbbiakban csak azoknak az igéknek az etimológiáját adjuk meg, amelyeknek valamelyik képzett változata még nem szerepelt korábban.)

3.3.3.1. Egyszerű képzők

- t: Finnugor kori a *hajt* és a *ment* (**män3*- 268) ige alapszava. Ugor kori a *foszt*, a *fűt* (**pil3*- 879), a *márt* (**mar3*- 868) és esetleg a *hajt* (**kuj3*- (**kaj3*-) ige alapszava.

Az ugor kori **aj3* igetőhöz -t műveltető igeképző járult az ősmagyar korban, s e relatív fő melléknévi igenév képzővel továbbképzett származéka mai *ajtó* szavunk.

Az uráli korból származó *irgalom* szavunk ómagyar kori *jorgot* alakjában talán műveltető igeképző a -t elem, de ez esetleg mozzanatos képző is lehet (l. mozzanatos igeképzők).

A *-t* képző *-jt* alakváltozatát örzi két finnugor kori igénk: a *fojt* és a *nyújt*.

-ít: Uráli kori a *hárít* (dial.) 'félreseper, útból eltol', a *homlít*, *mozdít* és a *tanít* (**tuna-* 536) képzett ige alapszava.

Finnugor koriak: *ásít* (**sc3* 591), *fordít*, *hajít* (dial. *hagyít*) (**kaja-* 116), *kerít*, *lódít* (**lon3-* 251), *repít* (**röpp3²* 428), *segít* (**čamk3-* 56), *szárít*, *szorít* (**sor3-* 487) és a *taszít* (l. *tosz-*).

Ugor kori a *buzdít*, *hasít*, *kiményít* 'kificamít' (**men3-* 870–1), *merít* (**mär3-* 869) és *terít* (**tär3-* 894).

3.3.3.2. Képzőbokrok

-szt: Uráli kori alapszó mellett található ez a képző a *halaszt* és a *maraszt*(al) igében.

Finnugor kori a *dagaszt*, *ereszt*, *fürösz*t, *köveszt* 'nagyjából félig-meddig megfőz, párol, abárol (húst, sódort, sonkát)', *olvaszt*, *sápaszt*, *választ* (**walka-* 554) és *virraszt*.

Ugor koriak: *akaszt*, *fáraszt* és *téveszt*.

Az uráli alapszóból műveltető képzővel alkotott *maraszt*- továbbképzett származéka a *marasztal* ige (293).

-tat: Az UEW. szerint a finnugor kori *iktat* (**jakka-* 88) és *mutat* (**muja* 284) igénkben ez a képzőbokor található.

-dít: Az uráli *indít* (**jom3-* 100) és *mozdít* (**m8nc3-* ~ *m8c3-* 291), a finnugor *fordít* és *lódít*, valamint az ugor kori *buzdít* és *szédít* (**s8j3-* > (*s8j3-*) 891) igékben szerepel.

-lal, *-lel*: Egyetlen ősi alapszó, a finnugor kori *ér-* ige mellett fordult elő ez a képző az *érlel* igében.

3.3.4. Visszaható igeképzők

3.3.4.1. Egyszerű képzők

-v: Ez az ősi képző talán két ige tövében fordult elő, a finnugor kori *olvad* igében (**sula-*), melyben az UEW. szerint lehetséges a *-v* elem képző volta (450–1). Az ugor kori *mered*, *merev-ül*, *merev-edik* (**mer3-* (*mär3-*) 871) képzett igékben is talán a visszaható *-v* képző lehet, erre azonban az UEW. nem tér ki.

3.3.4.2. Képzőbokrok

-ul, *-ül*: Uráli kori a *hárul* és a *tanul* ige alapszava, finnugor kori a *kerül* és a *szorul*, ugor kori a nyelvjárásokban élő *ményül-*, *kimenyül* 'kificamodik', a *merül*, *merevül* és a *terül* ige töve.

-dul, *-dül*: A főleg hangutánzó igék visszaható képzőjeként jelentkező *-dul*, *-dül* az uráli *indul* és *csordul*, a finnugor *fordul* és az ugor kori *szédül* igében jelentkezik.

-od(ik), *-öd(ik)*, *-ód(ik)*, *-őd(ik)*: Az uráli kori *csukorodik*, *csuporodik*, *sukorodik* (dial.), a finnugor kori *aggódik* (**soŋk3*- 501) és *vívódik*, illetve ennek alakváltozataként kialakult *vajúdik* (**woje*² 579) ige szerepel ezzel a képzővel.

-lód(ik): A finnugor kori *bonyolódik* igében az *-ódik* képzőbokorhoz *-l* elem is tapadt (403).

-ózik, *őzik*: A finnugor kori hangutánzó *ásít* ige tövéből képzett *ácsingózik* igében fordul elő, *-ődzik* változata pedig a *kérődz*- (FU **ker3*- 151) igében.

-koz(ik), *-kez(ik)*, *-köz(ik)*: A finnugor *érkezik*, *igyekezik* (**siđ3*² 442) és *vetkőzik* (**wettä*- 570) igében szerepel.

-kod(ik), *-ked(ik)*, *-köd(ik)*: A finnugor kori *menekedik*, *merevedik*, *veszekedik* (**wäs3*- 566), *vélekedik* (**wšlš* 589), *vetélkedik* (l. *vet-köz(ik)*) és az ugor kori *üzekedik* (**it3*- 848) vette fel ezt a képzőt.

3.4. Denominális verbumképzővel alkotott uráli, finnugor és ugor kori igék

3.4.1. Egyszerű képzők

-l: Az uráli kori *hom*- igetövet a deverbális képzők csoportjában is megemlítettük, mivel az UEW. az *-l* képzőt deverbális verbum- vagy nomenképzőnek tartja (201–2), a *háml*-ik ige esetében viszont egyértelműen denominális *-l* képzőről szól (121–2). Az uráli **lapp3* szócikkében ugyan nem említi a képzőket, de a magyar származékok között a *lap* mellett a *lapul* igét is ott találjuk (237).

Finnugor kori az *oszl*-, *oszol* (**oća* ~ *onća* 333) és a *vállal* (*wolka* 581).

-z: A denominális *-z* képző talán az *evez* igében fordul elő (FU **ewä* 76) és az uráli *aj* 'Kerbe; Tal, Schlucht' tőhöz kapcsolódik a *felajz* (11) igében.

-t: Talán névszótőhöz járul a *-t* műveltető képző a már említett *hámt* > *hánt* és az *oszt* igében.

-m: Nem egészen világos az *-m* funkciója az uráli kori *har-m-at* szóban, de talán denominális igeképző lehet (215).

3.4.2. Képzőbokok

-had, *-hed*: A képző csak alsó nyelvválású mély magánhangzós alakváltozatában fordul elő két finnugor kori szóban: *roshad* (kihalt) 'langsam vergehen' (**rščk3* (**rššk3*) 426) és *rothad* (**ršt3*- 427), az ugor kori *keshed* (**käńć3* ~ *käć3* 855) igében pedig a magas változat szerepel.

4. Az UEW. alapján elég világosan elkülöníthetők azok az ősi, uráli, finnugor és ugor kori szavaink, amelyek már minden bizonnyal az előmagyar korban felvettek valamilyen képzőt. A későbbiekben olyannyira elhomályosult e szavak végén a képző, hogy beleolvadt a szótőbe. Az UEW.-ben közölt adatok segítsé-

gével viszont kiegészíthetjük az ősmagyar kor képzőrendszerére vonatkozó ismereteinket. Ez olykor csupán egy-egy nyelvjárási vagy elavult szó képzett alakjait jelenti, máskor valamely, eddig bizonytalan etimológiájú szó bevonását az eredeti szókincsbe; mégis pontosítja a TNyt. vagy más nyelvtörténeti tanulmányok által megadott képzett szavak sorát.

Az egyes szócikkekben felsorolt képzett szavak sora — különösen egy-egy terjedelmesebb szócsalád esetén — nem teljes, emiatt bizonyos — esetleg már meglevő képzett alakok hiányozhatnak ebből a felsorolásból — mégis, nagyjából képet kapunk arról, hogy eredeti szókincsünk elavuló töveinek megőrzésében, a szócsalád gazdagításában mely képzők játszották a legfontosabb szerepet.

RÉVAY VALÉRIA

A hivatalos és nem hivatalos mordvin településnevek kérdéséről

A Mordvin Köztársaság településneveiben hat etimológiai réteg különíthető el. A legrégibb csoportot az ismeretlen eredetű ún. Volga–Oka népességhez köthető réteg mellett a balti és az iráni (általában folyónévi) eredetű nevek alkotják. Erre a szubsztrátumra telepedtek rá a mordvinok, akiket jelentős hatás ért egyrészt a törökségi népek, másrészt az orosz betelepülők részéről. A törökségi hatás a XIII. századtól kezdve mutatható ki, jelenlétük emlékét a köztársaság településneveinek mintegy száztagú csoportja őrzi. Az orosz betelepülés már a XII–XIII. században megindult, s a szórványos népmozgás a tatárjárás, illetve a Kazanyi Birodalom bukása után vált szervezett — és intenzív — betelepüléssé. Ennek hatása két szinten mutatható ki. Az egyik a mennyiségi tényező, ugyanis a köztársaság településneveinek jelentékeny része — mintegy 60%-a — orosz eredetű. A másik pedig névrendszertani változás: az eredeti mordvin rendszer az idők folyamán háttérbe szorult, s átadta a helyét az orosz névtani szisztémának.

A mordvin köznévi eredetű településnevek legfőbb csoportját a grammatikai szerkesztéssel alakult nevek alkotják. Az ide sorolható nevek kéttagúak, utótagjuk valamilyen földrajzi köznévi, például *lěj/lāj* 'folyó' (*l̥n̥l̥l̥j* < *l̥n̥e* 'nagy', *Kamišl̥jka* < *kamiš* 'sás', *Kargal̥jka* < *kargo/kargə* 'daru', *L̥pl̥l̥j* < *l̥pe/l̥pə* 'éger'); *vel̥/vel̥ə* 'falú' (*Morgo vel̥* < *morgo/morgə* 'új település', *Poju vel̥* < *poj/poju* 'rezgő nyárfa'); mdE *bije*, *bijo*, *bujo* 'nemzetség, törzs, illetve annak szállásterülete' (*Keč̥enbije* < *Keč̥en* személynév, *Ordan̥bije* < *Ordan̥* személynév); *kužo/kužə* 'erdei tisztás' (*Pič̥inguši* < *piče/pičə* 'fenyő', *Širinguši* < *čir̥e/šir̥ə* 'perem, szél, oldal') stb. Kisebb csoportot képeznek a településnévvé vált (puszta) földrajzi köznevek, például *Lašma* < *lašmo/lašmə* 'mélyedés, völgyszakadék', *Mari* < *mar* 'halom, sírhalom', *Od Moda* < *moda* 'föld, földfelszín', *Pot̥ma* < *potmo/potmə* 'vminek a belseje, mélye; az erdő mélye' stb. Mindezek mellett egészen kicsi az elliptikus szerkesztésmód útján létrejött nevek halmaza, például *Čapamo* < *čapamo/šapamə* 'savanyú', *Guzinci* < *kuz* 'lucfenyő', *L̥epjevo* < *l̥pe/l̥pə* 'éger', *Pič̥evka* < *piče/pičə* 'fenyő', *Pajevo* < *poj/poju* 'rezgő nyárfa' stb.

¹ Az erza és a moksa alakokat / jellel elválasztva adom meg. Ha az adat mindkét nyelvjárásban azonos alakú, egy adatot tüntetek fel. Amennyiben csak erza vagy moksa adat fordul elő a településnév forrásaként, azt külön jelzem.

Ezzel ellentétben az orosz településnévrendszer legfőbb névalkotási módja az affixáció. A nevek túlnyomó többsége valamilyen szuffixumot tartalmaz, de sűrűn előfordul prefixum is. Az orosz toponimákat a finnugor névalkotási módtól leginkább ezeknek a településnévképzőknek a használata különbözteti meg. Ebből adódóan igen általános az elliptikus szerkesztésmód. A kéttagú, *Березово село* típusú nevekben a *село, деревня, река* stb. determináns eltűnik, s a földrajzi névre csak a topoformáns utal. A toponimák nyelvtani nemét eredetileg a determináns szabta meg, később az analógia és a NYIKONOV által „a paradigma törvényének” (закон ряда) nevezett rendszerkényszer vált a besorolás alapjává. A „закон ряда” azt az összefüggést írja le, hogy minden név egyidejűleg különbözik is más nevektől és össze is kapcsolódik a formailag hozzá hasonlókkal, például az *Irkutsk, Brjansk, Tomsk* sorban a *-sk* utal a toponima „város-jellegére”. A neveknél közvetlenül inkább csak az elkülönítő funkció tűnik fel, de a településnevek nem izoláltan, hanem mindig más nevekkal összefüggve, másokkal együtt léteznek (NYIKONOV 1965, 33–34). Az orosz településnevek rendszerében az elliptikus szerkesztésmód túlsúlyával szemben viszont elenyészően kicsi a grammatikai szerkesztéssel alakult toponimák halmaza (MATICSÁK 1995, 107).

Ebből a rövid összevetésből is kiténik, hogy a mordvin és az orosz településnév-rendszerek között igen nagy különbség mutatkozik. Ebből adódóan az orosz adaptáció, a mordvin nevek eloroszosítása nem volt gyors, bonyodalmak nélkül járó folyamat. Ez az adaptáció több évszázad alatt ment végbe, s nemcsak fonetikai, grammatikai és szemantikai síkon játszódott le, hanem végeredményben a településnevek egész rendszere átalakult: a mordvin nevek visszahúzódtak a belső szférába, s helyüket az eloroszosított nevek vették át. Ezzel létrejött egy sajátos kettős rendszer: az orosz és a mordvin nevek szimbiózisa. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a belső nevek a mordvin, a hivatalos elnevezések pedig az orosz településnévi rendszer tagjai (például a *Boraž velé* mordvin, *Baraševo* orosz név). De az effajta kettéosztás nem állja meg a helyét, mert az orosz képzőrendszer (*-ovo, -ino, -sk* stb.) már a mordvin településnévi rendszer részévé vált, hiszen a mordvinok nemcsak a belső neveket használják, hanem ugyanígy az eloroszosított változatokat is, sőt ahol csak ez utóbbi név létezik, ott ez az egyedüli lehetőség. Tehát az *-ovo/-jevo, -ino* stb. a mordvin településnévrendszer szemszögéből nem orosz, hanem orosz eredetű mordvin településnévképzőknek tekinthető.

Mivel a két rendszer legfőbb különbsége a névhasználatban, az alkalmazásban rejlik, azaz nyelvszociológiai síkon ragadható meg, ezért — MEZŐ ANDRÁS (1982, 38–42) terminológiáját alapul véve — az orosz (és eloroszosított), dokumentumokban és nyomtatott térképeken szereplő nevek a *hivatalos*, a belső (mordvin) nevek pedig a *nem hivatalos* jelzőt használom. (MEZŐ a névhasználat síkján elsősorban népi — közösségi — és hivatalos nevekről beszél, de a népi név terminus egyaránt jellemző lehetne az oroszra és a mordvinra is, ezért a

Volga-vidék névrendszertani jellemzésére inkább a hivatalos ↔ nem hivatalos oppozíciót alkalmazom.)

A mordvin településnevek eloroszosítása, **adaptációja** a következő szinteken ment végbe:

1. Fonetikai adaptáció:

A legegyszerűbben, legkönnyebben, a nyelv egyéb rendszereinek megzavarása nélkül végbemenő változás a hangtani adaptáció: az átvevő nyelv a saját rendszerében nem létező hangokat, hangkapcsolatokat helyettesíti, változtatja meg. A mordvin nyelvjárások közül főleg a moksa fonetikai rendszere tér el az oroszétól: a *s, ź, ć, L, Ľ, R, Ğ, J*, illetve *a, â* hangok eleve „kikényszerítik” a hangtani adaptációt. A nem hivatalos (mordvin) és hivatalos (orosz, eloroszosított) nevek között fellelhető a zöngés–zöngétlen adaptáció (md. *k* ~ or. *g*: *Kuzim* ~ *Guzinci*, *Kliška* ~ *Gluškovó*; md. *s* ~ or. *z*: *Sajća* ~ *Zajćevo*), valamint a *r, R* és *ř* hangok helyettesítése (*Aťemar’* ~ *Aťemar*, *Křtaž* ~ *Kurtaški*, *Pařća* ~ *Parca*). Több példát találtam a md. *c, ć* ~ or. *č* megfelelésre is: *Čolpanova* ~ *Čolpanovo*, *Galčovka* ~ *Galčovka*, *Kačälaj* ~ *Kačelaj*. A mordvin nevek fonetikai szerkezete az adaptálás során nagymértékben átalakulhat, egyszerűsödhet: *Piš’la* < *peše* + *lāj* (CIGANKIN 1981, 18; ZAICZ 1989, 344).

A fonetikai változások csak igen kevés esetben jelentkeznek tisztán, a morfológiai adaptációtól függetlenül, általában az átvevő nyelv egyidejűleg formálja át a szubsztrátumnyelv toponimáját a saját hangtani és nyelvtani rendszerének képére (*Kliška* ~ *Gluškovó*, *Tirgak* ~ *Turdakovo* stb.).

2. Morfológiai adaptáció

A grammatikai nemeket ismerő orosz nyelv településnevei elsősorban elliptikus szerkezetűek. Eredetileg ezek a nevek село Сафоново (> Сафоново), деревня Лобановская (> Лобановская) felépítésűek voltak. Az elliptikus nevek a földrajzi köznév kiesése után is megőrizték az eredeti grammatikai nemüket. Ez a helynévalkotási mód elsősorban az analógia révén terjedt el, s később az -ovo/-jevo stb. szabályos (nem elliptikus) helynévképzővé vált. A grammatikai végződések elsősorban a helynévfajták elkülönítésénél játszanak komoly szerepet. A grammatikai nemeket nem ismerő finnugor nyelvek településnevei átkerülve az oroszba először nyelvtani nemet kapnak, beilleszkednek az orosz nyelv toponimikai rendszerébe. A folyónevek általában nőnemű képzőt kapnak, a *peka* ’folyó’ és *voda* ’víz’ hatására: *Čelbaj* > *Čelbajka*, *Kameškir* > *Kameškirka*, *Tešnar* > *Tešnarka*. Hímneműek viszont a *pyčeŭ* ’patak’ által indukált hidronimák: zrj. *Kamšor* > *Gamšor*, *Keňašor* > *Keňušor*. A változások fő oka a rendszerkényszer, a meglévő modellek hatása. Kicsit bonyolultabb a helyzet a településnevekkel, hiszen itt mindhárom nyelvtani nem szóba jöhet: semlegesnemű lehet a село, nőnemű a деревня, hímnemű a поселок miatt (AFANASZJEV 1980, 262; DANYILINA 1974, 116; SZEREBRENNYIKOV 1959, 39; SZUBAJEVA 1961, 217; TURKIN 1988, 287).

A determináns nélkül álló, főnevesült melléknevek nem utalnak egyértelműen az objektum jellegére. A *Белый* lehet patak, vízmosás, hegyfok; a *Белая* folyó, hegy, falu; a *Белое* tó, mocsár, falu, mező egyaránt. BONDALETOVnak a Szimbirszki területen végzett vizsgálatai alapján a *Лесной, Широкий, Белая* stb. melléknévi alakok a településnevek 10%-ában fordulnak elő, míg a hidronimák között ez az arány mindössze 0,3%. NYIKONOV véleménye szerint ez a forma ma is produktív. Adatai szerint a Rjazanyi területen 1964-ben átkeresztelt 125 településből 45-nek az új neve melléknévi alakú volt (BONDALETOV 1974, 72; МАТВЕЈЕВ 1965, 5; NYIKONOV 1965, 67).

Inzsevatov szótára (Топонимический словарь Мордовской АССР. Саранск, 1987 = TopSI) a Mordvin Köztársaság 378 településének tünteti fel a nem hivatalos nevét (neveit) is. Ebből 57-nek két, 6-nak pedig három neve van, így összesen 447 nem hivatalos név kap helyet a szótárban. Az orosz nyelvtani nemek végződéseit ezek közül 157 nem orosz eredetű településnév tartalmazza. (A többes számú alakokat külön tárgyalom.) Ezek közül 115 semlegesnemű név (73,25%), 39 nőnemű (24,84%) és mindössze 3 hímnemű (1,91%).

A semlegesnemű képzők közül az *-ovo/-jevo* a termékenyebb (80%), az *-ino* a kevésbé produktív (20%). A nőnemű suffixumok közül az *-ovka/-jevka* a leggyakoribb (82%).

Néhány példa a Mordvin Köztársaság településneveinek morfológiai adaptációjára: *Adaž > Adaševo, Akšu > Akšov, Alkaj > Alkajevo, Anaju > Anajevo, Armej velé > Armejevka, Ater' > Aťur'evo, Boldu > Boldovo, Boraž velé > Baraševo, Kargaša > Kargašino, Kelge > Kelgińino, Kliška > Gluškovno, Kočkur velé > Kočkurovo, Kolapa > Kolopino, Kolamaz > Kolomasovo, Kuzim > Guzinci, Norad velé > Narovatovo, Paronza > Parakino, Pičeńa > Pičevka, Poju velé > Pajevo, Polača > Poločino, Pšeń > Pšeńevo, Puloks > Pluksovo, Sazan > Sazonovka, Šendru > Šindrovo, Sokav > Sakajevo, Sudož velé > Sudoševo, Terġan > Derganovka, Tirgak > Turdakovo, Tolku > Tolkovka, Tustat velé > Tustatovo, Večkeńa > Večkenino, Žarav > Žuravkino, Žuku > Žukovka.*

Érdemes megvizsgálni az alapszó jellegét is. Az Inzsevatov-szótárban szereplő, 157 nem orosz eredetű, de az orosz nyelvtani nemek végződését hordozó nem hivatalos névből 129 a személynévi eredetű településnevek körébe tartozik (82,17%). Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy a legrégebbi, még az orosz betelepülés előtti mordvin nevek javarészt antroponimikus eredetűek, míg a későbbi — már az együttlét korában keletkezett — nevek a személynévi és a köznévi kategóriába egyaránt besorolhatók. Ebből adódik, hogy az ide tartozó településnevek etimológiai rangsorában is a mordvin vezet nagy fölényrel (a személynévi eredetűek 77,5%-a sorolható ide).

A mordvin víznevekre (illetőleg az ezekből keletkezett településnevekre) igen jellemző *lej/lāj* 'folyó' elem is a morfológiai adaptáció áldozatául eshet, ilyenkor a *peka, voda* determinánsokhoz igazodás miatt *-lejka/-lājka* alakok

jönnek létre: *Ineľejka, Javľejka, Kamišľejka, Kanakľejka, Kargaleľka, Kulíšľejka, Ľeplľejka, Makaleľka, Novokľejka, Pičeňejka, Samozľejka, Šemileľka, Šengileľka, Tumaleľka, Turľejka, Ušľejka, Užaleľka*. (Ez a típus a köztársaság összes *ľej/läj* elemű nevének több mint egynegyedét teszi ki.)

A morfológiai adaptáció sajátos esete a pluralizáció. Itt nem a grammatikai nemekhez való igazodás az adaptáció alapja, a többes szám önmagában helynévképzőként funkcionál. NYIKONOV szerint a többes szám nem reális, csak „toponimikai többest” fejez ki, például a *Mosti* falunév nem több hídra utal, hanem egyszerűen csak „falu a hídnál, a híd mellett” jelentése van (NYIKONOV 1962, 24). A Mordvin Köztársaságban ilyen jellegű név, például *Kergudi* < *keř* ’távolli, félreeső település’ + *kudo/kud* ’ház’; *Mari* < *mar* ’domb, halom, kurgán’; *Šuvari* < *čubar/šubar* ’homok’; *Ľelimerki* < *Ľelim* ’téli szálláshely’ + *eřke/ärkä, järkä* ’tó’ (CIGANKIN 1981, 18; 1983, 173). A pluralizáció jelentkezhetsz a mordvin eredetű összetett szavakban (*Kaňguši, Pičinguši, Řepakuši, Šajguši, Širinguši* < *kužo/kuža* ’erdei tisztás’; *Pičeuri* < *ur* ’domb’), az antroponimikus eredetű nevekben (*Kiržemani, Manadiši, Melšani, Permiši, Piksasi, Pošati, Sir’eši*), a közszói eredetű nevekben (*Kurtaški* < *Křtaž*; *Guzinci* < *Kuzim*) és a *ľej/läj* torzulásánál (*Šali, Kišali, Šijali*) egyaránt. Ugyanígy megtalálható ez a típus az orosz eredetű nevekben is: *Dubjonki, Kosogori, Řžavci, Vjazniki* stb.

3. Grammatikai adaptáció

A jelenség kiindulópontja itt is ugyanaz, mint a morfológiai adaptációban. A legnagyobb különbség az, hogy e kategóriában nem az analógia, a rendszerkénszer a fő mozgatóerő, ez a jelenség nem hordoz magában funkciót. Voltaképpen ez a morfológiai adaptációt követő (vagy helyettesítő) másodlagos kategória. Egyrészt a mordvin településnév is kaphat többféle orosz képzőt, másrészt a már eloroszosított név is tovább változhat, így ugyanazon többől több alak is létrejöhet, több változat is élhet egymás mellett. Ezek a nevek — az orosz rendszer kategóriáiból kiindulva — csak a nemükben különböznek egymástól: *Ačadovo ~ Ačadovka, Matvejevo ~ Matvejevka*. A mordvin településnévi rendszerbe visszakerülve — nyelvtani nem híján — ezt a megkülönböztető jegyet elvesztik, de sokszor a suffixumok eltérése is elég a településnevek elkülönítésére (BARAS-KOV 1974, 24; DOLGACSOV–NYESZINA 1986, 64).

A mai Mordvin Köztársaságban számos olyan településnév van, amelyeknél a nem hivatalos és hivatalos név csak suffixumában különbözik: *Čolpanovo* (hivatalos név) ~ *Čolpanova* (nem hivatalos név), *Četovo* ~ *Četova, Kulikovo* ~ *Kulikova, Kuřilovo* ~ *Kuřilova, Protasovo* ~ *Protasova, Purkajevo* ~ *Purkajeva, Torbejevo* ~ *Torbejeva, Turdakovo* ~ *Turdakova, Drakino* ~ *Drakina, Kulmino* ~ *Kulmina, Sašino* ~ *Sašina, Šimkino* ~ *Šimkina; Anikejevka* ~ *Anikejeva, Topazovka* ~ *Topazova* stb.

Az *-o* ~ *-a* elemek váltakozásának fő oka a két földrajzi köznév (*село* és *деревня*) küzdelme lehet, de számolni kell itt a moksa-mordvin szóvégi magán-

hangzójának speciális helyzetével is. A moksa szóvégi -ə a cirillbetűs átírásban -a-ként jelentkezik, ezért sokszor — helyi gyűjtés és latinbetűs feljegyzések híján — nem lehet eldönteni, tényleges adaptációval, vagy csak fonetikai-átírási hiányossággal állunk-e szemben.

4. Szemantikai adaptáció

E csoporton belül két kategóriát különíthetünk el: a népetimológiával és a tükörfordítással keletkezett neveket.

Népetimológia:

A legritkábban előforduló csoport. Az orosz lakosság a számára érthetetlen nevet megpróbálta „értelmezni”, azaz a saját nyelvében meglévő szavakhoz közelíteni, a közszoói párhuzamok mintájára átformálni: *Hudolějka* (or. *xydo* ’rossz’) < md. *kudo/kud* ’ház’; *Višlēj* (or. *vuue* ’magasabb’) < md. *vašo/vaša* ’csikó’; *Vodolēj* (or. *voda* ’víz’) < md. *ved’* ’víz’ (CIGANKIN 1981, 18; 1983, 173; ZAICZ 1989, 344).

Tükörfordítás:

1. Személynévi eredetű településnevek fordítása

Az ide sorolható személynévi elemű településnevek minden esetben jelzős szintagmában fordulnak elő. A mordvin jelzőt az átvevő orosz nyelvű lakosság minden nehézség nélkül lefordította, a személynevet hangtanilag és morfológiai-lag adaptálta, az esetleges mordvin földrajzi determinánst pedig elliptikus szerkezetű névre cserélte: *Mokšeñ Bajmak* > *Mordovskoje Bajmakovo*, *Mokšeñ Kolamaz* > *Mordovskoje Kolomasovo*, *Mokšeñ Maskanä* > *Mordovskoje Maskino*, *Od Avkiman* > *Novoje Avkimanovo*, *Od Bajdėku* > *Novoje Bad’ikovo*, *Od Draka velė* > *Novoje Drakino*, *Od Sazan* > *Novaja Sazonovka*, *Od Šendru* > *Novoje Šindrovo*, *Od Tolku* > *Novaja Tolkovka*, *Pokš Ermeženka* > *Bolšije Remeženki*, *Sirė Mokšeñ Pašat* > *Bolšije Mordovskije Pošati*, *Sirė Somaj* > *Staraja Samajevka*, *Tašto Čamza* > *Staroje Čamžino*, *Vir’ Sazan* > *Lesnaja Sazonovka*, *Viška Ermeženka* > *Malije Remeženki*, *Viška Ićalo* > *Malije Ićalki*, *Viška Mariž velė* > *Maloje Mařeševo*.

2. Köznévi eredetű településnevek fordítása

Némileg bonyolultabb a helyzet a köznévi eredetű településneveknél. Itt két alcsoportról beszélhetünk, a teljes és részleges tükörfordításokról.

Teljes tükörfordítás: Az egyelemű, jelző nélküli nevek az oroszban vagy megmaradtak jelző nélkül (*Lėplāj* > *Olhovij*, *Pičevelė* > *Barki*, *Šuvarnā* > *Pesčanka*), vagy valamilyen megkülönböztető jelzőt kaptak (*Kužo* > *Novaja Polāna*, *Pičevelė* > *Nižņije Borki*). A mordvin *Od velė* ’új falu’ névtípusnak orosz megfelelője lehet a *Višelki* és a *Novaja Dėrevnā* egyaránt. A mordvin jelzős szerkezet általában az oroszban is megmarad: *Mokšeñ Kužeñā* > *Mordovskaja Polāna*, *Od Kužeñā* > *Novaja Polāna*.

Részleges tükörfordítás: A második elem (a névalapelem) megmarad (esetleg adaptálódik az ismert módokon), s csak a jelzőt ültetik át oroszra: *Mokšeñ*

Pimbur > Mordovskij Pimbur, Mokšeň Poju > Mordovskaja Pajevka, Od Ľepiju > Novoje Ľepjevo, Od Pičemorga > Novaja Pičemorga, Od Pičeňguž > Novaja Pičinguši, Paksä Tavla > Napolňaja Tavla, Siře Pšeň > Staroje Pšeňevo.

A mordvin településnevek alcsoportjai eltérő mértékben váltak az adaptáció áldozataivá. Az önmagában álló földrajzi köznév, az elliptikus szerkesztéssel létrejött településnév, valamint a *ľej/ľäj* 'folyó', és a *kužo/kužə* 'erdei tisztás' determinánst tartalmazó összetételek között egyértelmű a hivatalos nevek túlsúlya, azaz az eredeti mordvin nevek az orosz átvétel, adaptáció után továbbra is tagjai a mordvin–orosz helynévi rendszernek. Ezzel ellentétben a *bije, bijo, bujo* és a *velé/velə* utótagú nevek teljesen visszaszorultak a nem hivatalos (mordvin beszélt nyelvi) szférába, helyüket a hivatalos nevek rendszerében az elliptikus orosz nevek vették át. Ez a változás tehát csak a személynévi előtag + *bije, bijo, bujo*, illetve *velé/velə* birtokos jelzős szerkezetű neveket érintette, míg a környezet, a település jellegére stb. utaló előtag + földrajzi determináns elemű minőségjelzős szerkezetek adaptálódva, átalakulva ugyan, de bekerültek a hivatalos nevek rendszerébe. Külön figyelmet érdemel, hogy a mordvintól eredetileg idegen elliptikus szerkesztésmód alig adatolható a nem hivatalos nevek körében.

Mindezeket az adatokat táblázatba foglalva a következő képet kapjuk (a második oszlopban azok a településnevek vannak feltüntetve, amelyek csak a nem hivatalos nevek között fordulnak elő; azok a toponimák, amelyeknek csak hivatalos neve, illetve hivatalos és nem hivatalos neve is van, kizárólag az első oszlopban szerepelnek):²

	hivatalos nevek	nem hivatalos nevek
önmagában álló földrajzi köznév	39	6
<i>ľej/ľäj</i>	65	6
<i>kužo/kužə</i>	13	1
elliptikus nevek	20	1
<i>velé/velə</i>	3	89
<i>bije, bijo, bujo</i>	–	13

MATICSÁK SÁNDOR

² A nem hivatalos nevekre vonatkozó adatok Inzsevatov toponimikai szótárán alapulnak. Ez a kategória eléggé nehezen körülhatárolható, hiszen a lejegyzett és a ténylegesen létező — beszélt nyelvi — adatok száma között jelentős eltérések is lehetnek. Hogy egy statisztikai táblázatban mégis felhasználtam ezeket az adatokat, annak az az oka, hogy a mordvin településnevek között a viszonylagosság ellenére is igen jól elkülönül két csoport.

IRODALOM

- AFANASZJEV 1980: А. П. АФАНАСЬЕВ, Русские топонимы и антропонимы в северо-западной части Коми АССР. Перспективы развития славянской ономастики. Москва. 259–266.
- BARASKOV 1974: В. Ф. БАРАШКОВ, Топонимия Ульяновской области. Ульяновск.
- BONDALETOV 1974: В. Д. БОНДАЛЕТОВ, Семиотическое изучение топонимии (названия населенных мест Пензенской области). *ВопрГеогр.* 94: 70–78.
- SIGANKIN 1981: Д. В. ЦЫГАНКИН, Русско-мордовские межъязыковые контакты (на лексическом уровне). Труды Мордовского Научно-Исследовательского Института Языка, Литературы, Истории и Экономики. Саранск. 61: 3–18.
- 1983: Топонимическая система мордовских языков. Лексикология современных мордовских языков. Саранск. 161–173.
- DANYILINA 1974: Е. Ф. ДАНИЛИНА, Из наблюдений над гидронимией Пензенской области. *ВопрГеогр.* 94: 112–116.
- DOLGACSOV-NYESZINA 1986: И. Г. ДОЛГАЧЕВ–Г. Н. ЕСИНА, Словообразовательные варианты топонимов Волгоградской области. Ономастика Поволжья 1986: 63–67.
- MATICSÁK 1995: MATICSÁK SÁNDOR, A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere. Debrecen, 1995.
- MATVEJEV 1965: А. К. МАТВЕЕВ, Есть ли древнепермская топонимика в Заволочье? *СФУ.* 1: 207–211.
- MEZŐ 1982: MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévvadás. Budapest.
- NYIKONOV 1965: В. А. НИКОНОВ, Введение в топонимику. Москва.
- SZEREBRENNYIKOV 1959: Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, О методах изучения топонимических названий. *ВЯ.* 1959/6: 36–50.
- SZUBAJEVA 1961: Д. Х. СУБАЕВА, Русская топонимика Волго-Камья (Татарская АССР). Материалы и исследования по диалектологии Волго-Камья. Казань. 186–218.
- TopSI = И. К. ИНЖЕВАТОВ, Топонимический словарь Мордовской АССР. Саранск, 1987. Второе издание.
- TURKIN 1988: А. И. ТУРКИН, Адаптация коми топонимов русским языком. *СФУ.* 24: 283–291.
- ZAICZ 1989: ZAICZ GÁBOR, A mordvin helynévtípusok. Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg. 342–345.

Tanulmányúton Németországban

A német dialektológia — különböző okokból — igen jelentős múltra, nagy hagyományokra tekinthet vissza. A XVIII. század elején például már LEIBNIZ, a filozófus és sokoldalú tudós fontosnak tartotta a német nyelvjárások szókincsének gyűjtését, mégpedig egyrészt azzal a céllal, hogy ezáltal a német irodalmi nyelvet gazdagítani lehessen, másrészt szerinte a százszok eredetének sokat vitatott kérdésében is hasznos és tanulságos lehetne az Erdélyben élő százszok táj-szavait a németországi százszok szókincsével összevetni. Miután JAKOB GRIMM a történeti nyelvvizsgálatot megalapozta, a német nyelvjárásokkal való foglalkozás még nagyobb szerepet kapott, sőt — főképpen J. A. SCHMELLER munkássága révén — a német dialektológia már a XIX. század első felében gyűjtés- és feldolgozás-módszertani tekintetben egyaránt olyan eredményeket tudott fölmutatni, amelyek Európa-szerte elismerésre és követésre méltónak bizonyultak. SCHMELLER két munkája, az 1821-ben megjelent „Bajorország nyelvjárásai” (Die Mundarten Bayerns) és a „Bajor szótár” (Bayrisches Wörterbuch), amely 1827-ben látott napvilágot, a korabeli nyelvtudomány legnagyobb teljesítményei közé sorolható. — A német nyelvjáráskutatás a XIX. század második felében még inkább a nyelvészeti érdeklődés középpontjába került, s a német nyelvatlasz elindításától a különféle szótári munkálatokig további értékes eredményekkel gyarapodott. Ez az eredményessége, sőt — megítélésem szerint — vezető szerepe századunkban is megőrződött, és egészen napjainkig megmaradt.

A németeknek — a különböző történelmi körülményekkel összefüggésben — más nyelvű népek közé kerülve jóval több nyelvszigetük keletkezett, mint nyelvjárásszigetük, amelyek úgy jöttek létre, hogy valamely vidék német lakossága valamilyen okból más nyelvjárású német tájegységre települt. Nekünk magyaroknak — ugyancsak a történelmi körülményekből adódóan — nyelv- és nyelvjárásszigeteink egyaránt kialakultak. A szóban forgó településtörténeti előzmények és körülmények jó alapul szolgáltak ahhoz, hogy mind a német, mind pedig a magyar dialektológiában a nyelv(járás)szigetekkel való foglalkozás teret nyerjen. A német nyelvszigetkutatás bizonyos időszakokban (különösen az 1920-as évektől kezdődően) a dialektológiának szinte önálló ágává fejlődött. Az előzmények és a korábbi eredmények tették lehetővé, hogy az 1930-as évek derekán W. KUHN a német nyelvszigetek vizsgálatának egy terjedelmes és

értékes monográfiát szentelt (Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen, 1934). A szomszédos országokban lévő magyar nyelvszigetek kutatása — elsősorban az ott élő nyelvjáráskutatóink jóvoltából — viszonylag jelentős eredményekkel büszkélkedhet, a nyelvjárásszigetek vizsgálatára viszont jóval kevesebb figyelmet fordított dialektológiánk, noha bizonyos kezdeményezések már a múlt század végén születtek, s századunkban is volt néhány eredményes próbálkozás, monografikus igényű feldolgozás nálunk azonban sokáig nem készült.

A magyar dialektológiának a nyelvjárásszigetek kutatásában megoldásra váró feladatai és a német dialektológia e téren elért eredményei egyaránt közrejátszottak abban, hogy az 1980-as évek közepétől intenzívebben kezdtem a magyar nyelvjárásszigetek problematikájával foglalkozni. Ennek eredménye lett a „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek” című monográfiám, amely 1990-ben jelent meg Szegeden. Ebben a munkámban a korábbi magyar kutatási előzmények áttekintése mellett természetesen arra is törekedtem, hogy a külföldi vizsgálódásokat (köztük pl. a W. KUHN kidolgozta szempontokat és mások kutatásait) is messzemenően figyelembe vegyem. Vizsgálódásaimhoz a magyarság múltjában, történelmében gyökerező azon körülmény szolgált alapul, hogy a különböző népmozgások, belső áttelepülések és áttelepítések következtében (főképpen a XVIII. század folyamán) sokfelé keletkeztek nyelvjárásszigetek. Más népeknek, nemzeteknek — alighanem sehol a világon — nincs olyan sok nyelvjárásszigete, mint nekünk magyaroknak. Igaz, szép számú nyelvszigetünk is van, de — főképpen a XVIII. században lezajlott telepítések során — a magyarságnak több nyelvjárásszigete keletkezett, mint például a nagy kiterjedésű német nyelvterületen vagy a még annál is nagyobb területű Oroszországban és Ukrajnában. Bizonyára ezzel is összefügg — amint azt korábban külföldi kiküldetésem és az 1994 júliusában történt németországi tanulmányutam idején is tapasztaltam —, hogy a külföldi nyelvjáráskutatók a nyelvsziget és a nyelvjárássziget között nem mindig tesznek különbséget. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a nyelvszigetek nagyobb száma miatt például a volt Szovjetunióban és a német nyelvterületen is a nyelvszigetek vizsgálatának alakult ki régebbi hagyománya és gazdag szakirodalma.

Mivel a nyelvjárássziget-kutatás problematikája az utóbbi években továbbra is foglalkoztatott, ezért gondoltam arra, hogy hasznos volna a német dialektológia (ezen belül a német nyelvjárásszigetek vizsgálatának) eredményeit a korábbiaknál részletesebben is megismerni. Ha a német nyelv(járás)szigetek származásvidékét vesszük figyelembe, vagyis azt a tájegységet, ahonnan egykor áttelepülések történetek, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a pfalzi nyelvjárásterületről — különösen a többi német nyelvjárástípushoz viszonyítva — relatíve nagyobb számban került át lakosság egyrészt más (európai és tengerentúli) népek és nyelvek közé, másrészt a német nyelvterületen belüli, különböző

nyelvjárások vidékére is. Ezért tűztem ki magam elé feladatul, hogy az egyhónapos tanulmányutam során egyrészt a mainzi egyetem Német Intézetének dialektológiai kutatásait tanulmányozom, másrészt a pfalzi nyelvjárások vizsgálatának (különösen a Kaiserslauternben folyó pfalzi szótári munkálatoknak) az eredményeivel, elvi-módszertani kérdéseivel ismerkedem meg elmélyültebben.

Tanulmányutam első állomása Mainz volt, ahová ugyan még később is vizszatértem, de elsősorban a Kaiserslauternben folyó pfalzi szótári munkálatok műhelye lett kutatásaim és konzultációim gyakoribb színhelye. Mindkét intézményben (Mainzban Wolfgang Kleiber professzortól, Kaiserslauternben pedig Rudolf Post kollégától, a Pfälzisches Wörterbuch vezetőjétől) már a legelső találkozáskor jó néhány értékes különlenyomatot kaptam, sőt R. POST a pfalzi nyelvről írott monográfiájának (Pfälzisch. Einführung in eine Sprachlandschaft. Landau, 1992) második (bővített) kiadásával is megajándékozott. Mindezt ezért említtem meg, mert ily módon már tanulmányutam elején lehetőségem adódott arra, hogy a szakirodalmat olvasgatva olyan kérdések is fölmerüljenek bennem, melyekre a következő találkozások során (Kaiserslauternben és Mainzban egyaránt) választ kaphattam.

Nagy várakozással és reményekkel indultam Mainzba, a patinás, nagy múltú Rajna-parti városba, amely Európa harmadik legnagyobb folyója, a Rajna és Majna összefolyásának vidékén terül el. A város neve nincs összefüggésben a *Main* (*Majna*) folyónévvel, hanem — amint KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című munkájában olvashatjuk (Bp., 1980. 399) — elnevezésének „Valószínű végső forrása egy kelta *Mogons* vagy *Mogontia* isten-, illetőleg személynév. Legrégibb ismert alakja (*Moguntiacum*) latin képzővel bővült.” — Mainz a környék ipari, közigazgatási, kulturális és oktatási központja, a Rajna-vidék — Pfalz (Rheinland-Pfalz) tartomány fővárosa. Messze földön híres oktatási intézménye, a Johannes Gutenberg Egyetem igen régi múltra tekinthet vissza, hiszen több mint fél évezreddel ezelőtt, 1477 őszén nyitotta meg kapuit, mégpedig tizennégy oktatóval és mintegy száz diákkal. Csak érdekességként említtem meg, hogy napjainkban az egyetem hallgatóinak száma megközelíti a harmincezret. Az egyetem megalapításának 500. évfordulója alkalmából ünnepi megemlékezéseket tartottak, s ennek során pl. tizennégy személyiséget avattak díszdoktorrá, köztük volt az akkoriban még kevésbé ismert Karol Wojtyła bíboros, a későbbi II. János Pál pápa. A mainzi egyetem egyébként régóta tart fenn partnerkapcsolatokat európai és egészen távoli (tengerentúli) egyetemekkel Dijontól Valencián, Zágrábon át Bogotáig és Tokióig.

Mainzi kutatómunkám színhelye a Német Intézet (Deutsches Institut) volt, amelynek oktatói a német nyelvjárások vizsgálatában — a pfalzitól a rajnai frank és a hesseni tájszóláson át az alemannig — igen szerteágazó kutatómunkát folytatnak. A sok részterület közül itt azokat a nagy horderejű munkálatokat emelem ki, amelyek a német dialektológia nagy hagyományokra visszatekintő

diszciplinájához, a nyelvatlaszkutatásokhoz kapcsolódnak. Az első, egy egész nyelvterületre kiterjedő nyelvöldrajzi vizsgáldást — mint ismeretes — még Georg Wenker kezdeményezte a múlt század második felében, az 1881-ben kiadott nyelvatlaszát Európa-szerte több tucat — különböző jellegű és célú — atlaszkiadvány követte. A nyelvatlasz-munkálatok — egyre inkább tökéletesedő gyűjtési és közzétévi módszerekkel — a német nyelvjáráskutatásban is folytatódtak, sőt mindmáig újabb kiadványok is készülöben vannak. Így például 1979-ben jelent meg WOLFGANG KLEIBER, KONRAD KUNZE és HEINRICH LÖFFER munkájaként a „Történeti délnyugatnémet nyelvatlasz” (Historischer südwest-deutscher Sprachatlas. Band I: Text. Einleitung, Kommentare und Dokumentationen, Francke Verlag Bern und München, 1979; Band II: Karten. Bern, 1979), amely XIII-XV. századi urbáriumok feldolgozásán alapul, s mint nyelvtörténeti jellegű atlasz első a maga nemében. Ez a nyelvatlasz is hosszú évekig tartó munka gyümölcse, vizsgáldási területe Németország, Ausztria, Franciaország és Svájc egy-egy kisebb-nagyobb vidékére is kiterjed, vagyis az úgynevezett alemann nyelvterület nagy részét magában foglalja.

WOLFGANG KLEIBER irányító-szervező tevékenysége révén a Német Intézet-hez is kapcsolódik „A kontinentális (európai) német szőlőművelés szakszókincsének szóatlasza” című vállalkozás („Wortatlas der kontinentalgermanischen Winzeterminologie”); a továbbiakban így rövidítem: WAKWT), amelynek tervezetét a mainzi egyetem Történeti Honismereti Intézetében dolgozták ki, s amelynek munkálatai is ott folytatódnak. Ezen speciális szóatlaszhoz fontos kiindulási alapot jelentettek azok a kérdőíves adatgyűjtések, amelyek még az 1920-as évek közepén a Rajnai Szótárhoz készültek, s amelyek a Rajna-vidék bortermelő településein kezdődtek, majd a Majna (Main) és Neckar folyók völgyére is kiterjedtek. 1980-tól, amikor a Volkswagen Művek több éves támogatást nyújtott a WAKWT tevékenységéhez, az adatfölvételekre kiválasztott kutatópontok száma és a kérdőív anyaga is jelentős mértékben bővült. — A WAKWT olyan egynyelvű nagyatlasznak készül, amely — az utóbbi évtizedekben a szőlőművelésben és a borkészítésben bekövetkezett nagy változások (gépesítés, új módszerek) miatt — nyelvi-nyelvjárási és néprajzi szempontból egyaránt fontos feladatának tekinti a leletmentést, a szőlészet és borászat visszaszorulóban lévő szakszókincsének összegyűjtését. Kutatópontjainak száma 420, ezeknek nagyobb része (273) a német nyelvterületen telálható, kisebb hányadát (147-et) pedig (Olaszországtól Románián át a Fekete-tenger környéki német eredetű településekig) a délkelet- és kelet-európai német nyelvshzigetek teszik ki. A WAKWT kutatópontjai — az egykori NDK-t még külön számítva — a Bonn vidéki Ahr folyótól a Kaukázusig összesen tizennégy országra terjednek ki, Magyarországrol kereken 30 település szerepel gyűjtőhelyül. Az egyes kutatópontok kiválasztásában nagyon fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy egyáltalán volt-e s van-e a szőlészetnek-borászatnak hagyománya a szóban forgó

településen, hiszen a szőlőművelés meghatározott éghajlati-ökológiai feltételekhez kötődik. — Az anyaggyűjtéshez összeállított kérdőfüzet 298 olyan tételt foglal magában, melyek nemcsak nyelvészeti, hanem néprajzi szempontokat is figyelembe vesznek. A WAKWT anyaga azon a 420 településen készített magnetofonfölvételen alapszik, melyek a tizennégy országban kiválasztott adatközlőktől származnak. A vállalkozás nagyságát jól érzékelteti az a tény, hogy a helyszíni adatfölvételeket készítő kutatók kérdésenként összesen kb. 500-650 választ kaptak, s a feldolgozás során a gyűjtött anyagból több mint 220.000 cédulát lehetett összesíteni. Az egyes szócikkekben a szóban forgó fogalom különböző megnevezései, tárgyi néprajzi magyarázatok, az oda tartozó adatok betűrendes jegyzéke és szakirodalmi utalások találhatók. A tervezett nyolc önálló füzethez egyenként húsz térképlap kapcsolódik, s a különféle nyelvi adatok lokalizálása grafikai jelekkel történik. A WAKWT nemcsak a nyelvföldrajz, a nyelvjárásziget-kutatás és általában a kontaktusnyelvészet számára tartalmaz értékes anyagot, hanem a mezőgazdaság- és településtörténetnek s más tudománysszakoknak is gyakran fontos kiindulópontul szolgálhat.

Tanulmányutam másik állomása Pfalz tartományának nagyjából a közepén fekvő Kaiserslautern városa volt, ahol a mainzi Tudományos Akadémia kihelyezett munkahelyeként működő Pfalzi Szótár munkaközösségében egyrészt a pfalzi nyelv(járás)szigetek vizsgálatában elért eredményekről, másrészt az ott folyó szótári munkálatokról igyekeztem alaposabban tájékozódni. Ehhez a Pfalzi Szótár vezetőjétől, Rudolf Posttól és kollégáitól minden segítséget megkaptam. Nemcsak az ottani könyvtár használatára nyílt lehetőségem, hanem arra is, hogy a nyelvi-nyelvjárás adatok gépi feldolgozásának módszereit tanulmányozzam. Ez utóbbi számomra sok újdonsággal szolgált. A számítógépes feldolgozás mellett nem kevésbé töltött el csodálattal az a csapatmunka, az a jó összhang, amely a Pfalzi Szótár munkatársai közötti együttműködést jellemezte.

A pfalzi nyelvről-nyelvjárásról — amint azt már említettem — RUDOLF POST 1990-ben egy terjedelmes monográfiát jelentetett meg, amelynek azóta (1992-ben) a második (bővített) kiadása is napvilágot látott. Ebben a művében R. POST Pfalz vidékének — szűkebb és tágabb — értelmezésével is foglalkozik, s megállapítja, hogy a pfalzi nyelvváltozatot délen a lotaringiai (Lothringisch) és az alemann (Alemannisch), ezen belül az elzászi és badeni (Elsässisch, Badisch), nyugaton a moselfrank (Moselfränkisch), északon a hesseni (Hessisch), keleten pedig a dél- és a keletfrank (Ost- und Südfränkisch) fogja körül. Pfalz tartomány — a tágabb értelmezés szerint — nagyjából a Heidelberg, Karlsruhe, St. Ingbert és Bad Kreuznach alkotta négyszög területet foglalja magában, a szűkebb értelmezés szerint azonban nem tartozik hozzá a Rajna jobb partjától keletre elterülő úgynevezett Kurpfalz, vagyis nagyjából Heidelberg, Mannheim és Schwetzingen környéke. „Jóllehet a Rajna jobb partja menti vidék már majdnem kétszáz éve Badenhez tartozik — írja R. POST (i. m. 18) —, egy mannheimi, heidelbergi

vagy schwetzingeni aligha mondja magáról, hogy a badeni nyelvjárást beszéli. A Badenhez történt régebbi odacsatolás ellenére itt máig megőrződött a Pfalzhoz vagy pontosabban a Kurpfalzhoz való tartozás tudata”.

A nyelvjárások lényegéhez tartozik, hogy beszélt nyelvi változatok, ez azonban nem zárja ki azt, hogy egy-egy tájszólásban — annak különböző (hang-, alak- és mondattani, valamint szókészleti) sajátosságait tükröztetve — ne születtek volna írott nyelvi (szépirodalmi) alkotások. A német nyelvterület — mint ismeretes — már évszázadok óta bővelkedik olyan (prózai és verses) szépirodalmi művekben, amelyek egy-egy nyelvjárásban íródtak. A pfalzi tájszólás is gazdag ilyen alkotásokban, s ezeknek gyakori pozitív szereplője a pfalzi ember (Pfälzer), aki más német vidékre vagy más nyelvű népek közé kerülve leleményességével, életrevalóságával, talpraesettségével tűnik ki környezetéből. A távoli tájakra, messzi országokba elvándorolt pfalzi ember figurájának megte-remtéséhez az a történelmi tény nyújt kellő alapot, hogy a XVII-XIX. században Pfalz tartományában sokan vettek vándorbotot a kezükbe. A pfalzi kivándorlók nemcsak Németország más tájegységeire (pl. Bajorországba, Braunschweig környékére, Pomerániába, a Rajna alsó folyásának mentére) jutottak el, hanem Európa más országaiba (pl. Dániába, Spanyolországba) is. Különösen a XVIII. században indult el jelentős kivándorlási hullám Pfalzból, Mária Terézia és II. József uralkodása idején ugyanis — innen és Németország más tájairól is — sokan települtek pl. Bácska, Bánát, Besszarábia, Bukovina, Dobruzsza és Galícia területére, a Fekete-tenger környékére és a Volga mentére, sőt még a tengerentúlra (pl. Pennsylvániába) is eljutottak a pfalzi telepesek. — A XVIII. századi telepítések során Pfalz tartományából — más német kivándorlókkal együtt — az úgynevezett Schwäbische Türkei (Baranya, Somogy és Tolna megye, valamint a jugoszláviai Baranya) területére is költözött át lakosság. Erről R. POST munkájában (i. m. 38) a következőket olvashatjuk: „Ezen a területen (ti. a Schwäbische Türkei vidékén — Sz. J.) különösen gyakoriak a rajnai frank eredetű települések, emellett azonban sváb, bajor, kelet- és középfrank nyelvjárások is vannak, bár a pfalzi nyelv fogalmát a pfalzi eredetű nyelv(járás)szigetekre vonatkoztatva a tágabb értelemben használjuk, a legtöbb itteni rajnai frank nyelvjárás nem tisztán pfalzi, hanem inkább hesseni, gyakran pedig fuldai tájszólás, mivel azok a pfalzi *fesched* helyett a *fest* szóalakot ejtik. Csupán néhány helység, így például Dunakömlöd és Mórág (n. Maratz) tekinthető pfalzinak”.

A német dialektológiának — amint már utaltam rá — a tájszótárak gyűjtésében igen régi (több évszázados) hagyományai vannak, s ami a kiadásukat illeti, mintegy másfél évszázad óta abban is figyelemre méltó eredmények születtek. A különböző német nyelvjárástípusoknak szinte nincs is olyan tájegysége, ahol ne készültek volna, illetőleg ahol ne készülnének szótári feldolgozások.

A Pfalzi Szótár munkálatai 1912-ben egy tájszógyűjtést szorgalmazó fölhívással kezdődtek, majd — a háborús idők okozta megtorpanás után — az

1920-as években folytatódtak. A gyűjtésben akkor következett be igazi föllendülés, amikor ERNST CHRISTMANN vezetésével 1925-ben megalakult a Pfalzi Szótár Műhelye (Pfälzische Wörterbuchkanzlei). Ekkor dolgozták ki az anyaggyűjtés elvi-módszertani kérdéseit és azokat a különböző típusú kérdőíveket, melyeket Pfalz minden egyes településére leginkább tanároknak küldtek szét, akik aztán helybeli adatközlők segítségével válaszoltak az egyes kérdésekre. Ily módon a későbbiekben nagy mennyiségű tájszót sikerült följegyezni. E CHRISTMANN több évtizedes tevékenysége után 1954-től 1981-ig JULIUS KRÄMER lett a munkálatok vezetője, akinek nagy érdeme, hogy a gyűjtőmunkát a pfalzi eredetű nyelv(járás)szigetekre is kiterjesztette. 1981-ben RUDOLF POST került a Pfalzi Szótár élére. Ő nemcsak a pfalzi nyelvjárások kiváló ismerője, hanem egyszerűsmind a nyelvi adatok gépi feldolgozásának avatott szakembere is. Tíz évig ott munkálkodott a magyarországi származású JOSEF SCHWING, aki 1993-ban Frankfurt am Mainban anyanyelvjárásáról, a Baranya megyei Palotabozsok tájnyelvről „Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)” címmel kitűnő monográfiát jelentetett meg. — Időközben elkezdődött a tájszóanyag kiadásra való előkészítése is, amelynek eredményeképpen az 1960-as évek második felétől megindult a Pfalzi Szótár publikálása is. A hat kötetre tervezett kiadványból eddit őt látott napvilágot, ottjártamkor az *u* betűvel kezdődő tájszók feldolgozása folyt.

A Pfalzi Szótár alaki, jelentésbeli és valódi tájszókban egyaránt bővelkedik. Adatokban való gazdagságát jól érzékelteti pl. az első kötet 195. lapján található azon térkép is, amelyen a 'hangya' jelentésű *Ameise* lexéma változatai vannak szemléltetve, ugyanis a hangya fogalmára — az *Emez* szóalaktól az *Odims* megjelölésen át az *Umenzl* formáig — összesen 57 különböző hangalakú megnevezés fordul elő a pfalzi nyelvjárásokban. Ez kétségtelenül nagy szám, de talán még ennél is érdekesebb, hogy pl. a pénz megnevezésére egy nyelvjáráson belül (Pirmasens népnyelvében) húsz különféle szóalak használatos, amint azokat LUDWIG KIEFFER egyik költeményében felsorolta. Az említett példák is jelzik, hogy a Pfalzi Szótár milyen gazdag tárháza a tájszóknek, a népnyelvi fordulatoknak.

A tájszótárak és más nyelvjárási tárgyú munkák megteremtését, kiadását — nemcsak nálunk, hanem bárhol a világon — alighanem ugyanazon ok motiválja: századunkban — a gazdasági-társadalmi változások hatására — soha nem tapasztalt mértékben szorulnak vissza a néphagyományok és a nyelvjárások; a különböző hang-, alak- és mondattani jelenségek mellett a nyelvjárásokban a hagyományos paraszti gazdálkodás és egykori életmód szókészlete is erősen megkopóban van, az árnyalatokban, szinonimákban gazdag tájszók és népi kifejezések is pusztulófélben vannak. Ebből adódik világsszerzte az a fölismerés, hogy a népeletnek nemcsak a tárgyi emlékeit kell összegyűjteni és legalább múzeumokban megőrizni, hanem a népi gondolkodás mindennapi elemeit és gyöngy-

szemeit: a tájszókat és az állandósult szókapcsolatokat is meg kell menteni az enyészettől.

Talán a feladatok azonossága vagy legalábbis nagymértékű hasonlósága játszhat közre abban, hogy a nyelvjáráskutatók gondolkodásmódja — itthon és külföldön is — nagyon közel áll egymáshoz. Talán ezzel is összefügg az a hazai és külföldi tapasztalatom, hogy a nyelvtudományban föl-föllobbanó ellentétek a dialektológusokat kevésbé érintik, s hogy körükben könnyebben lel az ember barátokra. Talán ezért is éreztem magam szinte otthon Kaiserslauternben és Mainzban is már az első pillanattól fogva. A nagyon hasznos szakmai ismeret-szerzés és tapasztalatcsere mellett németországi tanulmányutamnak ez a föl-ismerés is érdekes és maradandó élménye volt.

SZABÓ JÓZSEF

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

NYIRKOS ISTVÁN, **Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.**

Debrecen, 1993. (177 lap)

1. NYIRKOS ISTVÁNNak „Az inetimologikus magánhangzók a magyarban” című monográfiája szerves folytatása korábbi dolgozatának, amelyben az inetimologikus mássalhangzókat dolgozta fel teljességet megközelítő alapossággal (Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987); tudománytörténeti szempontból pedig részletező áttekintése, kritikai megrostálása, rendszerező összefoglalása és alkotó továbbfejlesztése mindazon megfigyeléseknek, amelyek e témáról a hazai tudományos hagyományban SZENCZI MOLNÁR ALBERTTől napjainkig felhalmozódtak.

De illeszkedik egy másik dicséretes vonalba is. Valójában első monografikus célú értékesítése annak a hatalmas munkának, amely „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” címen erre — és még sok hasonló feldolgozásra — szilárd bázist teremtett és kínál. E tekintetben B. LÖRINCZY ÉVÁnak „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” című dolgozatához mérhető, mely az Új magyar tájszótár anyagát használta fel elsőként hasonló célokra; vagy IMRE SAMUNak „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című áttekintéséhez, amely „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak milliós nagyságrendű adattömegéhez nyúlt egy monografikus kép felrajzolásának szándékával. — Elméleteket gyártó vagy épp csak adaptáló (sőt nemegyszer csupán adoptáló) korunkban öröndetes teljesítmény egy-egy ilyen — nem sziporkázásra törekvő, hanem szolid módon „végigcsinált” — mű megalkotása.

2. A dolgozat tehát monografikus céllal dolgozza fel a nyelvfejlődésünk utóbbi évezredében a szótestekbe került vagy hozzájuk tapadt inetimologikus magánhangzók állományát. A szerző ezt a meghatározást adja róluk: „Az inetimologikus magánhangzók körébe azokat a szervetlen vagy járulék hangokat sorolom, amelyeknek »nincs etimológiai előzményük«, azaz a magyar nyelvnek azokat a magánhangzóit, amelyek a szó eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként jelentkeznek” (13). A

jelenséget a „szórványos hangváltások” nagyobb csoportjába sorolja (15); illetőleg a tézisekben úgy említi, mint „a sporadikus, az úgynevezett szabálytalan hangváltozások egyik jelentős területét” (Tézisek 3).

A munka felépítése, a tudománytörténeti áttekintés után, az inetimologikus magánhangzó szóbeli helyzettípusai szerint tagolódik. Egymást követi tehát a szótest élére kerülő „előtét hangok” (29–38), a hangsúlyos helyzetben előforduló „bontóhangok” (39–80), a hangsúlytalan helyzetben — általában a második szótagba — betoldódott magánhangzók (81–109), a szóvégi mássalhangzó-torlódást feloldók (110–27) s végül a szó végére illesztett „végmagánhangzók” (128–66) fejezete. Ezt a törzsrészt a tanulságokat összegező Befejezés (167–9) zárja le. — Az így megállapított fő fejezetek mindegyike a betoldódó hang színe szerint oszlik további részekre; kezdve a mély hangrendű és folytatva a magas hangrendű magánhangzókkal, általában a felső nyelvvállásúaktól az alsóbbak felé haladva. Fontos csomópontot jelentenek az egyes részeket, olykor azok részleteit is áttekintő kisebb összefoglalások, mintegy menet közben előkészítve a fejezeteket záró, majd a dolgozat eredményeit egészében summázó konklúziókat.

E konklúzió lényege, hogy a magánhangzó-betoldódásban az ejtés-könnyítés szerepel az indítékok közt első helyen; de része van a jelenség előidézésében az analógiának, a népetimológiának, a tudatos alakításnak és az alakkeveredésnek is; nem szólva az esetek egy részének felderíthetetlen okáról. Képet kapunk a záró részben azokról a hasonlóságokról és — még inkább — különbségekről, amelyek a szervetlen magánhangzók és az ugyancsak a szerző által korábban alapos vizsgálatnak alávetett szervetlen mássalhangzók megjelenési indítékai között mutatkoznak.

Ami pedig a betoldódó, illetőleg a szótesthez járuló magánhangzó hangrendi jellegét illeti, azt olvashatjuk: a szó eredeti hangrendjéhez alkalmazkodó — úgynevezett „hasonulások” — meg annak a mélyhangúak esetében ellene mondó — idézőjelben „elhasonulások”-ként jelölt — megoldás „nem felváltotta egymást a nyelvtörténet folyamán, hanem egymás mellett élt, s harcban állt egymással, de ez a harc igazában nem az egyik vagy a másik győzelmével fejeződött be, hanem igazában folyamatos volt, és talán be sem fejeződött” (A tartalmában több helyen előtűnő megállapítást ebben a pregnáns formában a tézisekből idézem, a füzetke 9. lapjáról, de lásd még könyvének 36. oldalát).

3. Az eddig elmondottakhoz csupán néhány, nem is a lényegre érintő kritikái megjegyzést kívánnék tenni.

3.1. Azt hogy a szerző az inetimologikus magánhangzóknak a szótestbe ékeződését „szórványos” hangváltozásnak tekinti, el tudom fogadni. A jelenség valóban nem olyan tömeges, mint amilyen annak idején — mondjuk — a nyíltabbá válás volt. De az ennek mintegy szinonimájaként használt „szabálytalan”

kitételt már kevésbé érzem találónak. Persze — példának mondva — a zárhangok hajdani réshangúsodásához, a korábbi hosszúak rövidüléséhez, a tág résű szövégiak vokalizálódásához képest ez valóban nem szabályos. Ámde nem minden hangtani jelenség szabálytalan, amely nem közelíthető meg hangtani oldalról, nem magyarázható hangtani indítékokkal és törvényekkel. E kérdésre még visszatérek, most csak egy analóg példát említek, más területről.

A magyar toldalékrendszernek elég nagy területét átfogja a hangrendi illeszkedés. Például a tárgyas ragozású többes harmadik személyű alak a feltételes módban: (*ők lát-nák*, de: *kér-nék*. A hangrendi alternáció nyilván „szabályos”. Az alanyi ragozású egyes szám első személyű forma viszont: (*én lát-nék* és: *kér-nék*. Hangtanilag ez nagyon is szabálytalan. Mégis így szabályos, csak épp egy magasabb síkról: a morfológiáiról nézve. Merthogy az elsőnek az a természete, hogy illeszkedő, a másodiknak viszont az, hogy nem.

Nos: ha találunk majd olyan magasabb szempontot, olyan felsőbb kategóriát, amely a szervetlen magánhangzók keletkezését, mint hangtanilag megmagyarázhatatlan jelenséget indokoltnak mutatja, akkor talán érdemes pontosabban fogalmaznunk, s efféle meghatározásukat adni: „nem fonetikai motivációjú hangalakváltozások”; s ebbe illeszteni bele — mégpedig szabályosként — az inetimologikus magánhangzók megjelenését a szótest különféle pontjain.

3.2. Egy ilyesféle törvényre, indítéktípusra, maga a szerző is nemegyszer céloz, amikor — az imént a befejezéséből idézett indítékok mellett — ilyeneket is említ: „a magyar nyelv nemcsak szó elején, hanem a szó belsejében és szövégen sem nagyon tűrte el a mássalhangzó-torlódást” (121); messzebbre tekintve: „A betoldásnak az a szerepe, hogy a magyar nyelv szóalakjának finnugor jellegeből adódó hangtani sajátosságait megőrizze” (39); így hát a szervetlen magánhangzók megjelenésének egyik legfontosabb alapmotívuma szerinte is: „a nyelv szóalak-rendszeri sajátosságainak megtartása, a szótagszerkezet eredeti jellegének bizonyos mértékű átmentése a későbbi nyelvéllapothba” (25). — Sajnálom, hogy az összefoglalásban végül is nem ez a szempont került az első helyre, mégpedig döntő súlyú indítékként; amit magam így fogalmaznék meg: a magyar szótagszerkezet, morfonológiai és prozódiai képlet védelme; mintegy kitágítva azt, amit a hangátvetés alapindítékáról írtam hajdan 1943-ban (A hangátvetés a magyarban: MNyTK. 69. sz. 4): a nyelv „pattern”-jébe való beilleszkedés. Persze ez a mássalhangzók esetében inkább fonotaktikai, a magánhangzóknaál viszont magasabb — legalábbis morfonológiai — indítékú.

3.3. S ha már találtunk — vagy mondjuk szerényen: leltni vélünk — egy magasabb szempontot, érdemes megvizsgálni: nem túlzottan formális-e mereven szétdarabolva, azaz betoldódó hangonként ennyire külön-külön vizsgálni egyazon szónak más-más feloldási, illetőleg megoldási formáit. Ez ugyanis azt eredményezi, hogy például a *skola* magyar utóalakjai közül az *oskola* az *o*-nál, az *uskola* az *u*-nál, az *eskola* az *e*-nél, az *iskola* az *i*-nél bukkan elő; s a négy vál-

tozat csak később, csupán a visszautalás szintjén találkozunk (34); mintha bizony nem pusztán megvalósulási formájukban különböznének, hanem netán keletkezésük indítékában is külön-külön magyarázatra szorulnának.

Pedig a betoldódó hangok különbsége alkategória csak magához a betoldódás tényéhez képest. Jelzi ezt a hangrendi eltérések megfejtésének nehézsége is. Erről idéztem (téziseiből) a szerző megállapítását: hogy a változatok között nem időrendi különbség van, hanem olyan harc, amely ma sem dőlt el. Itt bizony érdemes volna utána nézni: nem fedezhető-e fel esetleg földrajzi megoszlás. Nyelvatlaszunknak egy-két térképlapja adhat némi támpontot erre, nem kevésbé az Új magyar tájszótár szócikkeiben felszaporodott változatanyag; meg azoknak a feldolgozásoknak átböngészése, amelyek a történeti nyelvjáráskutatás eredményeként születtek az utóbbi időkben.

4. Amit az imént az előtérhangok szerinti szigorú szétkülönítésre mondtam, az érvényes a bontóhangok, a szóvégi torlódásoldók és az abszolút szóvégre kerülők hangonkénti, s még inkább a szóvégiek jó néhány csoportjának *s z a - v a n k é n t i*, azaz kínos gonddal egyedített feldolgozására is. Túlzott, időnként egyenesen zavaró precizitásnak — elnézést: precízkedésnek — érzem, hogy a szláv *brazda* alakot folytató *barázda* a 39., a *borozda* a 46., a *berázda* az 56. oldalon tűnik elő, s ezáltal e három hely között tűnik el az a közös jellemzőjük, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódás — a magyar szótagszerkezet védelmében — egyetlen és egyazon szóban oldódott fel; hogy tehát ez a három, formális okokból elkülönített adat érdemi szempontból egy és ugyanaz. — S mehetnénk tovább: az *álom* : *álmot* és a *dolog* : *dolgot*, de még a *murok* : *murkot* is egyazon tötípust képviselnek; s nyilván nem darabonként, egyedileg fejlődtek és véletlenül találkoztak össze, hanem egy alaktani sorba illeszkedvén, amely kezdődött az etimologikus *almu* : *almut* viszony felbomlásával s az így keletkezett *álm* > *álom* korrekcióval; folytatódott a más eredetű, de akkor éppen érvényes *dolgu* : *dolgot*, esetleg (már vagy még) *dolg* : *dolgot* párhuzamnak ehhez a típushoz kapcsolódásával; ami természetessé tette, hogy a később érkezett *murk* : *murkot* is elnyerje mai *murok* : *murkot* formáját.

A szerző — főleg BENKŐ LORÁND nyomán — gyakran említi egy-egy eset magyarázatául az *analógiát*. Magam úgy látom (s ezt írtam hajdanán a jelöletlen határozós összetételekről, később pedig az európai vándorszók *ráció* : *racionalis* típusú töváltásáról), hogy az analógia csak egy darabig az. Ha az esetek kellő mértékben megszáporodnak, már típusról és *s z a b á l y r ó l* célszerűbb szólnunk; s így egy idő múlva közömbössé válik: mely mintául szolgáló esetek hozták létre a szabályt, s melyeket hozott létre az új szabály, a hozzá való alkalmazkodásuk révén (vö.: MNy. 49: 140; ill. MNy. 69: 20).

Ugyanezt mondhatom arról a végződésről, amelyet „Tiszta analógia útján létrejött” *a*-nak nevez a szerző a *cinkográfia*, az *esszéista* és a hasonló szavak végződésében. Ezek nem egyszerűen „a latinos *bibliográfia* mintájára”, illetőleg „az

-ista végű szavaink analógiás hatására” jöttek létre (így: 134); hanem az alaktani rendszerünkben akkor már meghonosodóban levő -ista képző, illetőleg -gráfia utótagú szóalakok csoportjába lépve. — S akkor mindjárt elkülönülnek a *gyapora*, *rizsa* stb. formáktól: ezeket egyenként kell magyarázni, azokat nem.

Ezt mondhatjuk a német sonans -n és -l végződés helyén jelentkező -ni, illetőleg -li esetében is. Ezek sem darabonként és egymástól függetlenül váltak ilyenné, hanem egy kicsinyítőképző-félvé adaptálódott -ni, illetőleg -li végződés rendszerbe állása után, aminek megszületését segíthette a — személyneveinkben máig is gyakori — -i kicsinyítőképző. — Általában, és a jelenség példa-típusainak, sőt példáinak többségére vonatkoztatva is, azt ajánlanám a szerzőnek: emelje ki és vegye komolyan saját művének különböző helyeiről az ilyen kulcsszavakat: „A korabeli szóalak szerkezet rendszerébe illeszkedett” (118); (az olasz eredetű *áspa* szóról mondva); illetőleg: „keletkezésük oka az analógia, azaz az a szóalak-rendszer tani sajáttság, hogy ...” (151); (az ugor kor utáni jövevényszavak tövégi magánhangzójának eredetéről szólva). S akkor nem kényszerül a legelső nyelvi szinten, a fonetikáén vizsgálni azt, ami ennél magasabbnak függvényében értődik csak meg; s nem kell egyedenként magyaráznia azokat az eseteket, amelyeket kategóriájuk értet és indokol.

5. E szemlélet alkalmazásával jutnánk el annak felfedezéséig: mit kellene és volna érdemes vizsgálni még a továbbiakban. Ez persze nem kritika már részemről, nem is hiányolás, csupán továbbmutatás; mondhatnám: a kibic közbeszólása, akinek tudvalevően semmi sem drága.

5.1. NYIRKOS ISTVÁN mintaszerű feldolgozásából ugyanis megtudjuk: hogyan oldódott meg a szótest különböző pontjain a morfonetikai rendszerünkbe való beillesztés. Ha valaki majd, persze hasonló alapossággal és részletességgel, kiegészítené ezt az anyagot annak vizsgálatával, hogy mit oldott meg ez a folyamat — azaz: mit oldott fel a rendszerhez való alkalmazkodás, és (ami ugyanilyen fontos!) hogy mit nem —, akkor eljutnánk talán a mért kérdéséig, illetőleg a rá adható válasz megadásáig.

A szó belseji torlódásokat feloldó hangokról — bár külön a hátul s külön az elől képzettekről (98–100, ill. 104–6), majd ugyanígy kettéválasztva a szó végi torlódásokat feloldókról (118–9, ill. 120–2) jó összefoglaló képet kapunk. A táblázatokból megállapítható, mely magánhangzók milyen mássalhangzó-torlódások tagjai közé kerültek. Aki átforgatja és keresztsben összesíti őket, arról is képet nyer az adatokból, hogy milyen torlódások oldódtak fel általuk. S aki még tovább vizsgálódna, most már a torlódások felől, azt is kimutathatná: milyenek nem, illetőleg ritkábban, esetleg csak kivételesen. Szemre is látni: szó belsejében a nazális + homorgán explozív kapcsolat feloldása igen ritka; szó végén is csak akkor jelentkezik inkább, ha mássalhangzós kezdetű toldalék követi, illetőleg követheti.

Ezért hiányzik számomra egy-egy ugyanilyen áttekintés az előtétül szóélre kerülő meg a szókezdő torlódást feloldó hangokról; azaz hát azokról a szó eleji torlódásokról, amelyek e két forma egyikében vagy másikában oldódnak fel. Mert nyilvánvaló: ez a két jelenség egyazon dolognak két arca. Magam valamikor a *toromba* és az *otromba* párhuzamában véltem felfedezni effélet, mindketőt a szláv *treba* előzményhez kapcsolva. (S persze ide tartozik a szókezdő torlódás egyik tagjának elejtése is, amire az *iskátulya* mellett meglevő *katulya* lehet a típuspélda.) — Izgalmas volna egybevetni: milyen kapcsolatok oldódnak fel így, milyenek úgy vagy amúgy; s melyek azok, amelyek megőrzik eredeti formájukat; — mert azért olyanok is vannak jócskán, legalábbis a későbbi jövevényeknek köznyelvvé lett formái között.

5.2. Még távolabbra mutatna kialakítani az inetimologikus magánhangzók beékelődésének — vagy a magam szája íze szerint mondva: a magyar morféma-állomány prozodikus rendszerébe illeszkedésnek — olyasféle á t f o g ó b b , most már nem parcellázó és parcializáló, hanem nagyon is felülnézetből közelítő képét, amelyet az inetimologikus m á s s a l h a n g z ó k a t feldolgozó előző mű (NYÍRKOS ISTVÁN, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.) végén kaptunk a szerzőtől, és csekély fáradsággal továbbfejleszthettünk. Nem feladatom, de nem tudok ellenállni a csábításnak, hogy felvillantsam: mit árul el annak a műnek záró táblázata (172–3) annak, aki egy kissé megfaggatja.

E munkájának imént említett helyén a szerző táblázatba foglalja a mássalhangzó-betoldódások típusait s a bennük előforduló esetek mennyiségét, illetőleg az egyes betoldódó hangok százalékos részesedését az összesből. Az indíték-típusok két nagy csoportja: a „Fonetikai okokkal magyarázható inetimologikus hangok” és: „Az inetimologikus hangok keletkezésének nem fonetikai okai”. Mindkét típusban megkapjuk külön-külön a szó elejére, a szó belsejére és a szó végére kerülő hangok adatait. Átszámolásuk során kihagytam a (szó belsejében jelentkező) hiátustöltőket (ez az összes „fonetikai okokkal magyarázható” szó belsejieknek 53,3%-a) és a pusztá írássajátságnak tekinthetőket (ez a nem fonetikai okokból keletkezettekből a szó elején és végén jelentkező összeshez képest 23,9%).

Az összesítésből a következők derülnek ki:

a) Az összes (számba vett) esetből

fonetikai okokkal magyarázható: 60,6%

egyéb okokkal magyarázható: 39,4%

Ez a kép — mint minden „általános átlag” — eltakar egy igen fontos mozzanatot. Helyzetekre bontva ugyanis az összképet, ezt találjuk:

b) A betoldódások motivációs megoszlása helyzetenként

	fonetikai okokból	egyéb okokból
szó elején:	8,6%	91,4%
szó belsejében:	58,1%	41,9%
szó végén:	4,4%	95,6%

Érdemes ezek után az első és harmadik csoportot, a szó elején és szó végén jelentkező „szószéliekét” egybevonni. A kép így alakul:

c) A szélső és belső helyzet(ek)re jellemző arányok:

	fonetikai okokból	egyéb okokból
szószélen: (elején + végén)	5,5%	94,5%
szó belsejében:	58,1%	41,9%

Ennek már van üzenete az inetimologikus magánhangzók dolgában is. Viszszajelzi, hogy a szó eleje és vége jóval nehezebben tűri a mássalhangzó-torlódást, mint a szó belseje, tehát ellenáll e pontokon újabb torlódások keletkezésének; — ami másik oldala annak a tendenciának, hogy igyekszünk feloldani a nyelvünkbe kerülő újabb elemekben a meglevőket. — Érdekes volna hát tudni: mik a fenti három helyzettípusban az inetimologikus magánhangzók keletkezésének — vagyis a mássalhangzó-torlódások ily módon való feloldásának — részesedési arányai.

6. Mindez azonban, ismétlem, már nem a mostani dolgozat feladata, hanem egy (esetleg több) következőé. Az anyag ugyanis — mindamellet, amit a szerző maga leszűrt belőle — alkalmas a fantáziák további megmozgatására is. Így hát a szerző, vagy valamelyik olvasója-felhasználója, további célokra is ki tudja aknázni még azt az anyagot, amelyet összegyűjtve, részletezően megvizsgálva és tanulságosan — tárgyához mérten még azt is hozzá kell tennem: emészhetően, majdhogynem olvasmányosan tálalva — kezünkbe kaptunk.

A mű stílusáról ugyanis érdemes külön is szólnom. Ellentétben a széles körben terjedő tudományoskodó, elméletieskedő, terminológizmusban szenvedő (s e sajátságaival olykor csak az alaposság és elmélyedés hiányát palástolni igyekvő) agytornászati produktumokkal, a dolgozat megfogalmazása világos, szakkifejezései érthetőek, a saját alkotásúak is sikerültek.

Mindössze három terminológiai jellegű kifejezés megfontolására tennék javaslatot.

Néhányszor, például Horger tanulmányát ismertetve, előfordul ez a kifejezés: „Két szótagkezdő mássalhangzó között”, illetőleg: „Két szótagzáró mássalhangzó között” (21). Talán pontosabb volna így: „Szótagkezdő mássalhangzó-torlódás tagjai között”, illetőleg „szótagzáró mássalhangzó-torlódás tagjai között”. Hiszen a szótagot kezdeni vagy zárni csak egy mássalhangzó képes; amiképpen éhgyomorra is csak egyetlen keménytojást ehetünk meg.

Talán ennek a rövidre zárt és kissé pongyolára sikerült elnevezésnek megfelelője ez a többször előtűnő és láthatóan terminus igényű megfogalmazás a szerzetlen magánhangzokról: „amelyek a szóeleji mássalhangzó-torlódások közé ékelődnek” (pl. 39). Lehet a torlódások közé?! Vagy így igaz: „mássalhangzó-torlódásokba”, vagy így: „mássalhangzó-torlódások tagjai közé”.

S talán a — szintén terminusként használt — *függőség* is felváltható volna ezekben: „A betoldódó ... magánhangzók függősége az első szótag magánhangzójától” (107, de 119 és másutt is) ezzel: *függése*.

7. A következőkben s u m m á z o m az eddig elmondottakat, és mondom ki explicite azt, ami belőlük következik:

NYIRKOS ISTVÁN a magyar hangtörténetnek egy olyan kérdését dolgozta fel monografikus teljességgel, amely valójában túlmutat a hangtanon, még a fonotaktikán és a morfonológián is, és a magyar szóalkszerkezet rendszerének örökölt formájára, majd lassú átalakulására derít fényt. Ehhez forrásanyagul a legtestesebb és legmegbízhatóbb összefoglaló forrást, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát használja fel alapként, kiegészítve a szakirodalom minden fontosabb darabjával. Aprólékos vizsgálattal megállapítja a szótestekben etimológiai alap nélkül szereplő, azaz inetimologikus magánhangzók beékelődésének típusait, e beékelődés indítéktípusait aprajában, s utána igyekszik mindezt magasabb összefüggésekbe ágyazni. Ezzel mintát szolgáltat hasonló jelenségeknek hasonló jellegű feldolgozására; tanúságot téve egyben arról is, hogy az általa hosszú idő óta művelt tudományterületen önálló, sőt példát adó kutatótevékenységre alkalmas és képes.

DEME LÁSZLÓ

RÓNAI BÉLA, **Zselici nyelvatlasz.** Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli csoportja és a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Pécs, 1993. (629 lap)

Azt, hogy az egész magyar nyelvterületet átfogó országos nagy nyelvatlasz mellett — mivel az csak a lakott helyek alig tíz százalékát vizsgálja meg — égető szükség van teljes kutatóponthálózattal készülő regionális tájnyelvi atlaszokra, maguk a nagyatlasz munkatársai hangoztatták elsőként. Sokszor idézzük BÁRCZI erre vonatkozó szavait, amelyeket éppen az első ilyen atlasz előszavában fogalmazott meg (VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., 1959). Hogy mégis évtizedeket kellett várni, míg a VÉGH JÓZSEFéhez fogható újabb művet vehetünk a kezünkbe, azt nem a jószándék hiánya, hanem a műfaj hihetetlen munkaigényessége és a kiadás magas költségei magyarázhatják: ahogyan az első dialektológiai szimpozion e célból szervezett szekcióülése is megmutatta (DialSzimpoz. 1982. 187–215).

Csak megerősíthetjük DEME LÁSZLÓnak a kötethez írt ajánlásából vett szavait: „Rónai Bélának ez a munkája tudományos értékű és tudománytörténeti

jelentőségű mű: második a teljesebb nyelvi körképet adó hazai regionális atlaszok közül, s az első tanulmány, amely a nyelvföldrajzi szemléletet és módszert szocio- és pszicholingvisztikai szempontokkal megtermékenyítve fejleszti tovább” (8).

A Tolna, Somogy és Baranya megyék közreműködésével, az Akadémia és a Minisztérium támogatásával megjelentetett, fólió méretű, igen szép kivitelezésű kötet első 63 oldalán RÓNAI BÉLA részletes tanulmánya olvasható az atlaszsal kapcsolatos gyakorlati és elméleti kérdésekről. Gondolataira nem lehet nem kitérni, már csak azért sem, mert sok nyelvföldrajzi kérdést elvi síkon vet fel, így azokból nemcsak a térképlapok értelmezéséhez, hanem egész nyelvjáráskutatásunk problematikájához értékes gondolatokat szűrhetünk ki.

Vizsgálatainak előzményeiről szólva áttekinti a magyar nyelvatlaszmunkák sorát, kitérve a nagyatlasz mellett a hazai, az erdélyi és a jugoszláviai regionális munkákra is. Szülőföldje, anyanyelvjárása iránti szeretet érződik szavaiból, amikor a Zselicségről, Somogy és Baranya megye területének erről a kies kistájáról szól, nevének eredetmagyarázási kísérleteit, történetének fő vonásait felvázolva.

A zselici kistájon 40 kutatópontról gyűjtötte az atlasz adatait. A térképeken azonban 56 pont szerepel, mivel 16 kontrollpontot is felvett, hogy egy közelebbi és egy távolabbi kört formálva a nyelvi eltérések minél jobban megragadhatók legyenek. A községek nevét és sorszámozását a kötet első és hátsó belső borítóján a tágabb országrészbe ágyazva is bemutatja: így igen könnyű bármely térképlap bármely számjegyről kideríteni a hely nevét. A 40 zselici kutatópont közül a nagyatlasz csak 3 faluból tartalmaz gyűjtést: ez jelzi a két felvétel sűrűségi eltéréseit. Fontos, hogy a kutatópontok közt van néhány, ahol horvát, illetőleg német lakosság is van: ezek jó lehetőséget kínálnak a bilingvizmus jelenségeinek feltárására is, ami sajátos külön célja is volt a szerzőnek.

Kérdőívének témakörei a falusi életvitel fő területeit fedik le: 1. A település, a ház és környéke; a lakás és berendezése; gazdasági épületek. 2. A konyha és a táplálkozás, benne a kenyérsütés és a disznóölés. 3. A gazdálkodás: növénytermesztés, állattartás, népi mesterségek (főként a kendermunka). 4. Vadon élő növények és állatok. 5. A falu, a család élete: születés, házasság, halál; az év ünnepei; ünnepi szokások; viselet. 6. Hiedelemvilág; népi orvoslás, népköltészet. 7. Lelkiállapotok; testi-lelki tulajdonságok, fogyatékoságok; cselekvések. — Látni való a körütekintés, és a folklór jelenségek iránti fogékonyság. A legfontosabb fogalomkörökből aránylag sok címszót vesz fel: a disznóölést 27, a szőlőművelést 43 fogalom megnevezése képviseli.

Az atlasz nyelvjárási tematikája a következő főbb jelenségekre kérdez rá: 1. Az *ö*-zés, az *ö*-zés felbomlása. 2. A kettőshangzók megléte—hiánya. 3. Az *á* hangszíne. 4. Az *á* utáni és az *á* előtti *o*-zás. 5. A *j*-vel szemben mutatkozó *gy*-zés, *ty*-zés. 6. A *v* zöngésítő hatása, illetőleg zöngétlenülése. 7. A mássalhang-

zók, különösen az / kiesése és a hozzákapcsolódó jelenségek. 8. Tótani jelenségek. 9. Ige- és névragozás. 10. A szóképzés két jellegzetes módja.

A vizsgálatba vont jelenségeket kísérleti kérdőívében 886 címszóban vizsgálta. Ezt később 524-re redukálta. Gyakorlatilag ennél eggyel több térkép van a kötetben, mert a 20. címszó a) és b) tárgyváltozat térképét külön mutatja (kár, hogy emiatt a térképek sorszámozása „kifordul”: ettől kezdve a páratlan számú lapok a kötet baloldalára, a páros számúak a jobboldalra kerülnek, ellentétben a természetes lapszámozással). A térképlapokból 350 szóföldrajzi, a többi hangtani, illetve morfológiai. Így a „klasszikus” nyelvátlasz-funkció az esetek 70%-ában jelenik meg — persze tudjuk, hogy alapjában minden térképlap vallomása komplex, a szóföldrajziak is jól felhasználhatók hangtani és/vagy nyelvtani célokra.

Alapos leírást olvashatunk a gyűjtés módszerének elvi és alkalmazott kérdéseiről. Az adatközlők alkalmasságának taglalásán túl az is kiderül, hogy Rónai Béla jóval nagyobb számú adatközlőt kérdezett meg a szokásosnál: falvanként átlagban 13 főt. Az összesen 773 adatközlő közül 353 férfi, 380 nő. Életkorukat tekintve a 25 év alattiak száma 21, a 60 fölöttieké 408, az átlagéletkor 57 év. Így — bár a szerző a nyelvjárási „faluátlag” megragadására törekedett — előnyhöz juttatta a nyelvjárási alaprteget beszélőket, szerintem teljesen indokoltan. Egy ilyen atlasz aligha tűzheti ki céljául, hogy a köznyelvi vagy regionális nyelvi hatásokat összetettségükben tükröztesse, még a tekintélyes számú adatközlő megkérdezésével sem. Helyeslem, hogy ha a kérdésére a várt nyelvjárási adat helyett köznyelvit kapott, tovább kereste a tájnyelvit, ellenben ha elsöre jelentkezett a nyelvjárási válasz, nem forszírozta a köznyelvi változat begyűjtését, hiszen az ma már szinte minden adatközlő tudatában ott van.

Tanulságos gondolatokat olvashatunk a „nyelvjárási tudat” kérdéseiről, a más nyelvjárásból jöttek szelíd megmosolygásáról, illetőleg a köznyelvhez képest a kisebbségi tudat erősödéséről, amely a nyelvjárásos beszéd szégyenlésébe torkollik. Szó esik a felekezeti különbségekről is. Ez szerintem régi babona a nyelvjáráskutatók közt. Valójában ugyanis nem a vallási hovatartozás motiválja a nyelvjárási eltérést, hanem a betelepülés: az hogy egy más nyelvjárási területről jövevények érkeztek. Ezek nyelvjárása különbözhetik azonos felekezethez tartozás esetén is, meg eltérő vallás esetén is. Legfeljebb azt mondhatjuk: azonos felekezethez tartozás esetében a helybeliek és jövevények azonos templomi, gyülekezeti élete segíti, gyorsítja a nyelvjárás szerinti kiegyenlítődést, asszimilációt, míg az eltérő felekezeti közösséghez tartozás konzerválja a betelepültek nyelvjárását, mivel csökkenti a mindennapos érintkezések gyakoriságát.

Helyesen látja a szerző azt is, hogy az „idegenből érkező” atlaszgyűjtőnek állandóan résen kell lennie az akaratlan, a lélektani helyzetből eredő „rászedésekkel” szemben, s a valós helyzet átlátásához az orvanyag nagy segítségére lehet. Helyes a magnetofonos felvételek készítése is, ha nagyon jól meg-

választott adatközlőket sikerül kiválasztani. Magam elsősorban a nyelvjárási alaprétég beszélőit tartom magnetofonos archiválásra érdemesnek, már csak azért is, hogy a mai és jövőbeli átmeneteket, köznyelviesüléseket legyen mihez mérniük az utánunk jövő kutatóknak. Rokonszenves gesztus a szerzőtől, hogy a kötet végén községenként felsorolja adatközlőit, életkoruk jelzésével. Az eredeti foglalkozás és az iskolai végzettség jelzése sem ártott volna, esetleg a bilingvizmusra is utalhatnának ezek a listák.

A térképlapok berendezése jól áttekinthető. A 35×45 cm tükörméret elegendő helyet ad az esetenként 3–4 adat beírására is. Ezt az teszi lehetővé, hogy a külső, távolabb eső ellenőrzőpontok nem a méretarányos helyre kerültek, hanem a tükör szélére, egy nyíllal jelezve a kereten kívüli valós elhelyezkedést. (Kár, hogy a vonalak végéről az esetek többségében elmaradt a nyílcsúcs: az első tíz térkép közül csak a 4., 7. számún szerepel; ez az arány jellemző a későbbiekben is.)

A térképlapok fejlécén a sorszám és címszó mellett a német nyelvű jelentésadást a némettel kevert lakossághoz igazodás indokolja. A jól átgondolt kérdések közlése is helyes: csak kevés esetben akad okunk gyanakodni a válasz sugalmazott jellegére vagy félreérthetőségére, mint a *bőrke* és *köröm* előfordulása a 67. lap kérdésében; a *z*-szereplése a 463. térképlap *enyém*, *zenyém* variánsain stb. Apróság, de bosszantó, hogy a 34. oldalon hibás a térképek sorszáma utalás vagy félutcat esetben, és néhányszor a 37. oldalon is eltolódás van. Kissé meghökkentő, hogy a fonetikus írású szóalakokra a szövegben és a térképeken is kézzel, utólag felrakott mellékjeleket találunk a sokszorosítás előtt: ennél ma már egy asztali számítógép is többet tud. A térképlapok sorbaállítása a kérdések fogalomkörök szerinti rendjét követi. Ez így természetes, legfeljebb a morfológiai főszerepű lapok jelenségek szerinti összegező listáját lehetett volna megadni az egy-egy kérdés iránt érdeklődő olvasó számára.

A Következtetések, tanulságok című fejezet (38–56) számos fontos elméleti kérdést vet fel és válaszol meg az atlasz anyagára támaszkodva. Rámutat például, hogy a nagyatlasz és a saját adatfelvétele között a címszók 30%-a megegyezik, s ez jól összehasonlíthatóvá teszi a hangtani és egyéb jelenségek szóródását, a fonémarealizációk és lexémaváltozatok használati, előfordulási gyakoriságát stb. A jelentős arányú egyezés visszaigazolja a nagyatlasz hitelességét és forrásértékének maradandóságát is.

A nyelvjárási-köznyelvi nyelvhasználati „diglossziáról” szólva megerősíti RÓNAI BÉLA azt a szomorú pragmatikai megfigyelést, hogy nemcsak a városi szemlélet nézi le a „falusias” beszédet, hanem — nyilvánvalóan ennek visszahatásaképpen — a nyelvjárást beszélők szégyellni kezdik nyelvüket, kerülnek a tudatossá váló tájnyelvi elemeket, feladják anyanyelvjárási identitásukat. „A nyelvjáráshoz ma a legtöbb adatközlőben valóban a régiesség, ódság, elmaradottság, műveletlenség, a pejoratív értelmű parasztosság képzete társul. Ezt a tendenciát jelentősen fölerősítette a falu és a város között a II. világháborúig

fennállott számottevő különbség. A háború után meggyorsuló urbanizáció nem-hogy mérsékelte, hanem sokkal inkább fokozta ezt a különbséget. A paraszti társadalmi kapillarizációnak fő célja a város képviselte műveltségeszmény megközelítése, illetőleg elérése” (41). Példák sorával igazolja, hogy e folyamatban a fiatal nemzedékek feltörekvése, a nagyszülők nyelvi „elmaradottságával” való szembefordulása a leggyakoribb tünet, hiszen az iskolázás, a városi civilizáció megismerése ennek a nemzedéknek a fő társadalmi élménye, meg a szintén fogékony ingázóké, a helyben munkát nem találó rétegeké. A nyelvjárás és a „művelt nyelv” eltéréseinek tudatosítója az iskola mellett a sajtó, rádió, televízió megnövekedett szerepe is. Az összegződő végeredmény pedig „az a következtetés, hogy a nyelvjárás csúnya, hibás, helytelen, megmosolyogni való vagy éppen nevetséges, amelyet ezért szégyellni kell, takargatni illik, mint valamely más fogyatékoságunkat, de semmi esetre sem ildomos hivalkodni vele” (45). Idáig fejlődött hát az a jelenség, amelyre a szélesebb értelmiségi körök figyelmét talán először Illyés Gyula hívta fel A puszták népében, és amely ellen hasztalan próbált érvelni CSÜRY BÁLINT népnyelvkutató iskolájának annyi kiváló munkása a nyelvjárások értékeinek felmutatásával.

A nyelvjárások rendszerében végbemenő változások példákkal gazdagon illusztrált leírása, illetőleg a magyar-német bilingvizmus árnyalt megrajzolása kitűnő részei RÓNAI BÉLA előtanulmányának, amelyből nemcsak a nyelvjáráskutatók, hanem a szociolingvisztika és az általános nyelvészet művelői is okulhatnak. A bevezető tanulmány végén még arra utal a szerző, hogy számszerűen milyen arányban tükröződnek az atlaszban egyes nyelvjárási jelenségek. Például a különböző helyzetű *ö*-zésre 49 címszó ad példákat (ez a nyelvjárás egyik kiemelten vizsgált jelensége), a kettőshangzók meglétét vagy hiányát 54 térképlap szemlélteti (54). Az alaktani jelenségek közül az igeragozást 30 kérdés firtatja, a névszótöveket 11, az igetöveket 17 címszó lapjain vizsgálja.

A főfeladatnak tekintett szóföldrajzi jelenségek térképeiről valóban megállapíthatjuk, hogy valóságos kincsebányója a hagyományos népelet számos területének: a lakáskultúrának, földművelésnek, állattenyésztésnek, háztartásnak, népi kismesterségeknek, népszokásoknak, tárgyi néprajznak, társas kapcsolatoknak. Áttekintésük, értékelésük aligha férne bele egy ismertetés kereteibe. Csak néhány utalást engedhetünk meg magunknak.

Sokszor a fogalom megnevezésére szolgáló változatos lexémaözön lep meg bennünket, mint például a 88. *krumplinudli* térképlapján (*nudli*, *krumplisnudli*, *piskura*, *pöcsmácsik*, *angyalbögyörő*, *pöcstészta*, *istentészta*, *sodrottészta*, *szivartészta*, *kusztoratészta* stb., nem beszélve mindegyik hangtani változatairól). Hasonlóan tarka a 410. *rendetlen öltözetű* fogalom lapja, amely a magyar hangulatfestő megnevezések mellé német színeket is hordoz; vagy a 443. *vendéghívó* térképe, amelyen meg a hagyományos magyar *vőfény*, *násznagy* változatai mellett a felhetően délről jövő *pozsovics* és *csausz* alternánsai is megtalálhatók,

mint regionális jövevényszók. A népi hangutánzás–hangfestés szép változatsorát mutatja a 490. *beszél (magában)* térképlapja (*dörmög, dödörög, bölg, dünnyög, bölg, dudog, dullog, döllög* stb., a hangtani változatokról itt sem szólva). Az archaikus és újabb lexémák gazdag sorát összegezi a 3. *élősvény* térképlapja a *gyepü* és a *vágás* sok változata mellett a *sövény* és *kerítés* alakjai is megjelennek.

Számos térképlap igazolja a szerzőnek a bevezető tanulmányban kifejtett településtörténeti elemzését, hogy az északi rész eredeti, református lakosságának nyelvi hagyományai eltérnek bizonyos részletekben a déli, részben a törökök után telepített részekétől. Ilyennek látom az 53. *körözött* lapon a két domináns változat szembenállását: *tépfölösturó* — *keverturó*. Hasonló a 143. *előlé (pálinkáé)* lapon a *vatyka* — *durda*; a 155. *szulák* lapján a *foszlánc* — *győtyén*; a 284. *urom* lapján a *bakhát* — *urom*; a 309. *rokka* lapján a *rokka* — *pörgő* és sok más lap, ahol a tájegység északi és déli félre való tagolódása mutatkozik. Annál meglepőbb számomra, hogy egyes lapokon egy kelet-nyugati tagolódás sejlik fel egy nagyjából észak-déli vonal mentén. Ilyennek látom a 281. *hónalj-hajtás (a szőlőé)* térképet, ahol a nyugati oldalon a *fattyu*, a keletin a *kaccs* a domináns lexéma. Természetesen ugyanez tükröződik a következő lap *fattyaz* és *kaccsoz* megoszlásában is. Olyan talányok ezek, amelyekre éppen az ilyen atlasz hívhatja fel a kutatók figyelmét.

És végezetül még egy hangtani kedvenc lapról. A 400. *hófúvás* lapján szép példáit találhatjuk a magánhangzótorlódás megtűrésének, illetőleg változatos feloldási módjainak, az eltérő hiátustöltők használatának: a *fuát, fuátok* mellett van *fuját, fujátok, fuvát, fuvátok* és *fohátok, fuhatag* megoldás is — egyéb lexémát nem említve a lapról.

Záromegjegyzésem: RÓNAI BÉLA az előszóban könyve megjelentetésének nehéz sorsáról szólva megemlíti, hogy egy évtizedet kellett várnia a nyomdafestékre. A gyűjtés és ellenőrzés meg még régebbi: az adatgyűjtés az 1960–1970 közötti évtized munkája. Ma úgy látom, ez inkább előnyére válik az atlasznak: valamennyire kivédhette az utóbbi évtizedek rohamos változásait, korábbi képet adhat a visszahúzódó nyelvjárás eredeti mivoltáról. Frivol képpel élve: ezek az adatok nem ecetesednek meg az idő teltével, sőt, inkább aszúsodnak: értékük egyre nő. Csak hálás lehet nyelvjárási, nyelvföldrajzi kutatásunk, hogy egy ilyen hiteles, örökbecsű adattárral, meg egy magas színvonalú elméleti szocio- és pszicholingvisztikai tanulmánnyal gazdagodott.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A szerző munkája bevezetőjében szól arról a feladatvállalásról, amellyel a nyelvjárási szöveggözlésben mutatkozó hiányt igyekszik pótolni.

A történelmi Szatmár megyének a mai Magyarországon fekvő részében öt kistájon (az Ecsedi-láp vidéke, Szamoshát, Szamosköz, Erdőhát, Túrhat) készültek a szövegfelvételek, s mintegy 15 kutatópont reprezentálja a vidék nyelvjárásának alaprétégét, paraszti kultúráját. A 15 kutatópont az egykori mátészalkai, a fehérgyarmati és a csengeri járás területére esik (hét, öt, ill. három kutatóponttal).

A szöveggyűjtés és -közlés gondolata a szerzőben már akkor felmerült, amikor ezen a vidéken földrajzi neveket gyűjtött és ellenőrzött. Akkor kiválogatta azokat az adatközlőket, akik a tervezett szövegrögzítésben munkatársai lettek.

A kötet anyaga a kutatópontok betűrendjében következik.

Legrövidebb anyagát másfél lap terjedelemben Tiborszállásról közli (mátészalkai járás, az Ecsedi-láp vidéke), ezt témája miatt (a vad kikészítése) nem lehet szorosan a paraszti élethez kötni.

Legtöbb anyagot az ugyancsak a mátészalkai járásban levő, de a Szamoshát kistájhoz tartozó Szamosszegről ad 34 oldal terjedelemben (témái: a szamosszegi szekér, lópatkolás, szán, kenyérsütés, tejkezelés, konyhai munka, fiatalok szórakozása, kendermunka; egy férfi és két női adatközlőtől).

A másfél és a 34 oldal között egy-egy helységből 4–14 oldal terjedelmű az anyag, többnyire 5 lap. Érdekes lenne tudni, hogy mi az oka Szamosszeg ilyen kitüntetett szerepének. Ez a nagy terjedelmű anyag mindenesetre jó lehetőséget szolgáltat a SzamSz. anyagával való egybevetésre.

A tematikai sokféleség egy-egy adatközlő szövegére is jellemző (l. éppen a szamosszegi Kósa Ignác szövegét (59–76. lap), de ugyanaz a téma szinte folytonosan jelenik meg Porcsalmáról, ahol 1993. szeptember 17-én Csobay Jenő az 1951-es kitelepítésről, a felesége a hazatérésről beszél.

A tematikai sokszínűséget az Előszó is említi, de a tájékozódást Tárgymutató segíti igazából (138–9. lap). Ebből kitűnik, hogy a 22 adatközlő 70 körüli témát érintett.

A terület reprezentációja, a számos adatközlő, a még számosabb téma biztosítja a kötet tartalmi sokszínűségét.

Az idős és főként paraszt adatközlők kiválasztása a nyelvjárásiasság megjelenésének záloga, s az emlékezetükben még élő események, munkafolyamatok, életmód saját vagy szüleik, nagyszüleik tapasztalatainak megőrzésével több mint másfél évszázad népi emlékezetét fogja át.

KÁLNÁSI ÁRPÁD áldozatos leletmentő munkája a 20 kazettányi felvett anyagból a körülbelül egyharmad közlését jelenti, amelyet 1986 és 1994 között rögzített. A válogatás — mint minden esetben — itt is bizonyára önkényes (is), de a szöveggyűjtemény egészét tekintve szerencsés.

Szerencsés, mert a nyelvjárási sajátosságokat a gondos átírás híven tükrözi. A hangzást ugyan legjobban a kényszerűen nélkülözött kazetta adhatná vissza, de a nyelvjárást ismerő fülében a lejegyzett anyag úgy elevenedik meg, mint a kottafejek a zenész számára. Célkitűzését (a *h a l l o t t* formában történő lejegyzést) akkor is megvalósította, ha az olvasó az adott helyen pl. biztosan hasonulást várna, de az élőbeszédben mégsem következett be.

A nyelvjárási és hangzásbeli sajátosságok tehát híven tükröződnek, s ez feltétlenül hasznosítható a dialektológia tanításában.

A kis Tájszójegyzék (133–7) ízelítőt ad a terület szókincséből. Érdekes képzésű az *aláírozsgat* 'aláíro(gat)' és az *elhivozsgat* 'elhív', s közülük csak az egyik gyakorító jelentésű. A *hedera* 'sötét karéjos levelű örökzöld kúszónövény; borostyán' jelentésű szót az ÚMTSz. nem veszi fel, a *göm* 'görcs, csomó' erről a vidékről is adatolva van a SzamSz. alapján is, a *sukk* 'hosszmérték, két ököl és az egymás felé fordított két hüvelykujj együttes hossza' és a *zsinóúrház* 'hosszú, egyenes ház' minden bizonnyal a szókincs régebbi rétegéhez tartoznak, a jegyzékbe felvett *jambóu sapka* (*sipka*) 'hátrafelé lelógó bojtos sapka' és az *inekciójú* 'injekció' vagy akár a *kádèr* 'katonai egység állandó állománya' a szókincs legújabb rétegét képviselik. A *kötyföl* jelentésének megadásában a 'kotyfol' aligha köznyelvi szó, még szerencse, hogy szinonimája is van 'kotyvaszt'. Helyesen talán *kotyfol*, *kötyföl* 'kotyvaszt' lenne. A *látóu* címszónál a jelentésmegadásban: 'minta az elástatott kenderből, hogy lehet-e már költeni' szerintem sajtóhiba került az „eláztatott” szó helyére. A *tizeneggyeden arat* vagy a *nehéz igán él* kifejezés önmagában is sokat elárul a táj hajdani sajátos életéről és életérzéséről.

A *nehéz igán élő* nép emlékezetének faggatása, a gyűjtő háttérben maradása alkalmassá teszi a kötetet a nyelvjárási szövegek sajátosságainak tanulmányozására. Ezt tartom legfőbb nyereségének. Érdekes pl. megfigyelni, hogy az adatközlők mennyire fontosnak tartják a kapcsolattartást kifejező megszólítások, „kiszólások” alkalmazását, de lehet, hogy a szövegeknek ez a sajátsága kizárólag annak a közeli viszonynak a tükröződése, amelyben az adatközlők az ismerős gyűjtővel voltak.

A nyelvjáráskutatók általában nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a gyűjtő személyes elkötelezettségének, a szülőföld motiváló hatásának a kutatómunkában (sőt olyan véleményt is hallottam, amely ezt inkább károsnak tartja). Véleményem szerint az olyan gyűjtőnek, mint Kálnási Árpád, aki maga is a kutatott táj szülötte, éppen előnyére válik a sok gyermekkori és későbbi tapasztalat, ismeret, amelyek nélkül az adatközlők által lényegtelennek ítélt mozzanatok biztosan elsikkadnának az elbeszélés folyamatában.

A Népi beszélgetések Szatmárból c. kötet tematikai, nyelvjárási, szövegtani értékeivel még hiánypótló voltától eltekintve is igazi figyelmet érdemlő darabja a magyar nyelvtudománynak, közelebbről a nyelvjáráskutatásnak.

Móricz Zsigmond Jóó Györgye, a boldog ember nem véletlenül idéződik fel a kötet szövegeinek olvasán, s csak csodálhatjuk, hogy a népi elbeszélést a táj szülötte, Móricz Zsigmond az irodalmi nyelv művészetének milyen csúcspontjaira emelte.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára.

Névtani Értesítő 15. sz. Budapest, 1993. (336 lap)

Egy olyan kötet bemutatásához, amely 103 szerzőtől származik, nehéz egy-séges szempontokat találni. Hajdú Mihály 60. születésnapja tiszteletére a kollégák, barátok, tisztelők népes tábora ragadott tollat, vagy az idők szavát követve, ült a szövegszerkesztő elé, hogy az egy vagy néhány adaléknyi hozzájárulástól a részletezőbb vagy hosszabb tanulmányig gazdagítsa a köszöntő kötetet.

A Névtani Értesítő, amelynek 15., eddig legvaskosabb kötete az ünnepi szám, 1979-ben éppen az ünnepeltnek és Mező Andrásnak a bábáskodása mellett indult útjára mint olyan időszakos kiadvány, amely a névtani kutatások fóruma és szervezője kíván lenni. Illő tehát, hogy a sorozatban megtiszteljék a „neves embert”. Az idézőjelben írottak Domokos Pál Péter szeretetteljes érdeklődő szavai, s a szójáték egyaránt utal a ’névvel foglalkozó’ és a ’nevezetes’ jelentésre. Hajdú Mihály esetében mindkettő érvényes, és ki-ki eldöntheti, melyiknek tulajdonít nagyobb érvényt. A „neves ember” eredetét I. D. MÁTAI MÁRIA Hajdú Mihály életét és eredményekben gazdag tudományos pályafutását felvázoló szép tanulmányának 12. oldalán.

A NÉ. csak egyike azoknak a sorozatoknak, amelyet Hajdú Mihály ügyszere-tete, szívós kitartása, erőszakot kerülő diplomáciai érzéke hozott létre. Ezekről részletesen szól D. MÁTAI MÁRIA már említett pályaképe és többek között PÉTER LÁSZLÓ Egy folyóméter névtan c. írása. A lapszámokra utalást elhagyha-tom, és el is hagyom, hiszen a kötetben a tájékozódást megkönnyíti — mint az ilyen esetekben szokásos —, hogy a tanulmányok a szerzők betűrendjében követik egymást.

Arra nem vállalkozhatom, hogy valamennyi, a maga nemében érdekes és ér-tekes írásról külön szóljak, a példákat önkényesen ragadom ki, s a kötet egészét jellemző címszavak köré csoportosítom.

1. A kötet tartalmilag e l e g y e s . (Vö. az ÉrtSz. *elegyes* címszavának 2., rég minősítésű 'különböző művekből álló' szavával!) Ez a jellegzetesség szükségszerűen következik abból a tényből, hogy a magyar tudományosság sok képviselője szólal meg a magyar nyelvészet különböző területeiről (a nyelvtörténetre l. pl. HAADER LEA, LÖRINCZI RÉKA, a dialektológiára FÜLÖP LAJOS és részben KISS JENŐ írását; itt azonban mindig hozzá kell érteni, hogy többek között), de megjelenik a finnugrisztika, az uráli nyelvészet, a turkológia, az etimológia, a fonetika, a fonológia, az általános nyelvészet; a nyelvtudományon kívül a néprajz, a tudományrendszertan, az oktatásszervezés is. És még nem is szoltam az olyan tanulmányokról, amelyek a nyelvtudomány, közelebbről a névtan és más tudományterületek határán mozognak.

2. J á t é k o s s á g . Ez a hangnem sok tanulmányra érvényes. Forrása, háttere alighanem az ünnepeelt személyiségében rejlik. Olyan baráti gesztusnak tűnik néhány írás, amelyet Hajdú Mihály szíves, közvetlen lénye sugall.

E. ABAFFY ERZSÉBET a névtanósok hasznára közreadja Tetszik? Nem tetszik? címmel azt a névesztétikai adalékot, mely szerint a *Christina* nevet Blandrata sugalmazására *Griseldis*-re változtató fejedelmi család Szamosközy István szerint milyen rosszul járt el.

A játékosság jellemzi azokat az írásokat is, amelyek Hajdú Mihály nevére utalnak, külön a *Hajdú*-ra, külön a *Mihály*-ra vagy a teljes névre (pl. HÉVVÍZI SÁNDOR: *A Göbolyhajtó út-tól a Déli autópályá-ig*; JUHÁSZ DEZSŐ: *Hajdú és társai*; POSGAY ILDIKÓ: *Dívatos név-e a Mihály?*; SZENDE TAMÁS: *Vezetékek morfofonológiai különállásáról*). Ide vonom azokat az írásokat is, amelyek a szülőváros, Orosháza ürügyén keletkeztek, s tisztelegnek Hajdú Mihály előtt (GUNDA BÉLA: *A dora* jelentéstörténete), vagy Hajdú Mihály munkásságában találnak valami kapcsolatot a kötetben való megjelenésre (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: *Népi disznótartás Szútoron*).

A j á t é k o s s á g címszónak tulajdonképpen az élére kívánczik DEME LÁSZLÓ Egy névtani véletlenről c. cikke, amelyben a szerző a „betűnév + cs képletű helységneveket” elemez, eljárását elsősorban játéknak tekintve (l. *Á-cs*, *B-cs* azaz *Ács*, *Bécs* stb.). Mint írja: „mindez csak játék. Nem is szántam többnek, mint baráti mosolynak, meleg kézszorításnak; feliratkozásnak a legjobbakat kívánók listájára”. A tudós azonban virtuóz játékot játszik, s érinti az *-i* képzős lehetséges családnevek fonetikai felépítését.

A szerzők jó része szükségesnek látja, hogy ne csak megjelenjen a kötetben, hanem írása szövegében ki is fejezze jókívánságait az ünnepeletnek.

3. A kötet vitathatatlanul magán viseli a n é v t a n o s s á g jegyeit, hiszen a cikkek döntő többsége közvetlenül vagy közvetve névtani vonatkozású (is). Példaként említem BENKŐ LORÁND nagy ívű tanulmányát (Megjegyzések a víznevekről) és HEGEDŰS ATTILA *Kézd* ürügyén c. írását, de említhetném FALUVÉGI KATALINT is (Még egyszer a *kősziklá*-hoz – a *Kamon-kő*-ről), s a

szerzők és a címek egész sorát kellene itt idéznem. Előfordul családnévvel, keresztnévvel, becézőnévvel, névváltoztatással, anyakönyvezhetőséggel, cég-, intézmény- és sportegyesületek nevével, névtani rendszerezéssel, névdivattal foglalkozó tanulmány (MIZSER LAJOS: *Izaura és Szamanta*), vizsgálják a nevek „rendszerváltozását” (VADAS FERENC), van a tárgynevek gyűjtésének fontosságát hangsúlyozó cikk (FÁBIÁN PÁL: Autóbecenevek), amely felhívja figyelmet a gyorsan változó és a jelen körülmények között avuló névtípus felgyűjtésének és kutatásának jelentőségére.

4. Ennek a résznek a címéül a s z u b j e k t í v i t á s t szánom. Megjegyzem, hogy ez itt nem a kötet írásainak a jellemzője, hanem annak a válogatásnak, amely név és cím szerint (az eddig említettekén túl) azokat a szerzőket emeli ki (nem is tagadom, hogy teljesen az én szándékomtól függően), amelyeket valamilyen okból szeretnék megemlíteni. Itt is próbálom követni a betűrendet.

BALOGH LÁSZLÓ egy olvasati problémára kínál megoldást, amikor Anonymus „titokzatos” helyét *jenődbeli*-nek értelmezi, ha elgondolása helytálló. BERTHA FRANCISKA igen érdekfeszítő tanulmányt szentel az európai nyelvek ’hív, nevez’ jelentésű szavai szemantikai vizsgálatának, a közöttük *tőlem* és *hozám* típusokat különít el. DÉNES GYÖRGY olvasati problémát kizáróan elemzi a *-ka* és a *-d* képző párhuzamos jelentkezését földrajzi nevekben, GALLASY MAGDOLNA az *-óka*, *-őke* képző előfordulásáról értekezik játékos hangulatú szavainkban, B. GERGELY PIROSKA a régi erdélyi asszonynevek típusait veszi számba, KOVALOVSZKY MIKLÓS, az irodalmi névkutatás nesztora a Nevek színesztéziája címmel gazdag gyűjtésen alapuló anyagot tár az olvasó elé, MÁTÉ JAKAB a névtan tudomány-rendszertani helyének meghatározására törekszik a nyelvészeti diszciplínák között, ÖRDÖG FERENC a ragadványneveknek olyan felhasználásáról tudósít (gyászjelentéseken), amelyet előzetes feltételezéseink alapján talán a legkevésbé várnánk. SZATHMÁRI ISTVÁN Szabó Pál tulajdonnevekkel kapcsolatos megjegyzéseiből ad ízelítőt. VARSÁNYI GYÖRGY Tamási Áron novelláinak tulajdonneveit vizsgálja, VITÁNYI BORBÁLA névtanos szemmel ír a közszavak egy csoportjáról, VOIGT VILMOS nagy horderejű gyűjtőmunkáról tudósít a népmesék tulajdonneveiről írva, ZELLIGER ERZSÉBET cikkének szomorú aktualitása van, mert. a II. világháborúban elpusztultak nevét közlő listákkal foglalkozik.

Ebben a szubjektív részben szeretném megemlíteni azokat a tanulmányokat, amelyeket debreceni munkatársaim szenteltek az ünnepelésre. A *debreceni*-t itt igen szűkre kell szabnom, mert sokan álltak/állnak kapcsolatban mint hallgatók, később mint oktatók a debreceni egyetemmel (BARNA GÁBOR, P. CSIGE KATALIN, LÉVAI BÉLA), itt azonban csak a közvetlen munkatársakat említem meg. KÁLMÁN BÉLA a Canonica visitatio-kat ajánlja a névtani kutatás figyelmébe. KÁLNÁSI ÁRPÁD gazdag tapasztalatok alapján számol be a csengeri járás

földrajzi neveinek gyűjtéséről. KIS TAMÁS egy alföldi csárdanévtípusról értekezik, itt sajnos csak egyik részlete olvasható etimológiai felülvizsgálatot is jelentő tanulmányának. A. MOLNÁR FERENC névtörténeti megjegyzései finn vonatkozásúak. NYIRKOS ISTVÁN a magyar és a finn földrajzinév-sűrűséget hasonlítja össze.

Meg kell mondanom, hogy más alkalom híján én ezt a nagyon szubjektívre kikerekedő recenziót szánom késői, de tiszteletteljes köszöntésül a hatvan munkás évet betöltött Hajdú Mihálynak.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. (Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR). Trezor Kiadó, Budapest, 1994. (696 lap)

Örömmel fogadhatjuk a Finnugor rokonságunk második kiadását, s csak köszönet illeti létrehozóit: ZAICZ GÁBORT és lektorként, tanácsadóként közreműködő munkatársait, valamint a Trezor Kiadó és a Nógrádi Nyomda Kft. dolgozóit.

ZSIRAI MIKLÓSNak mind terjedelmében, mind jelentőségében hatalmas munkája már 1929-ben elkészült, nyomtatásban azonban csak 1937-ben jelent meg. A kézirat „pihentetésének” annyi haszna lett, hogy ZSIRAI közben beledolgozta korának legfrissebb tudományos eredményeit, bővítette az irodalomjegyzéket. A kortárs kritika egyértelmű elismerése nagyrészt szintén ezt a naprakészséget illette, s talán ennek is köszönhető, hogy a mű megítélésében fél évszázad múltával sem történt lényegi változás.

Ez a majd 60 évet késett második kiadás (mely mint jelenség, úgy látszik, tipikus) könyörtelenül figyelmeztet az „írástudók felelősségére”. Tragédiának tartom, hogy ZSIRAI ma is fogalmazhatta volna: „A magyar nyelvnek is vannak rokonai, egyazon alapnyelvből fejlődött testvérei, s ezek a finnugor nyelvek. Az összehasonlító nyelvészlet már réges-rég észrevette, módszeresen bebizonyította ezt a rokoni viszont, s csak bizonyos félreértéseken, jogosulatlan föltevéseken, vak-süket rigolyákon múlt, hogy a tudomány biztos eredményei máig sem tudtak közönségünkben mélyebb gyökeret verni. Nem tagadjuk, alkalmilag szívesen hivatkozunk azért nyelvünk finnugor voltára, de mohón kapunk minden olyan állításon is, amely más rokoni kötelékek fölfedezésével kecsegtet bennünket. Egyidőben a héberhez, azután a perzsához, a törökhöz, a sumerhoz, majd az etruszkhoz, a hettitához, a göröghöz, a japánihoz kötöttük szekerünket, újabban

pedig a dravidával és India legkülönbébb nyelveivel próbálunk szerencsét. Maholnap alig lesz nyelv, melyre nyugtalan keresgélésünk közben ideig-óraig szemet ne vethettünk volna” (25).

A helyzet tehát rossz, és aligha akad rá mentségünk. A hagyomány megszakadt vagy elszigetelődött, Magyarországon napjainkban újra el kell fogadtatni a finnugor rokonság gondolatát. Bármilyen képtelennek is tűnik, de újra kell vív-nunk egy „ugor-török háború”-szerűséget. A könyvpiac liberalizálódását kihasználva az ellentábor széles körben terjeszti kiadványait, melyek a szó szoros értelmében úton-útfélen megvásárolhatók. Az ifjúság nagyarányú részvételével jól propagált előadássorozatokat szerveznek, miközben az uralisták egyre inkább belemélyednek tudományáguk apró részleteibe és értetlenül szemlélik az ostoba-ságnak az egyetemekre is be-behőmpölygő árhullámát.

Egy jelentős lépés megtörtént tehát azzal, hogy megjelent a ZSIRAI-mű hasonmás kiadása. Egy kis utánajárással beszerezhető, nagy sóhajjal ugyan, de megfizethető, egy átlagos tizenévesnek már bátran ajánlható. Őszintén reméljük, hogy sokan kézbe veszik, s bele is olvasnak majd. Az igazi olvasót talán az sem riasztja el, hogy a könyv kétszer olyan vastag, mint egy megyei telefonkönyv.

ZÁICZ GÁBOR appendixe könyv a könyvben, célszerű önálló alkotásként értékelni. Célkitűzése maximalista: közérthetőségre törekszik, de úgy, hogy a szakemberek számára is nyújtson új ismereteket s legyen akár egyetemi tanulmányként is használható.

A megvalósítás során a szerző igen nagy önmérsékletet tanúsított (illetve volt kénytelen tanúsítani), hiszen alig több mint száz oldalon kellett összefoglalnia az 1937 óta történt változások, eredmények, történelmi és társadalmi folyamatok legjavát.

Tájékoztatója (585–7) majdani értékes tudománytörténeti adalék ahhoz, miért és hogyan készül egy effajta munka. Az uralisztika válogatott szakirodalma (588–94), majd a fejezetenként, áttekinthetően szerkesztett irodalomjegyzék a terjedelmi korlátok miatt szigorú válogatáson esett át. Csak önálló műveket tartalmaz, elsősorban nyelvészeti tárgyú munkákat említ, az egyes népekre vonatkozó bibliográfia pedig szinte csak az elmúlt húsz év lényegesebb könyvcímeiből áll. Mivel az 1994-es adatokat is közli, frissességével a ZSIRAI-féle hagyományokat idézi.

A továbbiakban a Jegyzetek az alaplíra fejezeteit egészítik ki. Rendkívül érdekes nyomon követni, mi minden változott meg a nyelvtudományban a 30-as évek óta. Míg ZSIRAI a világ 2296 nyelvéről tesz említést, 1987-ben már mintegy ötezerrel számoltak. A magyar nyelv hovatartozása (597–610) fejezet Elvi tudnivalók című része (597–8) lényeges módszertani elvekre, a nyelvhasználat különféle módjaira, a bibliográfiája pedig általános nyelvészeti tanulmányokra hívja fel a figyelmet. A magyar nyelv állomása, a szókészlet tanúságtétele (599–600) a legújabb szóstatistikákat közli. A Szabályos hangmegfeleléseket HAJDÚ

PÉTER és LAKÓ GYÖRGY leírásai alapján ZAICZ GÁBOR saját példáival kiegészítve foglalja össze (600–3). ZAICZ vázlata alapján könnyebb eligazodni A magyar nyelv mondattani elemeinek és mondattani alapsajátságainak tanulságai cím után következő oldalakon (603–9). Itt megtalálható — ami az alapkönyvből hiányzik — három rokon nyelv teljes birtokos személyjelezési paradigmája. A magyar-uráli mondatszerkezeti rokonságot szelkup példákon szemléltethetjük. A 30-as évek óta lejáratott „faji rokonság” kifejezés jelzőjét ZAICZ tapintatosan „etnikaira” változtatta. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, amit az antropológiai kutatások újra meg újra alátámasztanak, hogy a nyelvek és az emberfajták rokonsága nem azonos (609–10).

A Finnugor rokonságunk első kiadása óta született meg az uralisztika, mely a finnugor nyelveken kívül a szamojédokkal is foglalkozik. Olvashatunk arról is, hogy mivel járult hozzá az új tudományág az őstörténeti kérdések megválaszolásához (611–24).

Az uráli népek ismertetése című rész (625–72) közli a legújabb népszámlálási adatokat, valamint nyelvrokonaink társadalmi életének aktuális problémáit. A már ZSIRAI is nyugtalanító tények — az anyanyelvet beszélők egyre csökkenő száma, a kisebbségi helyzet hátrányai, az egységes nemzettudat kialakulását gátló nyelvi-nyelvjárási megosztottság — sajnos, máig sem veszítették el időszerűségüket. Néhány nép szinte a szemünk láttára tűnik (tűnt) el. ZSIRAI 25 ezer vepszéről tesz említést. Az 1989-es adatok szerint a 12500 vepsze közül 6350 ismerte az anyanyelvét. 1834-ben 5148, 1926-ban 705, 1927-28-ban 500 vótot számláltak, napjainkban pedig harmincan vannak. Az első kiadás 12 lív faluról, a második 150 emberről ír.

Megrendítő élmény Finnország és Észtország történetéről olvasni először ZSIRAI-nál, aki a 30-as évek közepén két független, békés mintaállamról tudósít, majd a Jegyzetekhez lapozni, mely a közben lezajlott háborúkra, megszállásra, gazdasági nehézségekre, politikai küzdelmekre emlékeztet. Jó, hogy mindezek után újra lenghet a kék-fekete-fehér észtl zászló. Roppant különös, hogy pontosan ugyanaz a zászló újra megfordult! A debreceni finnugor kongresszus első napján éppen én kértem a munkásokat, hogy igazítsák meg az észtl lobogót, s megint szólhatok a színek helyes sorrendjéért (669).

Új tanulmányoknak tekinthetők A szamojéd népek (672–77) és Az uráli nyelvtudomány közelmúltja és jelene (678–87) címet viselő részek. Az utóbbiban kissé reklámjellegű a debreceni Nyári Egyetemről szóló bekezdés. Igen hasznos a ZSIRAI Miklós és a Finnugor rokonságunk című fejezet (688–91).

Az eredeti tartalomjegyzéket a kettős lapszámra (a Jegyzetekére is) utaló egységesített, átdolgozott és kiegészített Tartalommutató váltotta fel. Miért volt erre szükség? Egyrészt ZSIRAI-nál a Tartalom mintegy 80 helyen különbözik a szöveg fejezetcímeitől, másrészt a megváltozott nyomdai szabványok miatt a második kiadás lapszámozása 2 oldal különbséggel eleve eltér az 1937-estől.

ZAICZ GÁBOR inkább megszegte a hasonló kiadásokra vonatkozó szabályokat, de könnyebbé tette a kötetben való tájékozódást, és egyúttal számos kiegészítő információt „csempészett” a könyvbe. A ZSIRAI által „magyarosan” idézett neveket (például *Turi János, Agricola Mihály, Mark Gyula* stb.) eredeti írásmódjukban, születési és halálozási évszámokkal kiegészítve közli. A keresztnév ma már komikusnak ható fordításáról egyébként már ZSIRAI is el-elfeledkezik és többek között *Aho Juhani, Linnankoski Johannes, Halonen Pekka, Liipola Yrjö* alakokat ír.

Az első kiadáshoz képest más jellegű a cirill betűs szavak transzkripciója. ZSIRAI átírása is egyértelműen magyaros volt, de elsősorban a betű szerinti hűségre, az esetleges visszaírhatóságra törekedett. ZAICZ elvileg a mai magyar helyesírási szabályzatot követi, azaz a transliteráció (pl.: я = ja, ю = ju) és az orosz kiejtés imitációja között ingadozik. Ez utóbbi olyan szintű, ahogy egy közepes nyelvérzékű magyar olvasó még jónak tarthatja, csak így aztán nyomtalanul eltűnnek a ъ, ѣ, ѝ betűk, a jésítés jelölése felemás. Kimondott hiba csupán a sokszor előforduló *fonyetyika* (sic!) írásmód, itt ugyanis az orosz kiejtésben az *n* nem palatális; illetve az *imen* (pro: *imjon*) szó (640). Ez az átírás azonban se nem jobb, se nem rosszabb az összes többinél, amelyekre jobb híján kényszerülünk. Gondolom, a japán nevekkal kapcsolatban még ennél is komolyabb nehézségek támadtak. ZAICZ ott is újabb, magyarosabb írásukkal próbálkozott (682).

De hát miért is nem lehet cirill betűket használni egy effajta kiadványban? Ahogy ZSIRAI fordítás nélkül idéz németül, s fel sem merül talán benne, hogy valaki esetleg nem fogja megérteni, ugyanúgy feltehetnénk, hogy az úgynevezett művelt nagyközönség legalább felismerni képes ezt az ábécét. Vagy talán a nyomda nem vállalta? Ez elég nagy szégyen volna, mégis ezt sugallják a kézzel rajzolt észt, görög és a finnugor átírásban használt mellékjeles betűk is. A 625. oldal szinte olvashatatlan szláv példaszavát (három betű kézzel írva, egy nyomtatva) látva aztán végképp fel kell tennünk a kérdést: vajon mi különbözteti meg a nyomdaterméket a házi sokszorosítástól? Talán a kötés? Az úgy tűnik, profi munka...

A kötethez még három térképmelléklet is tartozik. A két 1937-es és egy 1986-os kiadású térképlap jól szemlélteti rokon népeink földrajzi elhelyezkedését, hozzávetőleges népsűrűségét. A M. KORHONENTől átvett újabb térkép a szamojédok lakóhelyét is feltünteti.

Végül szeretném felvetni: nem lenne-e célszerű ZAICZ GÁBOR Jegyzeteit, illetve egy erre épülő másik tanulmányt önállóan is megjelentetni? Ez az új könyv már nemcsak az uralisztika legújabb eredményeit tárhatná az olvasóközönség elé, hanem tartalmazhatna olyan fényképfelvételeket is, amelyek rokon népeink közelmúltját és mai életét mutatnák be. Bízom benne, hogy ehhez a feladathoz is akadnak majd méltó támogatók és segítőtársak.

SALAMON ÁGNES

A fenti mű az újabb finnugrisztikai kutatások fejlődése szempontjából fontos kiadványtípus képviselője. A „keleti” (a kérdéses nyelvet anyanyelveként használó) és a „nyugati” (nagyobb kutatómódszertani ismeretekkel, jobb publikációs lehetőségekkel rendelkező) kutatás az együttműködés eredményeképpen valóban kitűnő kötetet eredményezett. Tagja két sorozatnak is: a Turkui Egyetem Finn és Általános Nyelvészeti Intézete kiadványsorozatának 47. száma, és az Udmurt Állami Egyetem Általános és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke „Udmurt nyelvjárások” sorozatának 2. kötete. A rövid bevezetés és a tartalomjegyzék után (5–19) VALENTYIN KELMAKOV igen alapos tanulmánya található az udmurt nyelvjárásokról (21–142) bő irodalomjegyzékkel (143–152). A rövidítésjegyzék után (153–154) következnek a nyelvjárási szövegek (156–355) és a szövegek gyűjtésével kapcsolatos tudnivalók (356–368).

VALENTYIN KELMAKOV az Izsevszki Egyetem tanára, Magyarországon is többször járt már, vendégprofesszorként pedig Finnországban tanított néhány évig. Sokat foglalkozott az udmurt nyelvjárásokkal, különösen az egyik délnyugati peremnyelvjárással, a kukmorival. Tanulmányából megtudhatjuk, hogy az udmurt nyelvjárások vizsgálata mintegy százötven éves múltra tekint vissza, s három korszakra osztható: 1. az első komolyabb gyűjtések és rendszerezések 1858 és 1928 között (itt MUNKÁCSI BERNÁT munkássága is megemlíthető), 2. az 1929 és 1954 között gyűjtött nyelvjárási anyag (amely több okból is elég gyenge színvonalú), 3. az 1955-től napjainkig tartó korszakban megjelennek az első nyelvjárási monográfiák, számtalan résztanulmány, újabb nyelvjárási szövegkiadások. Ezek eredményeit is felhasználta CSÚCS SÁNDOR a Chrestomathia Votiacica című tankönyvének az udmurt nyelvjárásokat ismertető részében (12–19, 191).

Az udmurt nyelvjárásokat KELMAKOV a következőképpen osztályozza:

I. Az északi nyelvjárás-csoport az Udmurt Köztársaság északi részén és a ki-
rovi körzet peremterületein. „Az északi nyelvjárások pontosabb osztályozását
alcsoportokra még nem tisztázták részletesen, de az utóbbi időben szokás felső-,
középső- és alsócepcai nyelvjárásokat elkülöníteni” (26). II. A déli nyelvjárás-
csoport, amely két részre oszlik: 1. déli (központi) nyelvjárás főleg Udmurtia
déli részein. „A déli nyelvjárások pontosabb felosztását még nem tisztázták”
(27), 2. periférikus déli nyelvjárások. A szerző itt hét alcsoportot sorol fel,
amelyek főleg Tatár földön és Baskíriában vannak. III. Középső nyelvjárások
(amelyek átmenetet képeznek az északi és a déli nyelvjárás-csoportok között.
„Ezek részletesebb csoportosítása napjainkban nehéz” (27). IV. Beszermán

nyelvjárás: az északi és a középső nyelvjárások között húzódó területen Udmurtia északi és középső részén. Mivel „nyugatiak” számára elég ismeretlen területekről van szó, jó lett volna egy térképvázlatot is mellékelni, bármilyen nehéz is egy-egy terület határait kijelölni. (CSÚCS SÁNDOR említett tankönyvében is részben más csoportosítás van.)

Az egyes nyelvjárások hangtani és morfológiai bemutatása nagyobb terjedelmet igényelt volna, ezért a tanulmány írója inkább az egyes hangok nyelvjárási képviselőit mutatja be. A magánhangzó-fonémák száma (6–10) alapján öt nyelvjáráscsoportot különít el. Érdekes, hogy az udmurt nyelvben is részben a magyarhoz hasonlóan történik a szőeleji mássalhangzó–torlódások feloldása: or. *s'tépan* > udm. *istópan* ~ *is'tópan*, or. *škola* > udm. *iškola* ~ *šikola* ~ *šikola*, or. *škaf* > udm. *iškap*, or. *staršina* > udm. *ištaršina* (vö. 42–3). Az udmurt nyelvben tizenöt névszói eset van, az egyes nyelvjárásokban azonban az esetek száma tizenkettő és huszonegy között váltakozik. Főleg a déli peremnyelvjárásokban tűnt el az adverbialis és az approximativus, amelyek funkcióját névutós szerkezetekkel fejezik ki. Az északi nyelvjárások némelyik alcsoportjában és a beszermánban viszont kialakult — a magyarhoz hasonlóan — a külső helyhatározós eseteknek a nem érintkező helyviszonyt kifejező sora: *buskel'-ñin* 'a szomszédnál', *buskel'-ñis'* 'a szomszédtól', *buskel'-ñisen* 'a szomszédtól kiindulva' (egress.), *buskel'-né* 'a szomszédhoz', *buskel'-ñiti* 'a szomszéd mellett el' (prolat.), *buskel'-nož'* 'a szomszéd közeléig' (terminat.). Nincs teljesen tisztázva, milyen viszonyban vannak ezek a formák a megfelelő jelentésű, hagyományos névutós szerkezetekkel.

Az udmurt szövegek a páros oldalakon találhatók, mellettük a páratlanokon pedig a finn fordításuk. A fordításban kisebb — az eredeti szöveget pontosabban tükröző — kiegészítések, nyelvtani magyarázatok is vannak, például: *kukko ja kana* ('*kukon kanssa kana*') ~ egy kakas és egy tyúk ('egy kakassal egy tyúk') (323), *minunkin kohtaloni* ('*elämäntieni*') ~ az én sorsom ('életutam') (281), *Venäjäksi sitä kutsuttiin Lipovoksi* (ven. *lípa* 'lehmus') ~ oroszul azt Lipovonak hívták (or. *lípa* 'hársfa') (191), *Jos tämä ei vielä osannut* (prees.) *kävellä* ~ ha ez még nem tudott (jelen idő) járni (161) stb. A 136. szöveg igen változatos tartalmú, belőlük az udmurt népélet szinte a maga teljességében megismerhető. Vannak találós kérdések (136. szöveg), népi megfigyelések, babonák (4, 15, 53, 61, 81, 83, 85, 128, 136. stb.), szokások, például a nagycsüttörtökhöz (2.), a vetéshez (16.), a lánykéréshez (27.), a karácsonyhoz (32.) vagy a szilveszterhez (34.) kapcsolódók, munkafolyamatok leírása: sörkészítés (13.), faszénégetés (33.), tréfás (3.) vagy csodás történetek (6., 11.), mesék (10., 14.). A prózai szövegek mellett találunk verseket is: siratóéneket (5.), vagy — főleg a déli udmurt területekre jellemző négysoros — népdalokat (58, 75, 93, 115, 120, 125, 131).

Az igényes kötetben csupán néhány sajtóhiba zavar (44. lap: *saman* pro *saman sanan* vagy *sanan*, 65.: *suffiksinen* pro *suffiksien*, 61.: (?) *kiksi*, 185.: *jota*

kin, päi vän pro jota-kin, päi-vän), s egy-két szokatlanabb dolog, például a *č* és a *ž* affrikátáknak a veláris minősítése (58., 65., 68. lap).

A szép kiállítású kötet már külső formájával is utal az udmurtokra: a borító fehér színe, a fekete betűk és a napszimbólum piros színe az Udmurt Köztársaság 1993-ban elfogadott új zászlajának és címerének színeit idézik.

KISS ANTAL

Tatar tǝlǝnǝŋ dialektologik süzlǝǵǝ (A tatár nyelv nyelvjárási szótára).
Felelős szerkesztő D. B. RAMAZANOVA. Kazany, Tatarstan kitap năšriyatı,
1993. (459 lap)

A tatár nyelv nyelvjárási szótára címen az alább ismertetendő könyv a második, mely Kazanyban megjelent, és a kazanyi tatár nyelv központi és miser nyelvjárásának szókinsét dolgozza fel.

Első pillantásra zavarónak tűnik, miért jelenik meg egy szótár egy korábbi hasonló kiadvány (Tatar tǝlǝnǝŋ dialektologik süzlǝǵǝ, Kazany, 1969. Felelős szerkesztő L. T. MAHMUTOVA) változatlan címével, amikor nem az előző második, bővített vagy átdolgozott kiadásáról van szó, és a felelős szerkesztő személye sem azonos. Ezen ellentmondás feloldását a szerkesztők is fontosnak tartják, így az Előszóból megtudhatjuk, hogy olyan munkáról van szó, amely változatlanul vette át elődje szerkesztési elveit, ugyanazon nyelvjárások lexikáját mutatja be, mint a korábbi kiadvány, így az előd címének megtartásával a szerkesztők tudatosan utalnak a kazanyi dialektológiai műhely hagyományainak folytonosságára.

A különbség a két szótár között a lexikális anyag származási helyének mibenlétében van. Míg az 1969-es nyelvjárási szótárba a központi tatár és miser nyelvjárás szókinséje a Tatár Autonóm Köztársaság határain belüli gyűjtőpontokról került, az 1993-as szótár a Tatár Köztársaság határain kívül, diaszpórában élő tatárok nyelvjárási lexikáját tartalmazza, melyet a 70-es években gyűjtöttek.

Másik különbség, hogy a szerkesztők a szótár végén vázlatos tatár grammatikai áttekintést is nyújtanak, valamint csatolják a tatár nyelvjárásokra vonatkozó terjedelmes hazai és legfontosabb külföldi szakirodalmat.

Jelentős anyaggal van képviselve az új kiadványban a központi tatár nyelvjárás menzelinszki csoportjának *belebej* alnyelvjárása, a baskíriai tatárok *zlatouszti*, *tepekej* és *turbaszli* alnyelvjárása, a basztanovói csoportból izolálódott *kürse* alnyelvjárás, az Uljanovszk megye barisi járásában beszélt *kalda* alnyelvjárás, a miser nyelvjárásból pedig a *szterlitamaki* anyag jelentős. (A tatár nyelvjárások felosztását l. Á. BERTA, Lautgeschichte der tatarischen Dialekte, Studia Uralo-Altaica 31, Szeged, 1989. Megjegyzendő, hogy a tatár nyelvjárás-kutatók BERTÁtól eltérően nem tartják a *belebej* alnyelvjárást a központi tatár

nyelvjárás önálló alegységének, hanem a menzelinszki részeként írják le.) Ezen kívül minták találhatók a szótárban a Csuvas, Cseremis, Mordvin, Votják Autonóm Köztársaságokba települt tatár nyelvi szigetek szókincséből csakúgy, mint a Perm, Uljanovszk, Nyizsnyij Novgorod és Orenburg városok körül élő tatárok nyelvéből. Ez utóbbi anyagot a Tatár Akadémia Nyelvjárási Osztályának kutatói 1983 és 1985 között gyűjtötték.

A szócikkek felépítése logikus. A címszót, amennyiben az jövevényszó, idegen szó vagy összetett szó, szögletes zárójeles etimológiai utalás követi, majd annak a nyelvjáráscsoportnak a megjelölése, ahonnan a szó származik. Ez után következik a jelentés tatáruul, majd zárójelben oroszul. Amennyiben egy szónak több jelentése is van, az egyes jelentéseket példamondatok szemléltetik. A címszavak írásmódja fonetikus, cirill alapon.

Kiknek és miért fontos ismerniük nálunk ezt a nyelvjárási szótárt?

Ismerniük kell a magyar turkológusoknak, mert a diaszpórában élő tatárok szókincsé tartalmazhat olyan archaizmusokat, amelyek belső török szókincs-vizsgálati szempontból fontosak. De nem kisebb a szótár jelentősége a modern tatár szóstruktúra normáinak vizsgálata szempontjából sem: asszimilációs és disszimilációs folyamatok seregét szemlélteti belső keletkezésű és jövevényszavak tövében.

Ismerniük kell a szlavistáknak, mert a tatár nyelvjárások igen nagy számú északi orosz nyelvjárási alakot vettek át, a szótár tehát hozzásegíti a szláv dialektológusokat az orosz nyelvjárások alaposabb megismeréséhez.

Végül, de nem utolsósorban ismerniük kell a magyar finnugristáknak. A szótárban különböző volgai finn és permi nyelvekből származó, különböző korszakokban kölcsönvett szóanyag található. Ha a tatár nyelvjárások által átvett szavak egyértelműen köthetők valamely ma élő finnugor nyelv(járás) szókincséhez, úgy az etimológiai utalásban „udm.”, „mar.”, „mord.” jelzettel a szerkesztők rámutatnak a kölcsönzés forrására.

Izgalmasabb réteget képvisel azonban az a szócsoport, amely etimológiai minősítése „ugor.”. A szótár szerkesztői az „ugor.” minősítést akkor használták, amikor megállapítható, hogy valamely szó biztosan nem török és nem szláv eredetű, de a környező finnugor nyelvek és nyelvjárások mai alakjaival sem vethető egybe: esetleg olyan, időközben kihalt (finn)ugor nyelv(járás) szubsztrátum-jelenségei, melyek további fontos támpontjául szolgálhatnak a Volga-vidéki etnogeneziskutatásnak. Az alábbi szavak tartoznak ide: *bäž* 'i' 'конопля' (65), *päji* 'ua.' (256), *bīžu* 'травя, выросшая по краям сада' (63), *bījta* 'валенки' (63), *pīma* 'ua.' (247), *pījta* 'ua.' (253); *bōžō-* 'вянуть, завянуть, дряхнуть' (56), *bīž-* 'ua.' (63), *pīju-* 'ua.' (253), *pāj-* 'ua.' (257); *lapakaq* ~ *lapaqay* 'низкорослый' (211); *mīksu-* 'вянуть, дрябнуть' (277); *mīši* 'лось' (228), *mīšiŋ* 'ua.' (228), *mōšiŋ* 'ua.' (225), *pājēlän-* 'прокиснуть' (256); *iōñeŋ* 'обувь, сшитая со стеганной ватой' (320).

AGYAGÁSI KLÁRA

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Hejnévtörténeti adatok a korai ómagyar korból

Az alábbi mutató a készülő korai ómagyar kori helynévtörténeti adattár-ból (HA.) való.¹ A következőkben ennek legfontosabb szerkesztési elveit foglaljuk össze.

1. A HA. tartalma

A HA. jelenlegi formájában tartalmazza GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza c. művének (Gy. 1–3.) minden nem település-névi helynévi adatát. Településnévnek azt tekintjük, amit GYÖRFFY a megyék fejezetein belül önálló vagy utaló szócikkkel felvesz betűrendes listájába (ennek megfelelően településnévnek tekintjük pl. a várneveket is). A településnevekkel alakilag megegyező, de eltérő denotátummal rendelkező helyneveket azonban tartalmazza a HA. A megye neveket — egyetlen kivétellektől — nem vesszük fel adataink közé.

A helyneveket — követve GYÖRFFY módszerét — megyénként elkülönítve tárgyaljuk. Azoknak a denotátumoknak a nevét, amelyek több megyére is kiterjednek (pl. folyók, hegységek, tájegységek megnevezései), GYÖRFFY adatelrendezésének megfelelően minden megyénél külön vesszük fel. Ha egy megye anyagában valamilyen oknál fogva olyan adatokat említ, amelyek egyértelműen más megyébe tartoznak (pl. a borsodi *Sajó* Abaúj vm. anyagában), azokat a megfelelő megyénél vesszük figyelembe (az említett esetben tehát Borsod megyében).

A HA.-ban a helynév fogalmát tágran értelmezzük. Az adatok közé — mivel célunk az, hogy adattárunk a korai ómagyar kor okleveleinek helyet jelölő kifejezéseiről a maguk teljességében tájékoztatást nyújtson — az egyértelműen köznévi kifejezéseket is felvesszük. Sok szó, szintagma köznévi vagy tulajdonnévi státusát az adott korban nem is lehet egyértelműen megítélni. Ilyenek például az

¹ Lásd az évkönyv 43–52. oldalait!

oklevelekben szereplő pusztai földrajzi köznevek. A helymegjelölő kifejezések közé nemcsak ezeket iktatjuk be, hanem az egyértelműen nem tulajdonnévi értékben használt faneveket is. Így módon az oklevelek szórványai közül a személyneveken kívül csak néhány ritkán előforduló szócsoporthoz marad ki: például a személyekre vonatkozó köznevek, állatokra vonatkozó szavak, mértékegységek stb.

2. A szócikkek szerkezete

A HA. szócikkei a névadatokat nem a helynévtárak gyakorlatának megfelelően, a denotátumok szerinti elrendezésben tárgyalják, azaz egy-egy hely különböző neveit nem együtt mutatják be, hanem a nyelvtörténeti szótárak szerkesztési elvének megfelelően: az alaki azonosság szerint. Azonos szócikkbe így csak a teljes morfológiai egyezést mutató névadatok kerültek (hasonlóan jár el pl. a SzT. és lényegében a RMG. is). A legalább egy morfémiányi eltérést tartalmazó nevek külön szócikkbe kerültek, még akkor is, ha azonos a jelentésük, azaz azonos denotátumra vonatkoznak (pl. **Aba nagyút — Aba nagyuta, Garadna-patak — Garadna pataka**). Külön szócikket kapnak a rövid—hosszú változatok: **Dubrőka — Dubrőka pataka, Szerencs — Szerencs-patak** s természetesen ugyanígy a lexikálisan eltérő helynévi szinonimák: **Egres pataka — Bolcsárd pataka, Holt-Ida — Ó-Ida**. Az azonos denotátumra vonatkozó neveket utalásokkal kapcsoljuk egymáshoz (erről részletesebben l. a 6. pontot).

A névcikkek az alábbi módon épülnek fel. A címszót a jelentés definiálása követi. Ha az adott névalaknak több jelentése van (több teljesen független denotátumot jelöl), akkor az egyes jelentések szerint csoportosítva állnak a névadatok. Az adatokat betűhíven, az oklevél pontos keltezésével és GYÖRFFY munkájának megfelelő lapjára való hivatkozással közöljük.

A köznévi és a tulajdonnévi jelleg elkülönítésére — amiatt, hogy a nyelvi státus e tekintetben gyakran igen bizonytalan — a szótárban nem gondolhattunk. A jelentések definiálása azonban szükségessé tette, hogy bizonyos szavakat eleve köznévként tárgyaljunk, azaz denotátumuk megjelölése elmarad. Ilyen minden fanév, növénynév (*bükkfa, fenyő, kökény*). Ezek latin minősítése (pl. arbor) is jelzi közszoji jellegüket.

Az önállóan használt földrajzi közneveket lokalizálva, azaz denotátumukhoz kapcsolva adjuk meg (ugyanúgy tehát, ahogy az egyértelműen helynévi szórványokat): ezek az adatok nyelvföldrajzi szempontból csakis így értékelhetők (pl. **Bánya, Berek, Domb**). Kivételt egyedül a **Bérc**-cel tettünk: csupán Abaúj megyében 40-szer fordul elő, így pontosabb lokalizálására valójában nincs szükség. A fentiekből következően vegyes szócikkek is előfordulhatnak, amelyek első részében a tulajdonnévi jelentések szerint szerepelnek az adatok, a végén pedig a közszoji előfordulásokat soroljuk fel. Ilyenkor az utolsó bekezdésben **Kn.** jelölés után következnek az adatok. A fanevek és a többi köznév mellett —

a szóföldrajzi értékelhetőség végett — megadjuk annak a településnek a nevét, amelynek határleírásában az adott szó szerepel.

3. A címszavak

A címszavak megválasztása — mint a nyelvtörténeti szótárakban általában — nem könnyű feladat. Két alapvető szempont érdemes kiemelésre: a történetiség és a területiség. Az alapkérdés leegyszerűsítve úgy tehető fel, hogy a címszavak mennyiben tükröztessék a korabeli nyelvéllapotot, illetve milyen mértékben legyenek tekintettel a területi eltérésekre. Újabb nyelvtörténeti szótárainkban (RMGL., SzT.) a mai magyar nyelvi állapot — mint olyan vonatkozási rendszer, amely a nyelvi változási folyamatok fő irányainak eredményeként jött létre — is szerepet játszik a címszó-meghatározásban. Ebből adódik, hogy az időbeli és a területi különbségeket mutató hangalakok is azonos címszó alá rendeződnek. Ezt a megoldást nemcsak gyakorlati szempontok indokolják (pl. hogy ne csak a szakemberek szűk köre használhassa e munkákat), hanem a sokoldalú felhasználhatóságuk is ezt követeli meg: így például együvé kerülnek a hangtani, helyesírási változatok, a nyelvjárási formák stb.

Ezen az alapelven a HA. tulajdonneveket tárgyaló jellege miatt némileg változtatni kellett. A nevek közszoói elemeinek címszavasításában a fentiek szerint jártunk el, de az elhomályosult eredetű neveket igyekeztünk a korabeli ejtésnek megfelelően címszavazni. A felölelt több évszázad miatt az adatok gyakran már az adott korszak időhatárain belül is jelentős hangtani fejlődést mutatnak, ilyenkor a később uralomra jutó vagy a legkésőbbben adatolt formákat vettük a címszavak alapjául. A címszavazás fő típusai a következők:

— régies (nyelvjárási) formák az adatokban — mai köznyelvi állapotot mutató címszó: *Tüisses-palag* : **Tövises-parlag**, *Setét-velgy* : **Sötét-völgy**, *Mortva* : **Morotva**, *Henc molna* : **Henc malma**;

— a nyelvjárási különbség a nyelvi fejlődésben megmarad ugyan, a címszó mégis a köznyelvben általánossá vált forma lesz: *Rakatyás* : **Rekettyés**, *Ortvány* : **Irtvány**;

— ha a régiségben előforduló formák olyan irányban változtak meg, amit a korból való, de későbbi adatok már jeleznek, a későbbi adat a címszó: *Apoka pataka* ~ *Apaka pataka* : **Apaka pataka**;

— ha a régiségben adatolható forma nemcsak hangtani, hanem alaktani különbséget is mutat a maitól, a régi morfofonológiai változat a címszó alapja: **Aranyas** : *Aranyos*;

— ha nem közszoói névelem mutat fonológiai eltérést a mai alakoktól, a régi változat a címszó alapja: **Belse-patak** (régén csak így, bár ma: *Bölzse-patak*), **Bolcsárd pataka**, ma: *Bocsárd*.

Mivel a magánhangzók rövideége—hosszúsága, valamint zártsági foka e korban igen nehezen állapítható meg, ezek tekintetében a későbbi fejlődési

irányt tekintettük meghatározónak a címszavak megállapításában. A jelentősebb hangtani eltérésekre (mássalhangzó-eltérések, palatális—veláris, labiális—illabialis eltérések) utaló címszavakkal hívjuk fel a figyelmet.

A címszavakat — mivel túlnyomó részben a mai köznyelvi elemekkel egyeznek meg — a ma érvényben levő helyesírási szabályok szerint írtuk. A címszavak néhol alaktanilag régies formát mutatnak: például *uta*, *kuta* utótagokat emeltünk címszóvá, mivel e formák általánosnak látszanak e korban.

A fentieknek megfelelő szabályok szerint használjuk a korabeli településneveket is: ezek említése főleg a jelentésmeghatározásokban történik. Azt, hogy eltérünk GYÖRFFY nyelvileg nem mindig következetes címszavazásától, a HA. nyelvtörténeti rendeltetése magyarázza. A HA. későbbi kiegészítése a településnevek adataival szükségessé teszi az egységes szempontrendszer alkalmazását (ellenkező esetben pl. a *Bolcsárd pataka* *Bocsárd* település folyója lenne).

A címszavak között olyanokat is találunk, amelyek nyelvi alakja vagy egyáltalán a magyar nyelvben való egykori használata is kérdéses. Kétségtelen, hogy egyes etimológiailag áttetsző neveket a latin nyelvű oklevelekben lefordíthattak latinra. Azokat, amelyeknek van magyar megfelelője, az adott címszó alatt tüntetjük fel: *Nigra silva* : **Fekete-erdő**. A latin formára azonban itt is utaló címszó mutat. A magyar névként akár csak kis valószínűséggel is értelmezhető latin kifejezéseket a HA.-ban címszóként felvesszük, megkülönböztetésül azonban a szögletes zárójelbe tesszük: [**Gard-erdő**], [**Nagy-erdő**] stb. Utaló címszóként a latin kifejezéseket is magadjuk.

A helynevek írásmódjából — különösen ha a névnek későbbi előfordulása nincs — gyakran nem állapítható meg egyértelműen a korabeli kiejtésük. Ilyenkor vagy variánsokban adjuk meg a címszót vagy kérdőjellel utalunk a bizonytalanságára, illetve e jelzések kombinációját is használhatjuk. Az alábbi eseteket tudjuk elkülöníteni:

— Ejtésvariánsok feltételezése: a fővariáns áll elől, ezt ~ jel után követi a másik változat: **Bela** ~ **Béla**, **Danóc** ~ **Dánóc**, **Tereble** ~ **Tereblye**. E jelölést használjuk akkor is, ha a variáció csak az egyik névelemre vonatkozik: **Vanik** ~ **Vanyik szege**, **Baba** ~ **Bába szöge**. Ugyanígy a kötőjeles írásmódú alakokban is: **Trete-** ~ **Tretye-fő**.

— Kérdőjelet alkalmazunk, ha a név bizonytalan olvasatú, azaz bizonytalan módon rekonstruálható: **Rusaszó ?**, **Voson-aszó ?**. A kérdőjel az egyes névelemek után is állhat, jelezve az adott szegmentum értelmezési, olvasati nehézségeit: **Aszunta ? pataka**, **Becs ? kapuja**, **Ebleszk ? pataka**. Ugyanígy jelezzük a kötőjeles írásmódú nevek elemeinek bizonytalanságát is: **Hrotló ?-patak**, **Tiburca ?-fő**.

— Ha a címszóvá emelt változatok közül az egyik bizonytalan olvasatú, azt a variáns után tett kérdőjel mutatja: **Meszes-patak** ~ **Mézes-patak ?**. A jelzés itt is állhat névelem után: **Zsarnó** ~ **Szarnó ? hegye**.

— Igen bizonytalan olvasatra utal a variánsok mindkét tagja után kitett kérdőjel: **Niznanó ? ~ Nyisnanó ? pataka**, sőt: **Szomucs ? ~ Szömücs ? oszofa ?**.

— Latinból fordított, szögletes zárójelben álló címszó után is állhat kérdőjel, a nagyon bizonytalan rekonstruálhatóság jelölésére: **[Leánynegyed] ?**.

4. A jelentés

A jelentések definiálása helynevek esetében a denotátum lexikonszerű leírásával történhet meg. E lexikonszerű leírás adattárunkban azonban a lehető legkevesebb információt tartalmazza, csupán azt, ami a név azonosításához szükséges. A denotátum pontos, részletező leírását nem tekintjük feladatunknak, hiszen ez a történeti földrajz illetékességi körébe tartozik, nem pedig a nyelvtörténeti adattárakéba. A jelölt objektumfajtájának megjelölése, valamint térbeli elhelyezése azonban fontos feladat, hiszen ezek a nevek nyelvi értékelésében fontos tényezők.

Egy-egy denotátum leírása nem feltétlenül azonos a különböző szócikkekben. Ha ugyanarra a denotátumra több — főleg egymást közvetlenül követő — szócikk utal, a legfontosabb névalaknál megadott részletezőbb értelmezést a többi helyen általában egyszerűbb, összefogottabb definíció követi (mint pl. a **Ga-radna** szócikkeiben). Az azonosítást azonban ilyen esetekben az utalórendszer is kétségtelenné teszi.

Ha egy címszóhoz több jelentés, azaz több denotátum kapcsolódik, az egyes jelentések időrendben követik egymást.

5. Adatközlő rész

A szócikkek adatközlő része az alábbi információkat tartalmazza: az adat keletkezési éve, betűhív formája, előfordulási helye GYÖRFFY munkájában. Több adat esetén közöljük az adatok számát, valamint a mellette esetlegesen előforduló latin nyelvű értelmezést. Szükség esetén a név ómagyar kori olvasatát, azaz a föltehető korabeli kiejtését is megadjuk.

5.1. Évszám

A forrást tartalmazó oklevél keletkezési idejének meghatározásában átvettük GYÖRFFY datálását s az általa használt jelöléseket. E szerint /-al jelezzük a másolatban fennmaradt, átírt okleveleket, feltüntetve a többszörös átírást is. Ha a másolat az eredetivel azonos évben készült, arra — GYÖRFFY-től eltérően — nem utalunk. A tartalmi átírást > jelzi, a hamis oklevelet + jel, a hamisságát tekintve gyanús okleveleket pedig +?. Másolatoknál a / után az évszámból elhagyjuk az ezrest.

5.2. A nyelvi adatok

A nyelvi adatok betűhív formában állnak. Mivel az egy szócikkbe (azon belül adott esetben egy-egy jelentés alá) sorolt adatok morfológiailag megegyeznek, bemutatásukat az írásváltozatok egyezése—különbözése alapján végezzük el. Az azonos írásmódú adatokhoz rendeljük hozzá az előfordulás évét és a forráshelyet. Az egyes formák az első előfordulásuknak megfelelő időrendben követik

egymást. GYÖRFFY eljárásának megfelelően a romlott alakokra [ɔ:] módon utalunk.

Ha egy nyelvi adat a megadott formában többször is előfordul, akkor az adat után álló rövidítéssel erre is utalunk, például a [3a] azt jelenti, hogy az adott forma a kérdéses oklevélben háromszor fordul elő. Ha egy adathoz több évszám is tartozik, azaz különböző helyeken azonos formában fordul elő, a többszöri előfordulást az oklevél keletkezési éve után tüntetjük fel.

5.3. Az olvasat

Egyes történeti adatok után szögletes zárójelben megadjuk a korabeli ejtést tükröztető formát. Olvasatot nem adunk abban az esetben, ha a helynév betűhív formája és a címszóvá emelt hangalak nem mutat nagyobb eltérést. Ha azonban a kettő között jelentősebb hangtani különbség mutatkozik (pl. palatális—veláris, labiális—illabiális, mássalhangzó-eltérés) erre az olvasat figyelmeztet. Az olvasat fonologikus jellegű, nem veszi tehát figyelembe pl. a mássalhangzó-hasonulásokat. Az olvasatok — a korai ómagyar kori hangjelölések bizonytalanságai miatt — gyakran több változatban is megadhatók lennének. Az olyan különbségekre, amelyek a jelölés és a hangfejlődési tendenciák együttes figyelembevételével könnyen megvilágíthatók (pl. zártabb—nyíltabb változatok: *patak ~ potok*), az ejtés jelölésében nem térünk ki. Ilyenkor — ha egyébként szükséges — általában a későbbi hangfejlődési fázisnak megfelelő ejtésvariációt tüntetjük fel. Olvasati változatokat csak ritkán adunk meg, ilyenkor az alakok közti ~ jelzi a vagylagosságot: *Bursua* [bursua ~ bursva]. Az olvasat nemcsak az egész névre vonatkozhat, hanem pusztán annak egyetlen elemére is: *Haaspatokfew* [hás-].

5.4. Az értelmezés

Ha az oklevél szövegében olyan szó szerepel, amely a helynév denotátumának fajtáját jelöli, az adat mellett azt is feltüntetjük. Ezt a többnyire latin nyelvű fajfogalmat az adatot, illetve annak olvasatát követően vesszővel elválasztva rövidített formában közöljük. Ha valamilyen nyelvi oknál fogva fontos lehet a pontos szövegkörnyezet közlése is, az oklevélrészről az eredeti szórend szerint adjuk meg, pl. 1317: *antiquo meatu fl-i Ida, Holt Ida vocato*; 1232: *venit ad Szertora*. Ha az értelmező szó magyar nyelvű, az mindig az eredeti szórendi helyén szerepel: 1332: *potok Dubrokapathaka*. A latin szavak rövidítéseit az alábbiakban oldjuk fel (a lista csak a mutatóvány adataira vonatkozó elemeket tartalmazza).

a.	arbor	fa	fruc.	fructus	gyümölcs(fa).
aqu.	aqua	víz			gyümölcsöskert
coll.	collis	halom, domb	frut.	frutex	bokor, cserje
dum.	dumus	bozót, bokor,	lac.	lacus	tó
		cserje, cserjés	lig.	lignum	fa
fl.	fluvius	follyó, patak, ér	loc.	locus	hely
fon.	fons	forrás, kút;	m.	meta	határ
		patak, folyóvíz	mo.	mons	hegy; szikla
fov.	fovea	gödör, verem, üreg	mol.	molendina	malom

mon.	monticulus	domb	riv.	rivulus	patakocska
myn.	mynere	bánya	rivu.	rivus	patak: csatorna
palu.	palus	mocsár; tó	rub.	rubetum	(szeder)bokor
perm.	permissorio	eresztvény erdő	s.	silva	erdő
pisc.	piscina	halastó; zsilip	stag.	stagnum	tó
pon.	pons	hid	str.	strata	út
prat.	pratium	rét	t.	terra	föld
put.	puteus	kút, forrás; gödör	torr.	torrens	hegyi patak
rip.	rippa	(folyó)part	vall.	vallis	völgy

5.5. Forrásadatok

A HA.-ban szereplő nyelvi adatokra egyetlen forrás, GYÖRFFY műve alapján utalunk. Az adatközlő részt követően zárójelben, Gy. rövidítéssel, ill. a kötet-szám és a lapszám feltüntetésével közöljük azokat a helyeket, ahol a megfelelő adatok megtalálhatók. Ha egy forma több, különböző korból való oklevélben is előfordul, ezt az adatok előtt álló évszámok mutatják. A lapszámok — mivel egy-egy adat több helyen is előfordulhat GYÖRFFY munkájában — nem mindig állhatnak megfelelésben az évszámokkal, ezért a lapszámokat mechanikusan, emelkedő sorrendben adjuk meg. Ha a nyelvi adat több, különböző évből való oklevélben fordul elő, s ezeket GYÖRFFY többször, munkájának különböző lap-jain is tárgyalja, a könnyebb visszakereshetőség végett az egy-egy lapon talál-ható több (gyakran különböző forrásokból való) adatra is utalunk a megfelelő lapszám után: pl. [3a]. A HA. használója ily módon szükség esetén minden egyes előfordulást könnyen vissza tud keresni a műben.

6. Belső utalások

A HA. adatainak összefüggéseire utalásokkal hívjuk fel a figyelmet. Ha a szinonim név alakváltozatokban szerepel, csak a fővariánsra utalunk: pl. **Ara-nyas** — **Meszes-patak**. A többjelentésű nevek esetén a megfelelő jelentés száma is szerepel az utalásban: **Meszes-patak** — **Aranyas** (2.).

Utalásra a Vö. formát is használjuk. Elsősorban azokban az esetekben alkal-mazzuk ezt, ha az összetett név névrésze vagy néveleme egy másik, többnyire az adott név denotátumával is kapcsolatban álló névben is megjelenik: pl. **Szartos** Vö. **Aszú-Szartos**, s ugyanígy: **Aszú-Szartos** Vö. **Szartos**. A mai névformára — gyakran a FNESz.-re való hivatkozással — akkor utalunk a Vö. jelzéssel, ha az megkönnyíti a névadatok olvasását, értelmezését: pl. **Dabogyél** Vö. FNESz. **Dobódél**.

6.1. Utaló címszavak

Az utaló címszavak felvétele ugyanazt a célt szolgálja, mint az utalószavaké: a HA.-ban való könnyebb tájékozódást. Utaló címszóvá emeltük az alábbi eseteket:

— Ha a szócikk címszava variánsokat közöl, a második helyen álló forma utalószóként is bekerül a betűrendbe: **Mézes-patak** ? l. **Meszes-patak**. A kérdő-jeles alakok után utalószóként is feltüntetjük a kérdőjelet, de a hivatkozott név után elhagyjuk.

— Ha a címszóvariánsok a betűrendben szorosan követik egymást, nem veszünk fel utaló címszót: **Baba ~ Bába szöge, Tereble ~ Tereblye.**

— Ha a jelentősebb eltérést mutató hangtani variánsok valamilyen — a megfelelő részben kifejtett — ok miatt nem kerültek be a címszóba, de az eltérés mértéke indokolja címszóvá emelésüket, utaló címszóként feltüntetjük őket: **Bikk- l. Bükk-, Jurtyán l. Gyertyán.**

— A latin nyelvű formákat, amelyek kikövetkeztetett magyar címszó alatt állnak, szintén megadjuk utaló címszóként is: **Nigra silva l. Fekete-erdő.**

A HA. utalási rendszere az egész anyag közreadását követően válik teljessé, amikor elkészül a betűhív formáknak az egyes címszavak alá történt besorolására való utalások jegyzéke, azaz a történeti adatok teljes mutatója.

Abaúj megye

Aba nagyút 'Abaúj vármegye fő útvonala a Hernád völgyében' (Vö. Gy. 1: 53.) 1315: *Aba nog wt*, 1316: *Abba nog ut ~ Abbanogut*, via magna (Gy. 1: 87). Alakváltozata: **Aba nagy-uta. Nagy út és Király uta** néven is említik.

Aba nagyuta 'Abaúj vármegye fő útvonala a Hernád völgyében' 1327/373/762: *Abanogutha*, via (Gy. 1: 74). Alakváltozata: **Abanagyút. Nagy út és Király uta** néven is említik.

Agyagásó 'Szina határában levő hely' 1317: *Agyagasow*, fõv. (Gy. 1: 148).

Alpes Golcha l. [Golcsa-havasok].

Alpes Jazov l. [Jászói-havasok].

Áj-fej 'Jászó határában említett hely' 1255: *Ayfej*, mo. (Gy. 1: 98).

Apaka pataka 'Tökés határában említett patak, a Bela-patak mellékfolyása' 1324/377: *Apokapotoka*, 1330: *Apakapataka*, fl. (Gy. 1: 152). Vö. FNESZ.: **Apátka.**

Aranyas 1. 'Abaúj vármegye északi részén, Méhlyuk és Jászó határában említett patak, a Szkrebin mellékága' 1255: *Aranas*, fl. (Gy. 1: 40, 98), +1263/+264: *Aragnias ~ Arantias*, riv. (Gy. 1: 40, 118). **2.** 'Abaúj vármegye déli részén, Szántó határában említett patak, a Szerencs-patak mellékveze' 1275: *Oronas*, fl. (Gy. 1: 40, 142), 1317: *Aranyas*, fl. (Gy. 1: 40), +1326/400 k.: *Arantias ~ Aranyas* [2a] fl., riv. (Gy. 1: 142). **Aranyas pataka és Meszes-patak** néven is említik.

Aranyas pataka 'Abaúj vármegye déli részén, Szántó határában említett patak, a Szerencs-patak mellékveze' +1326/400 k.: *Aranyaspataka ~ Aranyaspotoka*, fl. (Gy. 1: 40, 142). **Aranyas (2.) és Meszes-patak** néven is említik.

Aszunta ? pataka 'Borsva határában említett patak' +1264/324: *Azunthapathaka*, riv. (Gy. 1: 71).

Aszú-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak' 1270/272:

Azevpotok [aszëu-] ~ *Ozevpotok*, rivu. (Gy. 1: 83).

Aszú-Szartos 'Szina határában említett folyóvíz, a Szartos mellékága lehetett' 1317: *Azyuzartus* [aszjúszartus], fl. (Gy. 1: 39, 148). Vö. **Szartos**.

Aszú-völgy 1. 'Szemse határában levő hely' 1318: *Ozyuuelgy* [oszjúvelgy], vall., 1319: *Ozyvvelg* ~ *Ozyweulg* [-völgy] (Gy. 1: 139). **2.** 'Szurdokbénye határában levő hely' 1326/375: *Ozwueulg* [3a], vall. (Gy. 1: 150).

Baba ~ Bába szöge 'Koksó határában említett hely' +1262/XIV.: *Baba zuge* (Gy. 1: 102, 114).

Balata ~ Baláta 'Koksó határában említett hely' +1262/XIV.: *Balata* [2a], loc. pratosum, 1310: *Balata*, prat. (Gy. 1: 113, 114).

Bálvány-kő 'Enyicke határában említett kő' 1267/272: ad statuum lapideam... *balwankew* (Gy. 1: 78).

Bánya 'Tökés és Hilyó környékén levő bánya' 1324/377, 1332: *Bana*, myn. (Gy. 1: 91, 152), 1330: *Banya* (Gy. 1: 152).

Baski-patak 'Gard határában említett patak, határvonal a szomszédos Bask településsel' 1330: *Boskypotok* (Gy. 1: 67, 85).

Becs ? kapuja 'Gálya határában levő hely' 1332: *Bechkapua*, vall. (Gy. 1: 84).

Bela ~ Béla 'Abaúj megye északi részén a Hernádba ömlő patak' 1297: *Bela*, fl. (Gy. 1: 106).

Belse-patak 'a Belse település közelében fekvő Szina határában említett patak' 1317: *Belsepatak*, rivu.

(Gy. 1: 39, 72, 148). A felső szakaszát **Küsmöd**-nek említik.

Bérc 1243, 1256, 1261, 1270/369, 1271 [4a], 1272/419 [4a], 1310 [2a], 1323/390 [11a], 1324/377, 1326/375 [6a], +1326/400 k., 1329/330/407: *Berch* (Gy. 1: 64, 68, 76, 79, 95, 96, 105, 114, 124, 127, 142, 150, 152), +1264/324 [2a], 1330: *Beerch*, mon. (Gy. 1: 71, 85, 152), 1300, 1332 [2a]: *berch* (Gy. 1: 84, 150).

Bérc út 1. 'Gard határában levő út' 1330: *Beerchuth*, via (Gy. 1: 85). **2.** 'Jászó határában említett út' 1331: *Berchuth*, via (Gy. 1: 100).

Berek 'Lánc határában említett hely' 1298: *beruk* [berük] (Gy. 1: 116).

Bikk- l. Bükk-

Bisó ? pataka l. Viszkó ? pataka.

Blatan 'Kassa határában említett mocsár' 1261: *Blathan*, 1261/275: *Blatan*, palu. (Gy. 1: 105).

Bolcsárd pataka 'Bolcsárd határában említett patak' 1327: patak *Bolchardpataka* (Gy. 1: 39, 69). Györffy az **Egres pataká**-val azonosítja.

Boldva 'Torna megyében eredő, Abaúj megyét Jászó környékén átszelő, a Sajóba ömlő patak' 1203: iuxta *Buldvam*, 1255: *Buldua*, fl. (Gy. 1: 40, 98), 1317, 1323/390: *Boldua*, fl. (Gy. 1: 95 [2a], 130), 1331: *Boldoua* [3a], fl. (Gy. 1: 100). Vö. **Somogy(i)-Boldvafő**.

Bornanó pataka 'a jászói monostor földjeinek határleírásában említett patak' 1255: *Bornanoupotoka*, fl. (Gy. 1: 98).

Borsva 'nagyobb patak a megye délkeleti részén, a Ronyva jobb oldali mellékvize' +1264/324: *Borsoa* [bor-

soa] ~ *Bursua* [bursua ~ bursva] [2a], fl. (Gy. 1: 40, 71).

Borsva-fő 'a füzéri uradalom határában említett hely, bizonyára a Borsva forrása' 1270/272: *Bursuafev*, fon. (Gy. 1: 40, 83).

Bruszó ~ Bruzó 'a füzéri uradalom határában említett folyó' 1270/272: *Bruzov*, rivu. (Gy. 1: 83).

Bukova 'Poszpehfölde határában említett hely' 1278: iuxta *Bucowam* (Gy. 1: 133).

Búdi-eresztvény 'Gibárt és Búd között található erdő' 1315, 1316: *Bwdyherestwyn* (Gy. 1: 74, 87), 1316: *Budiherestwyn*, rub. (Gy. 1: 74, 87).

Bükk-erdő 'a füzéri uradalom határában említett, a Hernád völgyétől K-re húzódó nagy kiterjedésű erdő' 1270/272: *bykerdev* [bikerdő], s. (Gy. 1: 40, 83). **Nagy-erdő** néven is említik.

Bükkfa 1247/331 (Egyházasida): *bikfa*, a. (Gy. 1: 93), 1318 (Szemse): *bykfa* [bikfa], a. (Gy. 1: 139).

Bükk-fő 'a füzéri uradalom határában említett hely, bizonyára a Bükk-patak forrása körül' 1270/272: *Bykfev* [bikfő], loc. lutosum (Gy. 1: 40, 82, 83).

Bükk-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak, a Kolbása mellékvize' 1270/272: *Bykpotok* [bikpotok], rivu. (Gy. 1: 40, 83).

Castrum I. [Vár].

Csákány pataka 'Bask határában említett, a Miszlába ömlő patak' 1328: *Chakanpataka*, riv. (Gy. 1: 68).

Csermelye 'Kassánál jobbról a Hernádba ömlő patak' 1261: *Chermelle*, riv. (Gy. 1: 40, 105), 1297: *Cher-*

mula [csermulya ?], fl. (Gy. 1: 40, 106).

Csipkebokor 1246/348/408 (Fügöd): *chipkebokor*, dum. (Gy. 1: 82), 1256 (Noé): *chypkebukur*, dum. (Gy. 1: 124).

Dabogyél 'a Ronyva menti Újfalu határában levő hegy' 1321: *Dabogel*, mo. (Gy. 1: 153). Vö. FNESz. **Dobódél**.

Danóc ~ Dánóc 'Noé határában említett folyó' 1256: *Danouch*, fl. (Gy. 1: 124).

Dávid hida 'a Ronyva menti Újfalu határában levő híd' 1321: *Dauidhyda*, pon. (Gy. 1: 53, 153).

Dékán gyümölcse 'Bakta határában említett gyümölcsös' 1272/419: *Dekan Gemulshe* [gyemülcse], fruc. (Gy. 1: 64).

Dió-köz 'Kelecsény határában levő hely' 1294: per medium vie *Gyokuz* [gyióküz] (Gy. 1: 109). Györffy *Gyóköz*-nek olvassa, és azonosítja a **Két-jó közé**-vel (i. m. 1: 39). A *jó* és a *dió* ~ R. m. *gyió* ómagyar kori előfordulásai ezt a feltevést azonban nemigen támogatják. A latin szövegezés szerint talán inkább diófákkal szegélyezett utak közötti területet jelölt.

Domb 'Vadász határában említett domb' 1329/406: *domb*, mon. (Gy. 1: 154).

Dubróka 'Gálya határában említett patak' 1332: *Dubroka* [2a], riv., fl. (Gy. 1: 84). **Dubróka pataka**-ként is említik.

Dubróka pataka 'Gálya határában említett folyó' 1332: potok *Dub-rokathaka* (Gy. 1: 84). **Dubróka** néven is említik.

Ebleszk ? pataka 'Gálya határában említett folyó' 1332: *Eblezk-pathaka*, riv. (Gy. 1: 84).

Éger 1255 (Csany), +1262/XIV. (Koksó): *egur* [egür], a. (Gy. 1: 75, 114).

Égerfa 1256 (Noé), 1329/416 (Buzita): *egerfa*, a., lig. (Gy. 1: 74 [2a], 124), 1323/390 (Jánok): *egurfa* [egür], a. (Gy. 1: 95).

Éger-kút 'Szántó határában említett forrás' +1326/400 k.: *Eg[er]kut* ~ *Egerkuth*, fon. (Gy. 1: 142).

Egres 'Belse határában említett tó' +?1232/384/393: *Egrys* [egris], lac. (Gy. 1: 39, 72).

Egres pataka 'Bolcsárd és Enyike határában említett patak, határ folyás Eszebolcsárd és Péterbolcsárd között' 1249, 1251 [4a], 1267/272: *Egruspotoka* [egrüs], fl., riv. (Gy. 1: 39, 69, 78). Györffy a **Bolcsárd pataká**-val azonosítja.

Eresztvény 1. 'Zsupcs határában említett hely' 1284: *Ereztwen*, perm. (Gy. 1: 159). **2.** 'Bolcsárd határában említett erdő' 1327: *erezhwen*, s. (Gy. 1: 69). **3.** 'Gibárt határában említett hely' 1316: *erestwyn* ~ *herestwyn*, rub. (Gy. 1: 87).

Fekete-erdő 'Abaúj megye ÉNy-i részén elterülő nagy kiterjedésű erdőség' 1247/331: *Nigra silva* (Gy. 1: 40), *Silvam nigram* (Gy. 1: 93), 1255: *Feketeyerdeu*, s. ~ *nigram silvam* (Gy. 1: 40, 98), 1311: *silvas nigras* (Gy. 1: 40, 106), 1330, 1331: *Feketheherdeu* (Gy. 1: 40, 100). Györffy szerint erre vonatkozik a **Havas-hegyek** megnevezés is.

Fekete-hegy 'Borsva határában levő hegy' +1264/324: *Fekethehygh* [2a], mo. (Gy. 1: 71).

Fenyő 1330 (Egyházasida): *fenio*, a. (Gy. 1: 94).

Füzér-patak 'Széplak határában említett patak' 1327/378: patak *Fywwerzypatak* [füzér-], (Gy. 1: 146).

Füzi ? pataka 'Szina és Felnémeti határában említett patak' 1317: *Fyzyypataka* [fizi ~ fize ?], riv. 1317/409: *Fizyeapatak* [bizonyára romlott alak], riv. (Gy. 1: 148).

Ganna 'Ganna határában említett patak, a Szikszó patakába ömlik' 1320: *Ganna*, riv. (Gy. 1: 83). **Ganna vize**-ként is említik.

Ganna vize 'Ganna határában említett patak, a Szikszó patakába ömlik' 1320: *Ganna wize*, riv. ~ riv. seu pothok *Ganna wyze* (Gy. 1: 83). **Ganna** néven is említik.

Garabos-halom 'Nyeste határában levő domb' 1256: *Garaboshalm*, mon. (Gy. 1: 125).

Garadna 'a Hernád jobb oldali mellékfolyása, Gálya, Garadna, Oroszi és Szurdokbénye határában említik' 1234/243: *Grathna*, fl. (Gy. 1: 41, 84, 150), 1278: *Granna*, fl. (Gy. 1: 85), 1332, 1360: *Garadna*, riv., fl. (Gy. 1: 84, 126 [2a]). **Garadna-patak** és **Garadna pataka** néven is említik.

Garadna-patak 'a Hernád jobb oldali mellékfolyása' 1326/375: patak *Garadnapatak* (Gy. 1: 150). Alakváltozata: **Garadna pataka**. **Garadna**-ként is említik.

Garadna pataka 'a Hernád jobb oldali mellékfolyása' 1326/375: *Garadnapataka*, fl. (Gy. 1: 41, 150),

1332: *Garadnapathaka*, riv. (Gy. 1: 84, 85). Alakváltozata: **Garadna-patak**. **Garadna**-ként is említik.

[Gard-erdő] 'az Ida patak és Jászó közötti nagy erdő, Gard falu közepében' 1255: *silva Gord* (Gy. 1: 40, 98). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti.

Gard-fő 'Gard határában említett hely' 1330: *Gordfew* ~ *a capite* cd. *Goord* (Gy. 1: 85).

[Golcsa-havasok] 'a Fekete-erdő Jászó és Gölnicbánya közötti része' 1255: *alpes Golcha* (Gy. 1: 98, 140). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti.

Gölnic 'Jászó határában említett folyó, a Hernád jobb oldali mellékveze' 1255: *Gylnych* [2a] [gilnic], fl. (Gy. 1: 98).

Gönyű pataka 'Csany és Gönyű határában említett patak' 1255: *Gumopotoka* (Gy. 1: 75, 89).

Görböce pataka 'Tökés és Görbőc határában említett patak, a Miszla mellékfolyása' 1324/377: *Gurbuchepotaka*, 1330: *Gurbuche pataka* (Gy. 1: 87, 152).

Gyertyán 1247/331 (Egyházasida): *jurthan* [jurtyán], a. (Gy. 1: 93).

Gyertyános kuta 'a Ronyva menti Újfalú határában levő forrás' 1321: *Gurthamuskutha* [gyurtyános], fon. (Gy. 1: 153).

Gyió-köz l. **Dió-köz**.

Gyurtyános kuta l. **Gyertyános kuta**.

Gyümölcsény 1255 (Csany), 1258 (Golop): *gymulchen* [gyimülcsény], a. (Gy. 1: 75, 88).

Halom 1. 'Borsva határában említett domb' +1264/324: *Holum*, 'coll. (Gy. 1: 71). 2. 'Beret határában említett hely' 1271: *holm* (Gy. 1: 68). 3. 'Koksó határában említett hely' 1310: *Holum* (Gy. 1: 114). 4. 'Szemse határában említett domb' 1318: *Holum*, mon. (Gy. 1: 139).

Harnád l. **Hernád**.

Hárspatak-fő 'Gard határában említett hely, bizonyára egy másutt nem említett Hárs-patak forrása' 1330: *Haaspatokfew* [hás-] (Gy. 1: 85).

Hasadt-kő 'Jászó határában említett magaslat, szikla' 1330, 1331: *Hasathkeu*, lapis cementinus (Gy. 1: 40, 100).

[Havas-hegyek] 'Abaúj megye ÉNy-i részén elterülő nagy kiterjedésű erdőség' 1317: *montes alpinales* (Gy. 1: 40, 151–2). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti, a **Fekete-erdő** másik megnevezésének tartja.

Hegyes-hegy 'Jászó környékének legmagasabb hegye' 1255: *Hygyshyg*, mo. (Gy. 1: 40, 98 [2a]).

Helednek 'Jánok határában említett patak' 1323/390: *Helednek*, fl. (Gy. 1: 95).

Henc ? malma 'a Jászói-havasok lábánál fekvő malom' 1286: *Hench molna*, mol. (Gy. 1: 97).

Hernád 'Abaúj vármegye főfolyója, a Sajó bal oldali mellékveze' 1200 k.: *Honrad* ~ *Honrat*, fl. (Gy. 1: 39), 1230, 1294: *Harrad*, fl. (Gy. 1: 39, 116 [4a], 140), +?1232/384/393, 1255, 1256, 1284, 1290, 1290>377, 1323>341, 1326: *Hornad*, fl., aqu. (Gy. 1: 39 [2a], 72, 75, 86, 90, 114,

118, 124 [2a], 140, 158), 1234/243, 1246/348/408, 1249, 1251, +1262/XIV., +1263/+264, 1270/369, 1272, 1275, 1281>353, 1283/311, 1292/406, 1294, 1295/346/401, 1296>364, 1299, 1300, 1309, 1310/436, 1310>437, 1312, 1323, 1316/327, 1320, 1324, 1326/375, 1332, 1360: *Harnad*, fl., aqu. (Gy. 1: 39 [2a: az egyik téves évszámmal, helyesen: 1234/243], 60, 63, 69, 75, 77, 82, 84 [2a], 85, 91, 94 [3a], 102 [2a], 109 [2a], 110, 111, 113, 122 [2a], 123 [2a], 126, 136, 147, 150 [5a], 158 [2a]), 1255, 1259, 1278, 1278>367, 1282, 1283, 1290/291, 1296>364, 1317: *Hernad*, fl., rip. (Gy. 1: 39, 75, 84 [2a], 85, 111 [2a], 112, 118, 123, 140), 1255: *Horrad* (Gy. 1: 39), 1261: *Henrad*, fl. (Gy. 1: 105 [2a]), 1265/283, 1271: *Herrad*, aqu. (Gy. 1: 81, 140), 1316: *Harnaad*, fl. (Gy. 1: 150).

Hetény 'Golop határában említett domb' 1296/474/475: *Hethen*, coll. (Gy. 1: 88).

Hideg-kút 'Felida határában említett forrás' 1330: *Hidegkut*, put. (Gy. 1: 94).

Hideg-patak 'Szántó határában említett patak' +1326/400 k.: *Hidek-patak* ~ *Hydegh patag*, rivu. (Gy. 1: 142).

Hilyó pataka 'Szemse határában említett, bizonyára a szomszédos Hilyó településen eredő patak' 1318: *Hyleupothoka*, fl. (Gy. 1: 91, 139), 1319: *Hyluopotaca* ~ *Hylewpotaca*, fl. (Gy. 1: 91, 139). Az előtag második magánhangzójának palatális jelölése (*eu*, *ew*) talán íráshiba, de esetleg utalhat a *hűl* igével való kapcsolatra is.

Holt-Ida 'az Ida K-i mellékága' 1251: *mortua aque Ida* (Gy. 1: 41, 69, 92), 1317: *antiquo meatu fl-i Ida*, *Holt Ida* vocato (Gy. 1: 41, 148), 1323/XIV.: *Holtyda*, fl. (Gy. 1: 41 [az évszám tévesen: 1324/XIV.], 117). **Ó-Idá**-nak is említik. Vö. **Ida**.

Hornád l. **Hernád**.

Hosszú-hegy 'a füzéri uradalom határában említett hegy' 1270/272: *Huzevheg* [huszëuhegy], mo. (Gy. 1: 82).

Hotkó 'Szemse határában említett patak, a Szkrebin bal oldali mellékvize' 1318: *Hothkou*, fl., 1319: *Hudkov*, fl. (Gy. 1: 40, 139, de 40. alatt 1319: *Hudkow*). A XV. sz.-tól a környéken **Hatkóc** települést említenek (vö. FNESz.).

Hrotló ? -patak 'Széplak határában említett patak' 1327/378: patak *Chrotloupatak* (Gy. 1: 146).

Ida 'Abaúj vármegye ÉNy-i részének nagyobb folyója, a Bódva bal oldali mellékvize' 1247/331, 1278, 1319: *Yda*, fl., aqu. (Gy. 1: 92, 93, 133, 138, 139[2a]), 1251, 1255, 1317, 1318, 1322>398, 1323/390, 1323/XIV., 1324, 1329/416: *Ida*, aqu., fl. (Gy. 1: 69, 74, 92 [2a], 94, 95 [4a], 98, 117 [3a], 139 [3a], 148), 1330: *Gida* [bizonyára tévesztés], fl. (Gy. 1: 94). **Ida vize**-nek is említik. Vö. **Holt-Ida**, **Ó-Ida**.

Idai nagyút 'Kassáról Gardon át Nagyidára vezető út' 1330: *Ydaynognuth*, via magna (Gy. 1: 53, 85, 93).

Ida vize 'Abaúj vármegye ÉNy-i részének nagyobb folyója' 1332: *Ida-wyse*, fl. (Gy. 1: 91). Az **Ida** névváltozata.

Ilsva 'a Hernád bal oldali mellékfolyója Füzér környékén' 1270/272: *Ilsua*, rivu. (Gy. 1: 39, 83 [2a]).

Irtvány 'Lánc határában említett hely' 1298: *virtuan* [ortvány] ~ *yrtuan* [irtvány] (Gy. 1: 116). Györffy egyik adata talán nyomdhiba lehet. Az OklSz. *yrtuan* formában közli az adatot, a TESz. átveszi Gy. és az OklSz. mindkét adatát. A ma élő *Ortvány* alak (Gy. i. h.) a veláris olvasatot támogatja.

Izra 'a füzéri uradalom határában említett tó, belőle eredt a Kolbása patak' 1270/272: *Isra*, stag. (Gy. 1: 40, 82).

[Jászói-havasok] 'a Fekete-erdő Szomolnok és Jászó közötti része' 1286: in radice *alpis Jazov*. (Gy. 1: 40). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti.

Jegenye +1262/XIV. (Koksó): *jegenye*, a. (Gy. 1: 113).

Jurtyán l. **Gyertyán**.

Kánya-hegy 'Borsva határában említett hegy' +1264/324: *Kanyahegy* ~ *Kanahegy*, mo. (Gy. 1: 71).

Kanyapta 'az Ida déli mellékága, Lánc és Jánok határában említik' 1298: *Kanapota* (Gy. 1: 41, 116), 1323/390: *Kanapta*, fl. (Gy. 1: 41, 95).

[Kassai-Nagy-hegy] 'a Fekete-erdő Gölnicbánya és Kassa közötti része' 1317: *magnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103, vö. 108). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti.

Kednek 'Széplak határában említett forrás' 1293/496: *Kednek*, fon. (Gy. 1: 145).

Kemence pataka 'a Borsva jobb oldali mellékvize' +1264/324: *Kemenchepathaka*, riv. (Gy. 1: 40, 71).

[Keresztelő Szent János völgye] 'a premontrei monostor helye Jászon' 1234 k./XV.: Agr. dyoc. *Vallis S. Joannis Baptiste*, que al. nom. dicitur Turna (Gy. 1: 96).

Két-jó köze 'a Hernád és a Tarca köze, Függöd határában említik' 1246/348/408: *Kethyoukyzi* [-kizi], prat. (Gy. 1: 39, 82). Vö. a **Dió-köz** szócikkkel.

Kietlen-aszó 'a Ronkva mellék-völgye, Szebenye és Szend határában említik' 1259/327400/402: *Kyethlenazow*, vall. (Gy. 1: 41, 144), 1312: *Kyethlenzov* (Gy. 1: 41, 143). A második adat deetimologizálódott forma lehet.

Király uta 'Abaúj vármegye fő útvonala a Hernád völgyében' 1256: *Kyraluta*, str. (Gy. 1: 124). **Aba nagyút** és **Nagy út** néven is említik.

Kis-Gölnic 'a Hernád mellékfolyása Gölnicbánya környékén' 1297: *Kysgelnuch* [kisgelnüc], fl. (Gy. 1: 106).

Kis ? -rét 'Noé határában említett hely' 1256: *Kyusret* [kiüsrét], prat. (Gy. 1: 40, 124). Az előtag esetleg a *kies*-sel azonosítható.

Kolbása 'a Ronyva jobb oldali mellékfolyása, az Izra tóból ered' 1270/272: *Kulbasa*, rivu. (Gy. 1: 40, 83, 114).

Komlós 'a Borsva bal oldali mellékvize a füzéri uradalom határában' 1270/272: *Kumlovs*, rivu. (Gy. 1: 83, 114). **Komlós pataka**-ként is említik.

Komlós pataka 'a Borsva bal oldali mellékveze a füzéri uradalom határában' +1264/324: *Kumlospathaka*, riv. (Gy. 1: 40, 71). **Komlós** néven is említik.

Kukili ? ~ Kükilyi ? 'Jánok határában említett hely' 1323/390: super qd. Berch *Kukyly* vocato (Gy. 1: 95).

Kökény 1255 (Csany): *kuken*, dum. (Gy. 1: 75).

Körtvélyes-hegy 'Hilyó és Szemse határán említett hegy' 1332: *Korthweleshygh ~ Kurthwelusheygh* [kürtvélyüs-], mo. (Gy. 1: 40, 91, vö. 1: 94).

Köz-bérc 'Szemse és Egyházasida közötti határjel' 1280: *Kuzberch*, mon. (Gy. 1: 139). **Közép-bérc**-nek is említik.

Közép-bérc 1. 'Golop határában említett hely' 1258: *kuzepberch*, loc. (Gy. 1: 88). **2.** 'Szemse és Egyházasida közötti határjel' 1280: *Kuzepberch*, mon. (Gy. 1: 93). **Köz-bérc**-nek is említik.

Közép-ér 'Pere határában említett hely' 1326: *Kuzeper*, loc. (Gy. 1: 131).

Kükilyi ? l. Kukili.

Küsmöd 'a Kassa alatti síkságon eredő patak, a Szartos jobb oldali mellékveze' 1267/272: *Cusmeud*, fl. (Gy. 1: 39, 78). Az alsó szakaszát **Belsepatak**-nak említik.

Lapos-bükk 'Szemse határában említett hely' 1318: *Lapisbyk* [lapisbik], 1319: *Lapusbyk* (Gy. 1: 139).

Láz 'Gönyű határában említett hely' 1290: *Laz*, t. (Gy. 1: 90).

[Leánynegyed] ? 'Széplak határától elkülönített terület' 1293: *Quarta*

puellaris, t. (Gy. 1: 145). Györffy a latin kifejezést tulajdonnévnek tekinti.

Liget 'Tökés határában említett hely' 1324/377: *Ligeth*, 1330: *Lygeth*, loc. (Gy. 1: 152). Ugyanott **Radimó** néven is említik.

Lucsica ? 'Oroszi határában említett hely' 1360: *Luchicha*, prat. (Gy. 1: 126).

Magna silva l. [Nagy-erdő].

Magnus mons Cassouiensis l. [Kassai-Nagy-hegy].

Magyalfa 1320 (Ganna): *magyalpha*, a. (Gy. 1: 83 [2a]).

Maturus ? -rekettye 'Tökés határában említett hely' 1324/377: *Mathurus rokathya* [rokatya], 1330: *Mathurus rakathya*, frut. (Gy. 1: 152).

Megye pataka 1. 'Szemse határában említett patak' 1318: *Megeepothoka ~ Megepothoka*, fl., 1319: *Megepotaca ~ Megepotoca* (Gy. 1: 139). **2.** 'Kalsa és Füzér közötti határpatak, Újfalú környékén ömlik a Ronyvába' 1321: *Megepotaka*, fl. (Gy. 1: 153), 1327: *Megepathaka*, fl., vall. [3a], (Gy. 1: 101).

Mély-patak 'Kalsa határában említett patak' 1327: *Melpathak*, fl. (Gy. 1: 101).

Mérahorka 'Méra és Noé határában említett hely' 1256: *Merahorka*, loc. (Gy. 1: 118, 124).

Meszes-patak ~ Mézes-patak ? 'a Szerencs-patak mellékveze' 1317: *Mezespatak*, fl. (Gy. 1: 40). Györffy *Mézes*-nek olvassa. **Aranyas** (2.) néven is említik.

Mészpest 'a Ronyva menti Újfalú határában említett hely' 1321: *Mezpesth* (Gy. 1: 153).

Mézes-patak ? l. Meszes-patak.

Mezsgye 'Ganna határában említett hely' 1320: *meesde* (Gy. 1: 83).

Milic-kő 'a füzéri uradalom határában említett hegy' 1270/272: *Myllychkw* (Gy. 1: 40, 82).

Miskó 'a Ronyva menti Újfalu határában említett hegy' 1321: *Mysko*, mo. (Gy. 1: 153).

Miszla 'a kassai hegyekben eredő, Kassa alatt jobb felől a Hernádba ömlő patak' 1230: *Mysloa* [miszloa], aqu. (Gy. 1: 39, 64, 116, 120), 1230: *Misloa*, aqu. (Gy. 1: 66, 116, 120), +1262/XIV., 1284, 1297, 1299, 1310, 1318, 1326, 1328, 1330: *Myzla*, fl., aqu. (Gy. 1: 39, 67, 68, 85, 86 [2a], 106, 113, 114 [3a], 120 [2a], 152 [3a], 159), 1310, 1317, 1328: *Mizla*, fl. (Gy. 1: 75, 114, 120, 151, 152), 1318, 1320: *Mysla* (Gy. 1: 67, 120), 1324/377: *Myzfa* [romlott alak] (Gy. 1: 152 [3 adat]).

Mogyorós-berek 'Ganna határában említett hely' 1320: *Monyoros-berek* ~ *Monyrousberek* [monyrous-] (Gy. 1: 83).

Mogyorós-patak 'Szurdokbénye és Alnémet határfolyása, a Hernád mellékvize' 1234/243: *Mumurous potok* [munyurous-], riv. (Gy. 1: 41, 150).

Mogyorósd l. Monyórósd.

Mohos-patak 'a füzéri uradalom határában említett hely' 1270/272: *Muhuspotok*, fon. (Gy. 1: 83).

Monaj 'Pocsaj és Nyeste határában említett patak, a Szikszó patakába ömlik' 1256: *Monay*, rivu. (Gy. 1: 120, 125 [2a], 132).

Montes alpinales l. [Havas-hegyek].

Monyorós- l. Mogyorós-.

Monyórósd 'Ganna határában említett kút' 1320: *Monyrousd*, put. (Gy. 1: 83).

Morotva 'Csany határában említett hely' 1255: *Mortua* [mortva], stag. (Gy. 1: 75).

Musztuk ? 'Szemse határában említett patak' 1318: *Muzthuk*, fl., 1319: *Musthuc*, fl. (Gy. 1: 139).

Nadályos-tó 'Szina határában említett tó' 1317: *Nadaliusto*, stag. (Gy. 1: 148).

[Nagy-erdő] 1. 'a füzéri uradalom határában említett, a Hernád völgyétől K-re húzódó nagy kiterjedésű erdő' +1256, 1327: *magna silva* (Gy. 1: 40). **Bükk-erdő** néven is említik. **2.** 'Kassa határában említett erdő' 1261: *magnam silvam* (Gy. 1: 105). Györffy a latin kifejezéseket tulajdonnévnek tekintti.

Nagy-gyűr 'Szántó határában említett hegy, a Szerencs-patak és az Aranyas fogja közre' +1326/400: *Nogh Gyur*, mo. (Gy. 1: 40, 142).

Nagy-gyűr völgye 'Szántó határában említik, a Nagy-gyűr melletti hely' +1326/400: *Nogh Gyuruelde*, vall. (Gy. 1: 142).

Nagyút alja 'Ganna határában említett hely' 1320: *Nogutalia* (Gy. 1: 84).

Nigra silva l. Fekete-erdő.

Niznanó ? pataka 'Jászó határában említett patak' 1255: *Nyznanou-potoka* (Gy. 1: 98).

Nyeste 'Nyeste határában említett patak' 1256: *Neste*, riv. (Gy. 1: 125).

Nyírfa 1298 (Lánc): *nirfa* (Gy. 1: 116).

Ó-Ida 'az Ida K-i mellékága' 1327: *O-Ida*, aqu. (Gy. 1: 41, 69). **Holt-Idá**-nak is említik. Vö. **Ida**.

Ortvány l. **Irtvány**.

Ölyves-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak' 1270/272: *Vluespotok*, rivu. (Gy. 1: 83).

Parlag 'Ganna határában említett hely' 1320: *parlag* (Gy. 1: 83).

Páli nagyút 'Gard határában említett, Páli (~ Pauli) felé vezető út' 1330: *Paulinoguth* [pauli-], via (Gy. 1: 85, 133).

Pisztrángos-patak 'Kassa fölött a Hernádba ömlő patak' 1261: *Pistrungus potoc*, riv. (Gy. 1: 40, 105), 1261/275: *Pistrunguspotak* (Gy. 1: 105).

Pocsej 'Pocsej határában említett patak, a Szikszó patakába ömlik' 1256: *Pochey*, riv. (Gy. 1: 132 [2a]).

Pocsim 'Pocsej és Pocsim határában említett patak' 1256: *Pochym*, riv. (Gy. 1: 132 [2a]).

Pőt erdei ~ erdeje 'Bakta határában említett erdő' 1272/419: *Pewth herdey*, s. (Gy. 1: 64).

Quarta puellaris l. [Leánynegyed].

Radimó 'Tökés határában említett hely' 1330: *Radymo*, loc. (Gy. 1: 152). Ugyanott **Liget** néven is említik.

Rakaca 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize' 1323/390: *Rakacha* (Gy. 1: 96). Alakváltozata: **Rakaca pataka**.

Rakaca pataka 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize'

1323/390: *Rakachapataka* (Gy. 1: 41, 96). Alakváltozata: **Rakaca**.

Rakattya- l. Rekettye-

Rakole pataka 'a Ronyva menti Újfalu határában említett patak' 1321: *Rakolchpothoka*, fl. (Gy. 1: 153).

Rásony völgye 'Karácsond határában fekvő hely, Léh és Berencs között' 1326/335: *Rasonwelge*, vall. (Gy. 1: 68, 102, 134).

Ravaszyuk 1. 'a füzéri uradalom határában említett hely' 1270/272: *Rowozlyk* [-lik], loc. (Gy. 1: 83). **2.** 'Ganna határában említett hely' 1320: *Roazliuk* (Gy. 1: 83).

Rekettye 1318 (Szemse): *Rakatyá* [rakatyá], a. (Gy. 1: 139), 1327>410 (Papi): *Rakathya*, rub. (Gy. 1: 129).

Rekettyebokor 1258 (Golop): *requetiarbukur* [az adat első része hibás alak lehet] (Gy. 1: 88), +1262/XIV. (Koksó): *rakatyá bokor*, dum. (Gy. 1: 113).

Rekettyés 'Koksó határában említett hely' +1262/XIV.: *Rakatyas*, prat. (Gy. 1: 113).

Rodnuk 'Méhlyuk és Rodnuk határában említett patak, a Szkrebin mellékvize' +1263/+264: *Rodnuk*, riv. (Gy. 1: 40, 118, 136).

Ronkva 'a Hernádba ömlő folyó Abaúj megye D-i részén' +1245: *Ronkus* [ɔ: *Ronkua*], torr. (Gy. 1: 41, 143), 1259/327/400/402: *Ronkwa*, rivu. (Gy. 1: 144), 1259/402: *Ronkua*, riv. (Gy. 1: 41), 1305: *Roncua*, fl., 1312: *Ronkova* [ronkova], fl. (Gy. 1: 41, 143).

Ronyva 'a Borsvával egyesülő folyó Abaúj megye K-i részén' 1321, 1327: *Ronua*, fl. (Gy. 1: 40, 153 [3a]),

1327: *Romua* ~ *Romwa* [2a] ~ *Ronva*, fl. (Gy. 1: 40, 101, 153 [2 adat]).

Rusaszó ? 'Fáj határában említett hely' 1243: *ad caput Rusozo* (Gy. 1: 79).

Sáros-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak, a Kolbása mellékvize' 1270/272: *Saruspotok*, rivu. (Gy. 1: 40, 82).

Sebes-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak' 1270/272: *Sebuspotok* [sebüs-], rivu. (Gy. 1: 82).

Sermál ~ Szermál ? 'Pocsej határában említett hely' 1256: *Sermal*, loc. (Gy. 1: 132).

Sihoka ? réte 'Kalsa határában említett hely' 1327: *Syhocarete*, prat. (Gy. 1: 101).

Silva Gord I. [Gard-erdő].

Somogy(i)-Boldvafő 'a Somo-gy(i)-Boldva folyó forrásvidéke Jászó határában' 1255: *Sumugy Bulduafeu*, fon. (Gy. 1: 98, I. 1: 40 is, de ott fon-tem helyett *montem* áll). Vö. **Boldva**.

Sötét-völgy 'Borsva határában említett völgy' +1264/324: *Sethetwelg* [setétvelgy], vall. (Gy. 1: 71).

Száraz-patak 1. 'Borsva határában említett patak' +1264/324: *Zarazpothok*, riv. (Gy. 1: 71). **2.** 'Tökés határában említett patak' 1317: *Zarazpothok* (Gy. 1: 151), 1324/377: *Zarazpothok*, riv. (Gy. 1: 152), 1330: *Zarozpatok* (Gy. 1: 152). **3.** 'a Ronyva menti Újfalu és Kalsa határában említett patak' 1321: *Zarazpothoc* (Gy. 1: 153), 1327: *Zarazpathak*, vall. (Gy. 1: 101).

Száraz-völgy 'Méhlyuk határában említett völgy' +1263/+264: *Zarazwlg*, vall. (Gy. 1: 118).

Szár-hegy 'a Ronyva menti Újfalu határában említett hegy' 1321: *Zarhyg*, mo. (Gy. 1: 153).

Szarnó ? hegye l. Zsarnó hegye.

Szartos 'a Miszla patak folytatása, a Hernád mellékvize' 1255: *Scortas*, fl. (Gy. 1: 39, 75 [2a]), 1290: *Scarcas* [ɔ: *Scartas*], fl. (Gy. 1: 39, 90), 1317: *Zortus*, fl. (Gy. 1: 148). Vö. **Aszú-Szartos**.

Szartos-tó 'Csany határában említett hely, talán a Szartos kiszélesedő része, esetleg holtága' 1270/369: *Sartostou*, loc. (Gy. 1: 75).

Szék 1. 'Gibárt határában említett hely' 1316: *Seek* ~ *Sech*, palu. (Gy. 1: 87). **2.** 'a Ronyva menti Újfalu határában említett hely' 1321: *Scek* (Gy. 1: 153).

Szekeres-völgy 'Méhlyuk határában említett völgy' +1263/+264: *Zeke-reswlg*, vall. (Gy. 1: 118).

Szekeresvölgye-fő 'Jászó határában említett hely' 1331: *Zekereswlgfe* (Gy. 1: 100).

Szék-patak 'a füzéri uradalom határában említett patak' 1270/272: *Scekpotok*, rivu. (Gy. 1: 83).

Szeleden 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize' 1323/390: *Sceleden*, fl. (Gy. 1: 41, 95).

Szentes 'Golop határában említett hely' 1296/474/475: *Zenthus* [szentüs], coll. ~ *Zenthws*, t. (Gy. 1: 88).

Szerencs 'Hécénél eredő, Abaúj megye D-i részén folyó patak' 1258: *Zeremch* fl. (Gy. 1: 40, 88 [2 adat]), 1296/474/475, +1326/400 k.: *Zerench*, fl., rivu. (Gy. 1: 40, 88 [2a], 142). **Szerencs-patak** néven is említik.

Szerencs-patak 'Hécénél eredő, Abaúj megye D-i részén folyó patak' +1326/400 k.: *Zerenchpatak*, riv. (Gy. 1: 4, 142). **Szerencs** néven is említik.

Szermál ? l. Sermál.

Szer-tó ? 'Belse határában említett hely' +?1232/384/393: *venit ad Scertora* (Gy. 1: 72).

Szikszó pataka 'a Hernád jobb oldali mellékveze, Didic és Vadász határában említik' 1302>344: *Zekzou-pathaka* [székszou-], fl. (Gy. 1: 41, 77) 1329/406: *Zykzovpathaka*, fl. (Gy. 1: 41, 154), 1329/406/413: *Zykzopathaka*, fl. (Gy. 1: 147).

Szil 1319 (Szemse): *Syl*, a. (Gy. 1: 139).

Szilfa 1318 (Szemse): *Zylpha*, a. (Gy. 1: 139), 1329/416 (Buzita): *zilfa*, a. (Gy. 1: 74).

Sziarna 'Koksó határában említett patak' +1262/XIV.: *Zyrna*, fl. (Gy. 1: 113).

Szkrebin 'a Fekete-erdőben eredő patak Abaúj megye É-i részén' 1278: *Screbyn* [2a] ~ *Screbyna*, aqu. (Gy. 1: 40, 133), 1318: *Zkurbyn* [szkürbín], aqu., 1319: *Scribyn*, fl. (Gy. 1: 40, 139), 1329/416: *Scruben* [szkrüben], aqu. (Gy. 1: 74).

Szomolnok-fő 'Jászó határában pataként említik, de inkább a Szepes megyei Szomolnok patak forrásvidéke lehetett' 1255: *Zumulnukfeu*, fl. (Gy. 1: 98).

Szomucs ? ~ Szömucs ? aszófa ? 'Golop határában említett hely' 1258: *Scomuch osofa*, m. (Gy. 1: 88).

Szoros út 'a füzéri uradalom határában említett út' 1270/272: *Zurus-ut*, via (Gy. 1: 82).

Szömücs aszófa ? l. Szomucs aszófa.

Tarca 'a Hernád bal oldali mellékveze, amely Zsadánynál ömlött a Hernádba, s Göncről D-re Szikszóig a Hernád bal oldali kísérőveze' (vö. Gy. 1: 39) 1280, 1316, 1326, 1327/328/378: *Tharcha*, fl. (Gy. 1: 39 [2a], 87, 146), 1293/496, 1304: *Tharcza*, fl. (Gy. 1: 39, 92 [2a], 130, 145), 1312, 1327/373/762: *Tarcza*, fl. (Gy. 1: 74, 136), 1323: *Tartha*, fl. (Gy. 1: 104), 1312/357/398/475, 1317, 1323, 1323/351, 1325, 1326, 1327, 1327/336, 1327/328/378, 1360: *Tarcha* (Gy. 1: 39, 92, 102 [2a], 104 [3a], 126 [2a], 131, 136 [5a], 146).

Tekeres uta 'Szántó határában említett út' +1326/400: *Tekeres uta*, via (Gy. 1: 142). Alakváltozata: **Teke-rő ? uta.**

Tekerő ? uta 'Szántó határában említett út' +1326/400: *Tekeryouta* [tekerjő-?], via (Gy. 1: 142). Alakváltozata: **Tekeres uta.**

Telek pataka 'Szemse határában említett patak' 1318: *Thelek pothoka*, fl., 1319: *Telekpotoca*, fl. (Gy. 1: 139).

Teplece 'Hutka és Széplak határában említett patak' 1293/496: *Theplece*, fl. (Gy. 1: 92 [2a]).

Tereblye ~ Tereble 'Kalsa és Újfalva határában említett patak, a Ronyva jobb oldali mellékveze' 1321: *Thereble*, aqu., fl. (Gy. 1: 40, 153), 1321, 1327: *Tereble*, fl. (Gy. 1: 101, 153).

Terpec 'Noé határában említett folyó' 1256: *Terpech*, fl. (Gy. 1: 124 [2a]).

Tiburca ? -fő 'Kalsa határában említett hely' 1327: *Tyburchafeu*, vall. (Gy. 1: 101).

Topolya 1317 (Szina): *Topolya*, a. (Gy. 1: 148).

Tölggyfa 1251 (Bolcsárd): *tulgyfa*, a (Gy. 1: 69), 1318 (Szemse): *theulgyfa*, a. (Gy. 1: 139).

Tövises-parlag 'Szina határában említett hely' 1317: *Tuissespalag* [tüissespalag], rus. (Gy. 1: 148).

Tövisfa 1284 (Koksó): *teuisfa* [tevisfa ~ töisfa], lig. (Gy. 1: 114).

Trete ~ Tretye-fő 'Ganna határában említett hely' 1320: *ad caput vallis Tretefeu* (Gy. 1: 83).

Vallis S. Joannis Baptiste l. [Keresztelő Szent János völgye].

Vanik ~ Vanyik szege 'Szina határában említett hely' 1317: *Vanikzege*, loc. (Gy. 1: 148).

[Vár] 'Szend határában említett domb' 1259/327/400/402: *prope monticulum, quod castrum nuncupatur* (Gy. 1: 144).

Váralja-rév 'Felida határában említett hely, a Gida (bizonyára: Ida, l. ott) folyó mellett' 1330: *Varabareu* [ɔ: *Varaliareu*], loc. (Gy. 1: 94). A közelben vár helyét említi az oklevél.

Vaszó ? pataka 'Karácsond határában említett patak' 1326/335: *Wazow pataka*, fl. (Gy. 1: 102). Talán azonos a **Vosoncó**-val.

Vosoncó 'a Hernád jobb oldali mellékvize' 1272/419: *Vosonczow*, fl. (Gy. 1: 41, 63, 64 [2a]), 1284/379>430: *Vosontho*, fl. (Gy. 1: 41, 68), 1284/379>430: *Vosontha* (Gy. 1:

41, 68), 1310: *[Wo]sonzo*, riv. (Gy. 1: 102). Azonosításuk hang- és helyesírás-történetileg nem problémamentes. Vö. még **Vaszó pataka** és **Voson-aszó**.

Voson-aszó ? 'Beret határában említett patak' 1271: *Voson oso ~ Vosonoso*, aqu. (Gy. 1: 41, 68). Györffy azonosítja a **Vosoncó** (ma Vasonca) patakkal (1: 41). Az e körbe vonható adatok együttes elemzése azonban komoly hang- és helyesírás-történeti problémákat vet föl.

Verbelice pataka 'Tökés határában említett patak, a Miszla mellékvize' 1317: *Werbeliche potoka ~ Werbelice pothuka* (Gy. 1: 151, 152).

Visla ~ Viszla pataka 'Kassa környékén, a Fekete-erdő mellett említett patak' 1311: *Vislapotoka* (Gy. 1: 106). Györffy *Visla patak*-nak olvassa.

Viszkó ? pataka 'Borsva határában említett patak' +1264/324: *Wyzkopathaka*, riv. (Gy. 1: 71). Györffy romlott névalaknak tartja, és — bizonyára a később adatolható *Bissópatak*-kal való egyeztetetősége miatt — kérdőjellel *Byzcopathaka* formában helyesbíti. Ennek ejtése [bisó pataka] is lehetett.

Viszla pataka l. Visla pataka.

Zúgó 'Kércs határában említett halastó' 1272: *Zugo*, pisc. (Gy. 1: 40, 111).

Zsarnó ~ Szarnó ? hegye 'a Ronyva menti Újfalú határában említett hegy' 1321: *Zarnohygy*, mo. (Gy. 1: 153).

Szövegmutatvány egy kárpátaljai magyar falu nyelvjárásából

A népi gyógyászat hagyományait kutatom Ráton, egy kárpátaljai magyar községben, amely a keleti országhatártól nyolc, Ungvártól 12 km-re terül el. A falut zömmel magyarok lakják. A hatvanas évek eleje óta jelentősen felerősödött a ruszin betelepülés a községbe. A lakosság földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozik, egy részük a közeli városokba jár dolgozni.

Két község egyesülése révén jött létre a mai Rát. Nagyrát: az Árpád-kor végén 1284-ben a Baksa nemzetsége lett királyi adományból. *Vraz, Roc, Raath, Raad* néven ismerték. A XVI. században a lakosság nagy része pestisben elhalt. 1725-ben telepítik be újra magyar jobbágysággal (Ungvár és Ung vármegye. Szerk. CSIKVÁRY ANTAL. A Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, 1940. 189).¹ 1900-ban a lakosság száma 567 fő (uo. 189). Kisrát: először 1427-ben szerepel önálló községként, amikor *Kyzrath, Kysrath* néven írták (uo. 185). Birtokösszeírások tanúsága szerint a XVI. század elején 4 porta, majd a század hatvanas éveiben már 31 lakóház alkotta Kisrátot. A lakosság száma az 1900-as évekre 597 fő lett (uo.). A két falu együttes adatai alapján 1940-ben a lakosság száma 1170, 1991-ben 1470, ebből ruszin 230 (BOTLIK JÓZSEF–DUPKA GYÖRGY, Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993. 215), 1992-ben 1450, ebből ruszin 380 (a községháza nyilvántartása alapján).

A hajdan volt színmagyar község nyelvjárásában, szokásaiban és kultúrájában már érezhető a ruszin hatás. Sok a szláv kölcsönszó, amelyek a volt hivatalos orosz, a most hivatalos ukrán és a faluba betelepült ruszinság nyelvéből kerültek a falu nyelvjárásába.

A község nyelvjárása nem egészen ismeretlen. Az 1992-ben megjelent „A Kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak egyik kutatópontja e község. Az ungi nyelvjárások kutatásával — beleértve Rátot is — KÓTYUK ISTVÁN foglalkozik (Az ungi nyelvjárás névszótőrendszere. MNyj. 22: 27–37; Stílusfestő ukrán jövevényszavak az Uzs-menti magyar tájnyelvben: A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa. Előadásvázlatok. Szeged, 1972. 30–1). A területnek ez a része az északkeleti nyelvjárástípushoz tartozik (IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 365).

Gyűjtőmunkám során hangfelvételek készítésével a nyelvjárás most még élő, meglevő, valós állapotát sikerült rögzítenem. A falu szülötte lévén, „közzüllünk való”-ként, „magunk fajtájából való”-ként kezeltek adatközlőim, és nem

¹ A szerző nem jelzi, mely területekről származtak a betelepített jobbágyságok.

beszéltek „urason”.² Nem váltottak „magyarabbra”,³ megmaradtak a „magok valóságába”.

„Amióta ugyanis a kettősnyelvűség (diglosszia) elterjedt, azóta a kódváltás természetes reflex, s ilyen körülmények között a nyelvjárás a familiáris beszédhelyzetek megnyilatkozási formája. A kettősnyelvűséggel járó nyelvvaltoztat-változtatás következtében a nyelvjárások a nem helybeli számára bizony rejtőzködő óvatossággal élnek — de élnek — a maguk életét” — hívja fel a figyelmet a jelenségre KISS JENŐ (Problémák a regionális nyelvvaltozatok vizsgálatában: Nyr. 117: 63). A hanganyag érdekesnek mondható a néprajz, a stilisztika és a nyelvjárás szempontjából egyaránt.

A nyelvjárás jelenségei teljes bemutatására nem vállalkozom, csak a legszembetűnőbb sajátosságokra térek ki.

Magánhangzók:

1. Legfontosabb jelenség a zárt *i*-zés, vagyis az egyalakú szótövek *e* hangja következetesen *i*-re vált. Például: *kér-kír, fél-fil*.

2. Az *ó, ő, é* mindig gyengülő, záródó jellegű *óy, őy, éi* kettőshangzóban reálizálódik. Például: *jó — jóy, fő — főy, nénem — nényém*.

3. Mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben megnyúlnak a rövid magánhangzók, ha utánuk azon szótagú *l, r, j* hang következik. Például: *kert — kērt, kurta — kūrta, orvos — ōrvas*.

4. A köznyelvi *ő* helyén, elsősorban a *v-s* tömorfémákban általános *ō* helyén *ű*, az *ó* helyén az *ú*: Például: *kő — kű, ló — lú*.

5. Az *-ul, -ül* képző magánhangzója mindig hosszú. Például: *repül — repűl, tisztul — tisztűl*.

6. A *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* ragok tipikus realizációja *-búl, -bűl, -túl, -tűl, -rúl, rűl*. Például: *házból — házbűl, kertből — kērbűl, apámtól — apámtűl, gyermektől — gyērmektűl, faluról — falurűl, tetőről — tetőürűl*.

7. Megtalálható az *ü : i* illabializáció, valamint az *i : ű* labializáció. Például: *fül — fűl, szív — szűv*.

Mássalhangzók:

1. A nyelvjárás erősen *j-ző*. Például: *lány — jány, jászol — jászōj, bazsalikom — bazsajikom*.

2. Teljes hasonulás történik a *r + j* és *l + r* hangkapcsolat esetében. Például: *balra — barra, tarló — tallōy*.

3. Depalatalizálódik az *ny* fonéma, ha utána mássalhangzó következik. Például: *asszonyka — asszonka, díványnak — divánnak*.

² Adatközlőim a nem nyelvjárásban beszélőre mondják.

³ „Magyarabbra váltás” saját megfogalmazás. Idegen jelenlétében a nyelvjárást beszélők is kényszerűen ügynelnek, ahogy a tájnyelvben meghonosodott szláv kölcsönszókat használják. Ez természetesen csak olyan esetben lehetséges, amikor a fogalom magyar megfelelőit ismerik.

4. Intervokális helyzetben a mássalhangzó meg is rövidülhet, de ennek következtében megnyúlik az előtte álló magánhangzó ejtési időtartama. Például: *forrás — főrás, állomás — álmás*.

5. Ha három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, rendszerint *a, t, d, j* kiesik. Például: *mondta — monta, hordta — horta*.

Fontosabb alaktani sajátosságok:

1. Az egyes számú 3. személyű birtokos személyjelek mutatnak eltérést a köznyelvvel szemben. A palatális hangrendű szavak *-i* birtokos személyjelet is kaphatnak. Például: *köze — köz-i, völgye — vőgy-i*.

2. A birtokos személyjelek *j*-s változata a köznyelvihez képest sokkal gyakoribb. Például: *ujjasa — ujassa, méhese — mihesse*.

3. Egyes számú 3. személyű tárgyas ragozású igealak személyragja általánosan *-i* a veláris hangrendű szavaknál is. Például: *adja — adi, akarja — akari, mondja — mondi*; kivétel: *tudja — tuggya*.

4. Hová? kérdésre: *-nál, -nél* családtag használatos, Honnan? kérdésre: *-nül, -nül*. Például: *testvéremhez — tesviremnél, szomszédtól — szomszédnül*. A hová? irányú *-hoz* rag viszont hol? irányt fejez ki: *vóutam idegőrvashoz; vóut az őrvashoz* stb.

5. A reflektív ige használata eléggé elterjedt. Például: *Menőődik hóúnap a vásárba?*

Mondattani sajátosságok közül mindössze annyit szeretnék megjegyezni, hogy nagyon gyakori a többes számú alany utáni egyes számú állítmány, valamint a számnév utáni többes. Például: *Csendes fájások vóut. Sok tyúkjai van*.

A szóképzleti jelenségekkel jelen közleményben nem kívánok bővebben foglalkozni, mindössze a szöveg érthetőségét nehezítő tájszavak, kölcsönszavak jelentését magyarázom meg a közlemény végén.

A szöveg lejegyzésekor a szembetűnő hangtani jelenségeket jelöltem, a „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak fonetikai transzkripcióját alapul véve, a központosással a szöveg érthetőségére törekedtem.

— Régen, amikor a faluban megbetegedett valaki, mindjárt orvoshoz fordultak, vagy maguk próbáltak segíteni a bajon?

— *Bábaasszon vóut előűször az őrvas, ha mán mongyuk gyermeknél, kisgyermeknél báj került. Aszt a bábához vitték, annak vóut iligátör, kristíjozóu, az vóut az ősű segéjj, hogy mingyán... mēr még ha lázas vóut is, az jóu vóut, ha kimosóudott a bēlsű ríše a gyermeknek.*

— Milyen beöntést adtak?

— *Kis szappanos vizet, az mingyán vóut, az mindík kéjznél vóut, a szappan.*

— A bábához csak gyermeket vittek?

— Nem, jobban csak gyermeket szoktak oda vinni, de ha vóút uty, hogy a fēlnőütt is csak ēre szorúlt, akkor azon is csak a bába segített, no meg házilag is, amit az időűsebb asszonyok tettek. Szokták a köldökcsmörre csuprot vetni.

— Milyen betegség a köldökcsmör?

— Asz, hogy a pupja körül fáj, szoríti, fáj, fáj, erőűsen. Éjn magamon is tapasztáltam, annyira fáj... no csak ... hol fáj? ... it a pupomot csavari! Akkōr mamám vet ety kis csējszējt, abba öntött ety csep vizet, az ājjára beletett ety kis kōucot. Asztat meggyútotta, vata se vóút akkoriba mindig a háznál. Aszt a kōucot meggyútotta, akkor hirtelen odafordította, ēis az rátapatt, az uty huszta, hogy szinte kéjzzel levette, pár pērc múlva, ety tiz-tizenöt pērc múlva semmi bajom nem vóút. El is múlt.

— Mitől kapják ezt a betegséget, a köldökcsmört?

— Hács csak gyomōrrontástúl lehetett, de eszt saját magamon tapasztáltam, ēis jóú vóút, az ugy egybűl levette. Lehettem vaty tiz ējves, mikor eszt csinálta velem a mamám. Mājd visszaemlíkesztem, mikor mán naj ján vóutam, akkor mek kendērt mostam, ēis mán sok kendēr vóút, kifáratt a derekam a vizbe, fojóúvizbe... bementem a mījre, uty hogy mán māj derekig írt a viz, hogy ne kējjen hajōlni... bizony, az át tuggya fāzlālani az embērt, a hideg viz, osztán mājd fājt a hasam ... ēlmentem a vározsba a pijacra, vóút ott egy ismerōűs asszom, mondom, hogy nem is ējrzem, hoty hát mekfásztam vóúna, de valahoty, ha köhhintek, akkōr nekem a hashártya fáj... hát osztán aszmongya, hogy: „Mitűl, nem gondolat, hogy mitűl, nem ásztál meg?” Mondom: „Meg nem ásztam, de ity tōrtint: kendērt mostam”... „Óú, fijam, akkor ējn tudom, mi bajod, mer ējm magam is így vóutam. Kējt ōrvas jōt hozzám, mind a kettōű meg akārt operālñi, asz monták, hogy vagbelem van, mer igen fājt a hasam. A szomszídasszony át-jōtt, asz mongya: „Boriska, te kendērt mostál, nem hūltél te meg?” „Dehogy nem, aszongya, mán ējm bele is űltem, annyira mostam.” Mēr sok vóút annak is a kendēr. „Akkor te ugy jártál, mint ējn akkōr... Nocsak vegvéjł, aszongya, egy jóú erőűs... hozott a szomszídasszon jóú erőűs házipájinkát, ety fōróúvizes rongyot kicsavárt a visztűl, meglocskōlta pājinkával, beburította, hát eszembe jutott: mán naj ján koromba, hogy ugyanity huszta ki a köldökcsmör a fājdālmát a hasambűl, mint ez a szeszes... szinte huszta... eccer tet rám csak a néjnéjm, oszt ēlműlt. Éjś ha ez nem segít, lett vóúna ety hashártyaagyuladás a hūlístűl. Uty hogy a házigyóútyszerek sokszor hamarāp segítnek, mint az ōrvas, mer az ōrvas még gondōlkozott: meg akārták a fijatāj jānt operālñi. Kējt ōrvas is aszt monta: csak vagbél, mer nagyon fājt.

— Derékfájás?

— No hát asz töffējle doloktűl tut fājñi.

— Mitől szokott fājñi?

— *Időős asszonyoknak fáj töpször a derekok... az a korán félkelistül vam, mer olvastam éjn is őrvasi könyveket... Akik korán felköülnek oszt hamar dőugoznak a szűlis után.*

— Mit tesznek, hogy ne fájjon?

— *Az mán elkísír a sirig, az ijesmi... Nekem most itt fáj ez az őūdāl, nem mentem még vele őrvashoz direkt, de hogy operációjū után vagyok, összenövíst gondol az őrvas, de éjn nem āra gyanítok, mēr ha mekfázástül ... de lehet, hogy az idektül... mer éjm mán vóutam idegőrvashoz, az asz monta, hogy mindent az ideg bánt bennem. Sog bajom mentem keresztül, sok idegessígen.*

— Tessék elmesélni!

— *Jóuj, az éjn íletemrül egyg ijen regínyt lehetne írni.*

— Hány éves volt Julis néni, amikor férjhez ment?

— *Nem gyērmek vóutam, mēr mán huszonhārmadik éjves vóutam, szeptembērbe lettem vóuna huszonhárom, juniuzsba esküttünk... Tisz hóūnapra szűltem az ēlsőū gyērmeket, ahoz tizenegyre a másíkot, a hārmadíkot tizenháromra... Úty hogy méík csak egyg éjves múlott novembērbe a másodík gyērmek, mikōr a hārmadík megszületett... Mikōr hazahosztam a kōurhāzbūl a kicsít, hát a nagyobbacska mán járt beszílt, a kicsi méík csak járni tudott; osztán mikōr ēlkezdett sírni, a hārmadík, akkor sírt mind a kettőū, még a másík kettőū is. Asz monta szegím mamám: „No jóū asszom, mos vagy mán hējbe!”... Kesztem nekik magyarázni, hogy nem sír, csak így jelenkezik: nem tud beszílni, azír sír... Lassan-lassan mekszokták megnyugottak, de sírt, mind a három sírt eccērre. Azír a jó Istem mindig meksegítt.*

— Könnyű szűlések voltak?

— *Nem. egy vóut, a hārmadík vóut könnyű szűlis... Az ēlsőū háromhetvenōt vóut, de igen nehezen szűletett. Mind a kōurhāzba szűltem... nagy repedísem vóut, a bábaasszom bevágott... A mai esszemmel tudnéík várni, próbálnák, ha tudnák, ha nem... de akkor uty gondoltam, hogy mām mindety, ha bevágott. Hát egy igen nagy erőūt attam, oszt kijōtt eccērre, oszt tiz őūítis vóut bennem, ojat repettem... Úty, hogy igen kinos vóut utánna is az ílet. Űlni nem tuttam sokájig.*

— Kezelte itthon valamivel?

— *Ety kis hipērmongámos vizzēl, szēíkfū léjvel megmosogattam magam alúrúl... Nem igen tanácsōltak semmivēl... Ez a hārmadík mikōr meg akārt lenni, Szűrtéjbe mentem, Szűrtéjbe a bábaaszon... Ojan csendes fájások vóut, hogy egy menstruációjūra többet szenyvettem, mint āra. Ojan lassú fájások jōttek... Hát még nem jōtt a szűlis, a bába meg bekūdōtt a vározsba, hát oszt kērdi az őrvas, hogy miír... Montam, hoty fílt a bábaaszon... „Hát magának van fájássá...” „Hát van. csak ojan lassú fájások...” Ahogy leengette a vizet, egybūl ēlkesztem szűlni... Úty hogy éjm mondom, alíg szenyvettem Sanyival... Eccērre megvóut, repedís nem vóut, az is háromhetvenōt vóut, a középsőū vóut három-*

hatvan. A negyedik mán ján vóút, tizenöt hóúnapos vóút, mikor mekszületett a Boriska márcijuzsba. ... Próbálkosztunk mink óúvakodni ...

— Mivel próbálkoztak?

— Eszt is ělmongyam? Hád gumit akartunk használni, no. Mán ugy ělmond, mint a papnak, mintha gyóúnnák. Mēr mindig, ha mentem gyóúnni mindig meggyóúntam, hogy gyērmekáldás ellen védekesztem. Ez bűnnék számít a katóúlikus hit szerint, mēr csak uty kéjne ělni, mint tesvírek, ha megeggyezíssel, ha a fírfi izz beleeggyezik. De abba a fírfiak nemigen szoktak beleeggyezni. Hát próbáltunk óúfszērt használni, és eccer ěrepett, mer ějm mán hullafáratt vóútam, nekem annyira nem hiánzott a házásílet, vagyis az az eggyütlit, hogy mán nem bírtam odafigyēlni. Ez a harmadik utám vóút. A három eccērre vóút, három pici egymás után, a munka meg megvóút akkor is. ějn uty ki vóútam merűlve, uty ki vóútam strapálva... No oszt ěrepett, elíg vóút az az eggy ālkalom is. Abbūl lett a Boriska, az mán kisján vóút. Hát azír megint csak óúfszērt használtunk, akkor ngy ějvig nem vóút, de inkább let vóúm méjk kéjt fíjú aközbe, több utyse let vóún, mint kettőū vagy esetleg három, de az kitett nekem, az az egy ján három fíjút is, eleven is vóút, meg az ělete ojan szerencsēítlen vóút, annyi bajom vóút vele, hogy a három fíjúvāl nem vóút annyi bāj.

— Mi baj volt vele?

— Hát minden... Az ű hibájából is, meg azonkivűl is. Szóúval ějn hívőū asszon vagyok — mán ha fēl van írva, hagy legyen — az Urísten annyit ad az embērre, amennyit ěl bír visēlni, többet nem... Ad ahöz erőūt... Ha tíz gyermek van, tíz örömöt... Tísszer ujjuł meg az asszon... Nem jóú abba beleszóúlni... Most se csinálnám máskípp, mint akkōr csináltam, mēr aszt az eggyet bántam meg. Ez vóút az ötödik, a másík jány, az ngy ějvre született. Általába hamisabb természetű vóút, mint a többiek, híjába kisjám vóút, kicsit nehezebb vóút vele bānni, de egíssígeske vóút azír... Egíssígesek vóútak, betegek nem vóútak, ōrvashoz nem kēllet hōrdani eggyet se. Ha valami vóút, ějm magam ěl tuttam bānni velek. ějn ricínust tārítottam a ház nál, gyomōrrontástul attam, aszt picike kōrtūl lehet adni, a ricínusolajat. Az ahogy mekhājította, be is fokta. Az igen jóú vóút a gyērmekeknek, a ricínus.

— Mi baja volt még a kislánynak?

— Akkōr vóút baja, mikōr tizenety hóúnapos vóút. Akkor ālapodba estem megint, oszt elválasztottam, mer mán gondōlkosztam, hogy ugy van, vagy nem ugy van. Akkōr született husz hóúnagra rá Jóúzsí. No akkor ű mán huszadik hóúnabba vóút. Csináltam lecsóút, osztán megrontotta a gyomrát, akkōr vóút az ělsőū beteksíge. De átment vóúna, ějn ěl tuttam vele bānni. Csináltam ety három litērnyi széjkfüteját keves cukorral, csak alík cukroson, ějs aszt adogattam neki, mek pirítóús kenyeret a gyomorrontás után, mēr hányt. ějn akkor ícaka ělmentem szűlni, a kōvetekzőū napra néjnéjmre maratt, az mek sūtöt neki tojást. Meksūtöt neki kéjt tojást. Az megette. Az a gyomōr gyenge vóút, oszt ělkezdet

lenni a hasmenís. Ety héjtig ment a hasa, mig éjn odavóútam. Uty hogy a reszēlt ālma fokta be. Írett ālmát fēlszette, aszt megreszēlte, oszt az valahoty hējre hoszta a gyomrocskáját. Mire hazajöttem, azír mán jobbanlett. Héjt hóúnapos vóút Jóújsi, akkōrra megbetegedett az uram. Mēr jelzem, mikor ālapotos vóútam vele, akkor az uramnak vóút kéjtóúdalí tūdōgyuladássá. Éjs ű aszt ēlhorta lábōn. Vóút ű az ōrvashoz, de hogy erőűs embēr vóút, nem tōrte le anynyira. Lovász vóút, nem vóút ki a hējjire ālni. Ēlhorta lábōn. Mondom, mikōr héjt hóúnapos vóútam, akkor előűszōr a szemín kezdet — mintha hájog akārt vóúna lenni. Ha bement az istālōúba, akkōr mán rōktōn csípte a szemít. Ity kezdōűdōtt a beteksíge. Ēlment ōrvashoz, osztān monta neki, hogy ne mennyen az istālōúba, uty hogy ot kēllett hagyni a munkāt. Oszt akkōr kezdett kohogni. Elkūttem az ōrvashoz, az adott neki tabletāt. Mondom, ne tabletāt aggyon neki, kűggye tovābb! Aszongya, gyanakodik? Hāgy gyanakodok, ű nem szokott ijesmit. Uty fāzott, uty mekhuszta magát. Éjszrevettem, hogy itt valami komoj bāj van.

— Mire gyanakodott?

— *Hāt, hogy a tüdejin vam valami, mēr kezdet romlani is fogyni, mek kōhōgōtt, ami azelőűt nem vóút. Uty hogy ēlment rōggōnyre a másík hējten, így a hējt utóúján a zōűtkeresztre, ot nagyob rōggōny van, erőűseb rōggōny van. Akkōr közbe mán ithon kifakatt a tūdōű, habār ű nem tutta, meg éjn se, hogy mi az, csak rōúkázott. Űk éjszrevettík, a rōggōnyōn meglātták, hogy it mi van.*

Adatkōzlō: Juhász Lajosné Faggyas Júlia, szűl. Rāt, 1927. (római katolikus).

SZÓMAGYARÁZAT

<i>iligátor</i>	irrigátor
<i>kristíjozōú</i>	körtefecskendő
<i>pupja</i>	köldöke
<i>szōsz</i>	a tilolt és gerebenezett kender fonható rostja
<i>kóúc</i>	a kender gerebenézésekor összegubancolódott csomója
<i>hipermongām</i>	káliumpermanganát
<i>szējkfű</i>	kamilla
<i>rōggōny</i>	röntgen
<i>zōűdkereszt</i>	az 1930–40-es évek egészségvédelmi mozgalmához tartozó intézet (itt: a járóbeteg-rendelés ennek a szervezetnek az épületében volt)

B. KÓTYUK ERZSÉBET

MEGEMLÉKEZÉSEK

Kovács István nyolcvanéves

Változatos, nehéz munkával, önfeláldozó hivatástudattal, mások javára vállalt feladatokkal tele nyolc évtizedet tudhat maga mögött Kovács István, tanszékünk másfél évtizede nyugalmazott, de ma is tevékeny docense, sokunk atyai jó barátja, egész egyetemünk „Pista bácsija”.

1915-ben született az akkor Nógrád megyei, a trianoni békediktátummal Csehszlovákiába szakadt Óbást nevű, színmagyar kisközségben. Ötgyermekes parasztcsalád tagjaként falujában már elvégezte az elemi népiskola nyolc osztályát, amikor sikerült középiskolába kerülnie. Érettségi után a debreceni egyetemre iratkozott be, ahol 1941-ben magyar–francia–szlovák szakos tanári oklevelet szerzett. Gyakornoki kinevezés, majd finnországi ösztöndíj várta volna, ha a háború közbe nem szól: újonckiképzés, frontszolgálat, hadifogság következett. 1945-től középiskolai tanárként dolgozott, míg 1952-ben, a Bárczi tanszék fővárosba telepítése után, az ő ajánlására visszatérhetett egykori intézetébe. Nem sokáig maradhatott. Felsőbb állami érdekek úgy kívánták, hogy állami kiküldetésben Prágába, majd Pozsonyba menjen magyar nyelvi lektornak, vendégtanárnak. Csak 1961-ben tudott visszatérni az egyetemre, akkor sem a magyar nyelvészetre, ahol állását időközben mással töltötték be, hanem a szlavisztikára. Csak 1972-ben került vissza a magyar nyelvtudományi tanszékre, ahol adjunktusként, majd docensként dolgozott 1980-ig, nyugalomba meneteléig. Nagy vonalakban azt mondhatjuk: a négy évtizedes életpálya első évtizedét a háborús hányódások uralták. A másodikat a csehszlovákiai kulturális misszió töltötte ki. A harmadik mellékvágányon telt el, és csak egy szűk évtized adatott meg az elindító tudományos közeg, a magyar népnyelvkutatás légkörében. De bárhova kényszerítette is a sors, Kovács István mindenütt és mindig alkotó tudós és emberséges ember maradt, hivatástudatát egy percre sem adta fel.

Kovács István tudományos pályájának elindításában a főszerep Csúry Bálinté. Az ő legendás népnyelvkutató iskolájának lelkes híve lett egyetemi hallgatóként, vállalva az Óbást környéki, medvesalji nyelvjárás minél részlete-

sebb felderítését, feldolgozását. Olyan, a magyar népiség mellett elkötelezett társaságba kapcsolódott be a Csűry-tanítványok közt, mint Bakó Elemér, Balassa Iván, Bartha Katalin, Borsi Olga, Imre Samu, É. Kiss Sándor, Pető József, Szabó István, Szilágyi László, Végh József, meg a kolozsvári Nagy Jenő, Szabó T. Attila és hasonló, nagyrészt népi származású fiatal kutatók. A Csűry-iskola történetének összegezésével — Bakó Elemér, Imre Samu és Balassa Iván méltatásai után is — még adósak vagyunk. Érdemes lenne a tanítványok birtokában levő anyagok összegyűjtése is. Kovács István például máig erekleve gyanánt őriz több hozzá küldött Csűry-levelet. Egyikből, mint tudománytörténeti és személyes érdeklődést tanúsító írásból közlöm az alábbiakat:

Debrecen, 1939. jún. 22.

Kedves Pista!

Nagyon köszönöm kedves levelét és kedves meghívását a július 2-i lakodalmra. Nagyon szerettem volna elmenni erre a különösen kedves alkalomra, de — sajnos — nem lehet, mert július első felében helyettesítenem kell a dékánt, 17-től pedig a felvidéki tanfolyamon kell előadást tartanom. Remélem azonban, hogy lesz még alkalmam Óbástra eljutnom. Erre tudományos szempontból is szükségem volna, hogy az ottani nyelvjárást saját fülemmel halljam, s azért is, hogy mondathanglejtésre vonatkozó megfigyeléseket tehessek ottan. Az óbásti népnyelv történeti szempontból is rendkívül tanulságos.

A legidősebb nemzedék beszédének megfigyelése és följegyzése rendkívül fontos, mert ők őrizték meg az eredetibb alakokat. Szókincs tekintetében is sok olyan szót őriztek ők meg, mely a fiatalok nyelvéből már kiveszett, vagy kiveszőben van. Tehát rendkívül fontos volna följegyezni a *jóy-mágáviséletőü, nász-szājóy* stb. alakokat, azzal a megjegyzéssel, hogy: *az idősebbek beszédében*. A szamosháti nyelvjárásban én is megfigyeltem a nyelvnek nemzedékek szerinti ilyen lassú átalakulását. Az idősebbek még azt mondják: *őrdét, igazét, szomorét*, de már az ifjabb nemzedék szerint *fördit, igazit* stb. Sok olyan szót is jegyeztem fel az öregektől, melyeket a fiatalok már nem használnak. A följegyzéseket tehát nem szabad bizonyos nemzedékek beszédére (ifjak, középkorúak, öregek) korlátozni. A nyelv folyton fejlődő valami s e fejlődésről hű képet kell adnia a nyelvbúvárnak. Arra is figyelemmel voltam, hogy az illető alakot, szót milyen műveltségű réteg használja (iskolázottak, iskolázatlanok). A falusi magyarság műveltség szempontjából is rétegeződik. Más a nyelve egy írástudatlan pásztornak, cselédnek, mint egy iskolát végzett, újságolvasó gazdának. Gyűjtésemben erre is figyelemmel voltam. Az írástudatlan pásztor mindenesetre több eredetiséget őrzött meg, mint az iskolázott gazda. — Az is jó volna, ha nem választaná el gyűjtés közben a nyelvi és néprajzi részt egymástól. Mindent föl kell jegyezni, amit lát és hall az ember: tárgyi és szellemi néprajzot, babonákat, népi gyógyszereket, építészetet, szerszámok s azok részeinek neveit, népdalokat, népmeséket, párbeszédeket, szóval mindent, amiben a néplelek tükröződik. Ne feledje, hogy különösen szükség volna egy palócvideki teljes szótárra (rajzokkal). — Gyarapítsa

már meglevő hangtani megfigyeléseit; és különösen sok szöveget igyekezzék gyűjteni.

Kedves szüleit — bár ismeretlenül — melegen üdvözlöm. Kedves nővéreinek, s általában az új házasoknak adja át szívből jövő szerencsekívánataimat.

Kérem, írjon időnként magáról, munkájáról stb.

Szeretettel köszönti:

Csüry Bálint.

A kézzel írt levélből nemcsak a professzor és tanítványa közötti bensőséges emberi kapcsolat olvasható ki, hanem a jeles tudós érdeklődése egy palóc nyelvjárás, főleg a mondathanglejtés és a nyelvjárástörténet iránt is. Főleg pedig a tanácsadás a népnyelvi gyűjtés módszerei tekintetében, ami a mai, modern szociolingvisztika előzményeként is felfogható: a nemzedéki eltérések figyelése; a műveltségi rétegződés fontossága; a falu nyelvjárásának szinteződése és minden életkori réteg megismerése; a népnyelv és néprajz együttes vizsgálata; a hangtani és szókincsbeli jelenségek mellett a szövegek, párbeszédgyűjtésének fontossága stb. (Az Óbástba címzett levél megismeréséért Kovács Istvánnak tartozom köszönettel.)

A szülőföldjéhez máig hűségesen ragaszkodó Kovács István Csüry hatására számos tanulmányban vizsgálta annak nyelvjárását. Közölt szókincsgyűjtést, publikált élő és nyelvjárás-történeti jelenségmonográfiát, hangtani, mondattani megfigyeléseket stb. Tekintélyes mennyiségű adatot gyűjtött össze a Csürytől szorgalmazott palócvidéki teljes szótárhoz is: kár lenne, ha elkallódna. Már 1941-ben ő nyerte az országos szókincsgyűjtő versenyt, amelyet a hirtelen elhunyt Csüry Bálint emlékére hirdettek meg.

A Csüry iskola adta az indító lendületet ahhoz a munkához is, amely Kovács István legnagyobb összefüggő nyelvjárás-történeti munkája: „Az Landerfejrivár elveszésének oka” kezdetű 16. századi nyelvemlék feldolgozása. A terjedelmes, csaknem 80 oldalas művet tanulmányok sorában vette vizsgálat alá más-más jelenség oldaláról nézve, teljes adattárat felmutatva róla. A nyelvemlékről írt tanulmányainak összterjedelme meghaladja a tíz nyomdai ívet. Kár, hogy összegező monográfiaként már nem tudta betetőzni munkáját. Mindenesetre már nyugalomba vonulása után elkészítette a nyelvemlék hasonmás és betűhű olvasatbeli kiadását kísérő tanulmánnyal (Zay Ferenc: Az Lander feyrwar El wezessenek oka E woth Es Igy Essewth. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi Kovács István. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. Opera Facultatis Philosophicae Universitatis de Ludovico Kossuth Nominatae 6.) — A nyelvemléknek ilyen módszerű kiadásában Kovács István megelőzte a modern kódexkiadvány-sorozatot, amely az ELTE gondozásában megindult, és amely alapítványi támogatással új korszakot hozott a nyelvemlékkiadásban.

Pozsonyi vendégtanár korszakában Kovács István oroszlánszerepet vállalt a szlovákiai magyar iskolák magyar nyelvkönyvekkel való ellátásában. Számos tankönyvnek volt szerzője vagy társszerzője. A magyar nyelvtankönyvek mellett készített egy magyar anyanyelvűek számára szolgáló szlovák nyelvkönyvet is, iskolai és magántanulói használatra. Ebben a korszakában lehetőségeket keresett arra is, hogy bejusson felvidéki levéltárakba, hozzáférkőzzék a kutatás elől elzárta régi magyar levéltári adalékokhoz. A tankönyvírás mellett igen sok magyar nyelvű írása is megjelent, sok ilyen előadást tartott a magyar nyelvű rádióban és a pedagógusok továbbképzésének is állandó szereplője, szervezője volt.

Hazatérte után csaknem egy évtizedet az egyetem szlavisztikai intézetében töltött évkönyvszerkesztőként, intézeti adminisztrációs munkával és nyelvoktatással (hiszen beszél franciául, szlovákul, németül, finnül, olvas oroszul és csehül). Az egyetemi szakszervezeti vezetőség tagjaként a külföldi csereüdültetés felelőse volt: télen, nyáron százak üdültetési gondjait vette vállára évről évre. Segítőkészségéről, önzetlenségéről, körültekintő szervezőkészségéről mindenki meggyőződhetett, aki kapcsolatba került vele.

Aktív pályája utolsó szakaszában, három évtizeddel a Csűry Bálint köréből való kiszakadás után, végre visszatérhetett egykori magyar nyelvészeti intézetébe. Munkatársaihoz — részben egykori tanítványaihoz — a megértő, jószívű idősebb testvér módján viseltetett, kapcsolatát a barátság és harmóniára törekvés jellemezte.

A nyugalomba vonulás sem ejtett sebet békés természetén. Ma is az egyetem mindennapos vendége, szellemileg teljesen friss, jellemző, hogy nyolcvanéves korában még szlovák órákat tart a lektorátus keretében. Kívánjuk neki és magunknak, hogy még sokáig maradjon köztünk derűs kedélyével, megértő bölcsességével.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Robert Austerlitz (1923–1994)

Több operáció után, gyógyíthatatlanul betegen távozott. Tisztában volt helyzetével. Erre mindig is törekedett, aminthogy arra is, hogy a hozzá közel állókat ne veszítse el. Halála előtt nem sokkal még ellátogatott Budapestre is, megkérte mindenkit, akivel élete csaknem fele idején (amióta átbújva a vasfüggönyön rendszeresen ide látogatott) szorosabb kapcsolatba került. Apja után morva eredetű, anyja miatt amerikai, holott Romániában látta meg a napvilágot és székely

cseledeleinktől tanult magyarul, hiszen a családban németül beszéltek. A helyzet még a monarchia öröksége volt, holott apja éppen azért telepedett meg Brassóban, mert a párizsi döntések után Erdély ott maradt minden valamire való szakember nélkül. Aztán a szülők elváltak, és Robert Austerlitz 1938-ban anyjával New Yorkba költözött. Itt gyakorta tapasztalhatta meg a nagyvárosi szegénység mélységeit, sokféle alkalmi foglalkozása volt, még katonai kötelezettségeinek is eleget kellett tennie. Úgyhogy azon kevesek közé tartozhatott, akik a Normandiai Partraszálláskor hadifogságba estek, minek köszönhetően számára a világegés (anélkül, hogy biztonságát próbára tette volna) a bajorországi Landshut melletti barakktáborban ért véget. Visszatérve az Óceán partjára befejezte a Columbia Egyetemen tanulmányait. Itt kötött — tanítvány és mester kapcsolattal tetézett — barátságot Lotz Jánossal (az Eötvös Kollégium filozófusává idővel Jet-Professor-rá változott későbbi tanártársával). Szaktanulmányai miatt 1958 óta a finnugrisztika professzoraként tartották számon, annak ellenére, hogy Mezzofanti módjára beszélte az európai nyelvek közül a fontosabbakat (tanúja voltam, hogy néhány heti tanulás után rögtönzött televíziós nyilatkozatot adott — orosz nyelven!) Jól beszélt japánul, három éven át élt az ainuk között és számon tartotta, miként fogyatkoznak. A paleoszibériai nyelvek és finnugorok története az ő számára nemcsak stúdium, hanem mindennapos élménygyűjtési lehetőség volt. Kik éltek az északi hemiszférában, attól kezdve, hogy visszahúzódott a jégtakaró és persze újra kiterjedt? Miként hatott az ökológia a nyelvek és főleg a különböző nyelvű, de egymással mégis rokon emberek sorsára? És egyáltalában, miként érintkeznek az emberek egymással, milyen — általuk nem is tudott mégis betartott — szabályoknak engedelmessé válni, ha kicserélik gondolataikat? Mindennapos próba és játék volt ennek az ügynek tisztába tétele számára. „Meg kellene tanulni kínaiul” — hallottam néhányszor tőle, ha beszélgetésünkben olyan probléma merült fel, amit nem nagyon lehet értelmezni a kínai történelem ismerete nélkül.

Ez a megjegyzés sok mindent elárul róla. Ismereteivel ugyanis nem kérkedett, csak szerényen tudni vélte — elszégyenítő módon — sok mindent. Azonkívül még csak nem is sajnálkozott, ha valamit nem tudott, mert a hiány is tény volt számára. Ragaszkodott a tényekhez! Jól el tudta különíteni ezeket a vesszőparipáktól, holott mesterségének egyik legnagyobb szakmai ártalma e képesség ellenkezőjének elhatalmasodása. Így aztán nem is nagyon vettük észre, ha hiányát felismerve, betömte a lyukat. Úgyhogy távol állt tőle a múlt századi gimnáziumokból egyetemekre hagyományozódott tanári pózok fennkölt unalma. Első budapesti látogatásának jelképes aktusa az a sztori, mely szerint őt egy sötét ruhás akadémikus gyülekezet leste a repülőtér várócsarnokában, torokköszörülésekkel memorizált díszbeszéddel. Hiába! Az ünnepeket — szokásos öltözködésében, harisnya nélküli strandpapucsban, nyakkendőnélkül, hóna alatt jó egy-néhány csomaggal és kezében az amerikai élelmiszerüzletek elmaradhatatlan kellékével,

a mindennapi limlommal teletömött papírzacskóval — felkapaszkodott a városba menő buszra, megkereste szállodáját, a fogadó-delegáció pedig csak esti vacsorája közben settenkedett asztalához. Elkerülték egymást. Ezt az esetet azonban nem mesélte, nem hengegette vele, tudomásul vette, hogy nem vagyunk egyformák, és itt így kell élni. Közvetlen volt, gyorsan teremtett kapcsolatokat és, ami csak kivételesen ritka a világban: szívből tudott nevetni, a humor érzékelésének képességével jócskán teleszívta magát. Értette az emberek örömét és baját.

Persze ő is áldozata lett fogalmaink és értékeink átalakulásának. A „világpolgár” titulusát ugyanis egyre inkább gazdag emberekre szokás alkalmazni, mert otthonosan mozognak mindenütt a sártekén. Robert Austerlitz pedig nem volt gazdag. Ennek ellenére mindenütt otthon volt. De talán leginkább New Yorkban. „Nézd, innen nem kell sehova sem elutazni, mert a világ idejön ebbe a városba” — szokta volt mondani, s talán ezért szívesen bámészkodott az utcán, néha szóba is elegyedett mindenféle — mások szemében jogfenntartva — gyanús alakokkal, s pillanatokon belül élvezve, hogy anyanyelvükön társaloghat velük. Aztán útjaik elváltak és soha többé nem látták egymást. Kollégái közül sokan ezt holmi különködésnek tartották. Pedig csak a mesterségét gyakorolta. Minthogy legjobb szellemi teljesítményei a művészi és a köznyelvi kifejezés határterületéről valók, csakhogy ehhez nem egyszerűen lexikográfiai ismeretekre volt szüksége. Pedig Robert Austerlitz egyaránt otthonosan mozgott vagy féltucat európai nyelv, egyes finnugor nyelvek, a cigány, a japán az általa talán legtöbb hozzáértéssel felfogott ainu (és más paleoszibériai) nyelv szövegeinek, zenei motívumoknak, nyelvfilozófiai fejtegetéseknek rengetegében. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) mohón érdeklődött minden napi hír iránt, főleg, ha annak a közlés szellemi adaléka javította meg információértékét. Szinte kifogyhatatlan volt a viccek ismeretében. Nap mint nap próbára tette villódzó szellemét a hétköznapi ész mindmegannyi bölcsességének osztályozása. Mindig kereste, majd rendszerint meg is találta e teljesítményekben a világ különböző sarkában élő és mesélő emberek közös értékeit. Arra volt tehát kíváncsi, hogy mi köti össze (általuk) az embereket. Holott sokan vannak közöttük, akik nem is értik egymás szavát. Annak ellenére, hogy nem tudnak egymással kommunikálni, szellemi reakcióik meglepően hasonlítanak egymásra. Munkamódszerének sajátos megnyilvánulásaként jó néhányszor kiugrasztott pesti ágyamból, mikor otthonából telefonált. Néhány, napi ügyeink tisztázására szánt mondat után viccmesélés következett, lehetőleg az elmondott történetek egybehangzó tanulságainak örömteli felismerésével.

Sok minden foglalkoztatta. Sok mindent be is fogadott. Ha valamit feldolgozott már, szívesen le is mondott az írás — számára csaknem mindig — gyötrelmes vagy unalmas műveletéről. Nem állt egyedül, s joggal mondták róla, hogy jó előre túltette magát azon az érzésen vagy annak hiányán, amit tudományos közlemények kedvező fogadtatása vált ki mindannyiunkban. Elismerte maga is,

hogy keveset írt. Inkább később visszatért az ügyre, váratlanul, szinte csak rögtönözve, s persze úgy, hogy ne is vegyék észre, korántsem elhamarkodva, jó előre tisztázta már magában, mit is fog mondani, s hogyan, ha közli velünk nézeteit. Előadást rögtönzött tehát ezúttal is, a darab pedig kéréselt produkció volt. Szóval az írás helyett élőbeszéd! Ő is tudta, hogy ez csak afféle professzori allűr, azok élnek gyakorta vele, akik nem hajlandók vállalni a nádpálcázás hagyományait, ellenkezőleg, csak csevegnek vagy jobb esetben mesélnek, egyáltalában nem feszengenek a katedratulajdonosok szorongásaitól kényszerítve, sokkal inkább elének tárják teljesítményükkel a művészi ihlet személyes bizonyítékait. Ezért lesznek legalább olyan mértékben magányosok, mint a színházi hősök. Robert Austerlitz tisztában volt helyzetével, legfeljebb hallgatott róla. Talán nem is tartotta ildomosnak legszemélyesebb bajaival traktálni környezetét? Ki tudja? A teljesítményt nézve, valljuk be, nem is nagyon érdekes! A szellem egyik tartományából átlépni a másikba, illegni szédítő mélységek felett, elegánsan és könnyedén gyakorolni a szemfényvesztők mesterfogásait, alighanem ez volt az az időtöltés, amit leginkább szeretett. Erre készült dolgozószobájában is, csak hogy ezt nem lehetett észrevenni. Mindenkinek vannak trükkjei, Robert Austerlitznak is. Aligha a legrosszabbak közül való! Nem is volt sok pályatársához hasonlóan büszke arra, hogy milyen sok cédulát körmölt össze, hogy azokból szófejtéseket fabrikáljon. Hiába, ő maga is elismerte, hogy a kíváncsnál jóval kevesebbet ücsörgött íróasztala mellett.

Köznapi értelemben talán rejtély, hol és mikor dolgozott? Azt hiszem: szakadatlan. Ennek rendelte alá magánéletét is. Ezért nem volt egyetlen szabad perce, s állandóan időzavarral küszködött a szó szoros értelmében: éjt nappallá téve. Aligha egyedülálló teljesítmény, mondhatja akárki. De elég végiglapozni magyarra fordított tanulmánygyűjteményét (Nyelvek és kultúrák Euráziában. Bp., 1992) és megbizonyosodhatunk az ellenkezőjéről. Ez a kötet tanítványának, Simoncsics Péternek a buzgalmából és mások megértő figyelmétől kísérvé jelent meg. Az itt közltek közül jól megfigyelhető, miként hajtja végre Robert Austerlitz a reá és csakis reá jellemző — utolérhetetlenül ötletes szellemi tornamutatványait.

Annak következtében, hogy a fonémákat és a morfémákat az emberi érintkezések, következésképpen a saját mesterségének anyagaként fogta fel, számára ugyancsak leegyszerűsödött szakmai hovatartozásának problematikája. Ahhoz a szellemi vonulathoz tartozónak vallhatta magát, amelyet századunk második felének legnagyobb nyelvészei képviseltek. Bár nem volt kenyere a jó értelemben vett spekuláció, mégsem vallhatta magát általános nyelvésznek, holott egyetemes törvényszerűségek megnyilvánulásait akarta tetten érni. Sok mindekivel tartott kapcsolatot (és alighanem kevesekkel ápolt a világban). Ennek érdekében sokat utazott és szerepelt kongresszusokon, bár saját bevallása szerint sohasem szívesen és egyre lohadó lelkesedéssel. A sokféle kényszer mégis odaűzte különféle egyetemekre, akadémiákra, ahol vendégprofesszor, tiszteleti tag

vagy más egyéb rangos cím tulajdonosa volt, az ország szokásai és a szakkörök céhbelijeinek belátásától függően. Mikor hol és miként? Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteleti tagjává 1986-ban. Mindezek ellenére (vagy talán éppen ezért) világcsavargásai közepette megmaradt az utca emberének. (Egy alkalommal Helsinki egyik elegáns étterméből, ahova az amerikai követség egyik tagjával tért be ebédelni, az utóbbi kérésére, mert meg akarta ismerni az étkezési szokásokat új állomáshelyén, illetlen öltözéke, s (szándékol-tan) prolis finn beszéde miatt a pincérek frakkos hada kivezette a professzort. A polgárpukkasztás elégtételt remélő szokásának másutt is szívesen hódolt. Ügyelt arra mindenféle szellemi kalandjai közepette, hogy megőrizze empátiakészségét, sőt képességét a mimikri alkalmazására, mert ennek köszönhetően elvegyülhetett az emberek között és kileshette az érintkezések ismétlődő változatosságának közös titkát. Aztán megtért — több kontinensen élő — barátainak alkalmilag megvont körébe, s mi boldogan néztük, milyen meggyőzően fejt ki nézeteit.

Most már bizonyosak lehetünk abban, hogy 1994. szeptember 9-e óta ezt már soha nem fogja tenni, s mi sem mondhatjuk Neki: ugye emlékszel?

HOFFMANN TAMÁS

Barla Gyula tanár úr emlékezete

Barla Gyula 1973-tól haláláig, 1977-ig a KLTE Magyar Nyelvészeti Tanszékének docense volt, s ő adta le az irodalomtanítás módszertanát is. Egyetemünkön gyakorló gimnáziumi vezetőtanárként, címzetes docensként korábban is tartott órákat. Ötvenkét éves korában hunyt el, búcsúbeszédet SEBESTYÉN ÁRPÁD tartott felette (MNyj. 21: 181–3), tudományos munkásságának bibliográfiáját pedig én állítottam össze (uo. 183–7). Egy posztumusz tanulmánygyűjteményében stilisztikai munkásságát a kötet összeállítója, SZATHMÁRI ISTVÁN értékelte, s itt szintén megjelent a publikációk jegyzéke, kiegészítve a nekrológok adataival is. (Nyelvtan, stílus, iskola. Tankönyvkiadó. Bp., 1979. 5–9, ill. 145–9).

A KLTE Gyakorló Gimnáziuma, Barla Gyula utolsó középiskolai munkahelye, ahol a legtöbb időt töltötte el, később Bihari Sándor festőművészt felkérte arra, hogy fényképről fesse meg Barla Gyula arcképét. A festményt egy emlékülésen 1982. február 16-án az iskola igazgatója, Titkó István leplezte le. Ekkor többen is beszéltünk Barla Gyuláról a tanárról, a tudósról és az emberről.

1995. április 14-én a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Hajdú-Bihar megyei tagozata és a KLTE Gyakorló Gimnáziuma magyartanárainak munka-

közössége Barla Gyula születésének 70. évfordulójáról baráti találkozón emlékezett meg. JUHÁSZ BÉLA, SEBESTYÉN ÁRPÁD és SZATHMÁRI ISTVÁN méltatta Barla Gyula munkásságát és egyéniségét, s többen, más kollégái, valamint tanítványai is szóltak róla.

Barla Gyula tudományos munkásságáról a megemlékezések mellett az általa írt könyvek (Vajda János ÖM. I. köt. Bp., 1969. Sajtó alá rend. ~; Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp., 1970; stb.) elismerő recenziói szintén képet adnak. Születése 70. évfordulójához kapcsolódva, hadd szóljak azonban én most az ő középiskolai tanári tevékenységéről, hiszen Debrecen egyik legismertebb, köztiszteletnek örvendő gimnáziumi tanára is volt. Az alábbiakban kisebb változtatásokkal annak a megemlékezésnek a szövegét közlöm, amelyet a festmény átadásakor 1982-ben mondtam el. Az idén kötetlen felszólalásomban főleg szintén ennek alapján idéztem fel az emlékeimet. Ma már a tanár-diák viszonyról is racionálisabb stílusban szokás beszélni, de hát nemcsak az eredeti szöveg régebbi, hanem azok az idők is, amikről szól.

* * *

Barla Gyula tanár úrnak a debreceni Fazekas Mihály Gyakorló Gimnáziumban 1956-tól három éven át voltam a tanítványa, majd mint ötödéves magyarszakosnak ő lett a vezető tanárom. Kapcsolatunk közben és később sem szakadt meg, sőt barátsággá vált.

Ezúttal Barla Gyuláról főleg mint diákja szólnék, és gimnáziumi emlékeimből elevenítek föl. Barla tanár úr óráin kivételesen egyesült a széleskörű szakmai tudás, a lelkiismeretesség és a szívből jövő, jó előadás. Hangsúlyoznám azt, hogy szívből jövő, mert az egész osztályunk érezte: Barla tanár úr számára a magyar nyelv és irodalom tanítása nem vagy nemcsak kenyérkereső foglalkozás, hanem hivatás. Volt tanárunknak az óráin ugyancsak bőven kamatozó irodalomtörténeti ismereteiről, a műelemzés, a stilisztika iránti érzékenységről az is képet alkothat, aki a könyveit, cikkeit forgatja. Természetüknél fogva azonban a publikációkból csupán áttételesen tűnik ki például az, hogy Barla tanár úrnál az irodalom történetének a bemutatását mennyire áthatotta a magyarságban és az általános emberi értékekben való gondolkodás. Emlékszem, hogy a tankönyvben ugyan röviden szerepeltek, de a tananyagból már kimaradtak Vörösmarty kisebb történelmi eposzai. Mi is csak futólag érintettük őket, de Tanár úr azért az „Utóhang Cserhalomhoz” című versből néhány sort megtanultatott velünk:

...csak az ősi dicsőség
Híre maradjon fenn, s unokánk tettekre hevüljön,
És legyen, aki szabad lélekkel zengje utánunk:
„Cserhalom! a te tetőd diadalnak büszke tetője”. —

Elénken áll előttem az is, milyen átéléssel magyarázta Petőfinek „A nemzetgyűléshez” szóló üzenetét: a múlt értékei megbecsülése mellett az újításnak a szükségességét („Nem mondom én: a régi épületnek | Dobjátok félre mindenik követ, | De nézzetek meg minden darabot, mit | Alapnak vesztek ...”). Vagy az 1861-ben írt „Magányban” című vers elemzésekor mennyire közel tudta hozni hozzánk Arany Jánosnak az ország sorsáért való vívódását. A kiegyezés utáni korszak tárgyalásakor meg lendületesen fejtegette: Kemény Zsigmond magatartásának bizonyos változásait nem elvtelenségnek kell tartani, hanem a történelmi helyzet változásaihoz való pozitív szándékú alkalmazkodásnak. Persze ilyen dolgok Keményről a tankönyvben nem voltak, és mi csodálkozva hallgattuk őket. Nem tudtuk, hogy már formálódik a majd könyvként is megjelenő doktori disszertáció. Ugyanakkor Barla tanár úr fogékony volt a világirodalom értékei iránt is. (Más kérdés, hogy az akkori tankönyvek — a maguk módján — talán túlságosan nemzeti központúak voltak, s a világirodalomra viszonylag kevés figyelmet fordítottak.)

Ahogy erősebben visszagondolok az óráinkon vett művekre, vagy ahogy az előkerült harmadikos tankönyvemet lapozgatom, szinte nincs is olyan darab, amellyel kapcsolatban ne idéződne föl valamilyen emlékem. A később meg is írt verselemzések szintén ott bontakoztak előttünk.

Jellemző volt Barla tanár úr munkájára a lelkiismeretesség és a rendszerettség is. Az órái szinte sohasem maradtak el. S bár szívéhez az irodalom állt közelebb, a nyelvtanórákat is jól, alaposan tartotta meg. Az akkori nyelvtankönyv meglehetősen grammatizáló jellegű volt, nagyrészt a leíró nyelvtanra koncentrált. Tanár úr később majd a stilisztikán, az irodalmi műelemzésen át jut el ismét a leíró nyelvtanhoz, és keresi anyanyelvi oktatásunk megújításának a módjait. Arra is emlékszem, hogy elsőben gondosan be kellett fedni, meg kellett margózni a füzetünket, és egy külön szótárfüzetet nyitnunk a helyesírási hibák számára. De ez nem kicsinyesség, hanem gondosság volt, amely adott esetben nagyvonalúsággal helyettesítődött. Ma is előttem áll, milyen gyorsan ért véget az egyik feleletem. Ugyanis, amikor Barla tanár úr a katedrára tett füzetemet fölemelte, az elhasznált és a szélein elrongyolódott kötés csíkokban kigyózott róla. Később azonban, látva a tárgy iránti érdeklődésemet, féléveken át szinte nem is feleltetett. Igaz, elég gyakran éltem azzal a lehetőséggel — amelyet jó pedagógiai fogásként alkalmazott —, hogy aki egy húsz sornál hosszabb verset megtanul, kap egy ötöst. Bizonyára többen vannak olyanok, akikben az anyag jó része már elhomályosult, de a versekre még emlékeznek. Szabó Pista, jelenleg a szolnoki múzeum munkatársa, egyszer Arany János „Kín” című versét mondta el. 22 egy szótagú szó. Tanár úr, meggyőződve róla, hogy a 22 szó 22 sorba van írva, berzenkedve bár, de beírta az ötöst.

Az óráinkon valóban helye volt a vidámságnak is. Barla tanár úr például szerezett anekdotázni, s az irodalom nagyjairól is sok szívderítő apróságot tudott.

Mi meg élveztük, ahogy kultúránk e kiválóságai hétköznapi mivoltukban is közel kerültek hozzánk. Hogyan rontott rá egyszer Gyulai Pál Jókaira, miután egy regényét elolvasta: „már megint egy rossz regényt írtál”. Jókai meg csak türelmesen válaszolt: „Hát akkor ne olvassad. Én például roppant jónak tartom a kritikáidat, mégsem olvasom őket”. Vagy: Hogyan dörmögött Arany Jánosra a sértődött, mellőzött Vajda János. Milyen játékos nyelvi ötletei voltak Kosztolányinak?

Ötödéves, gyakorlós koromban tovább tanulhattam Barla tanár úrtól, ekkor már az oktatás kisebb-nagyobb speciális fortélyait is. Ez idő tájt már gyakran jelentek meg műelemző cikkei, ekképpen is summázva a tanári pálya tapasztalatait. A „Szép Ilonka” lélektani, nyelvi elemzésére — amiről írt is — még egy órájáról emlékszem. Hasonlóan egy nyelvtani-stilisztikai meglátására, József Attila „Hazám” című versének a kezdetéről: „Az éjjel hazafelé mentem, | éreztem, bársony nesz inog, | a szellőzködő, lágy melegben | tapsikoltak a jázminok, || nagy, álmos dzsungel volt a lelkem | s háltak az uccán...” A nyári éjszaka kellemes hangulata és a hajléktalanok nyomora közti ellentét sokkal döbbenetesebb — fejtegette — a tények pusztá egymás mellé állításával, amit az s kapcsolatos köztűz fejez ki, mint ha a várt, „szabályosabb” ellentétes mellékmondat következne *de* köztűzzel.

Barla tanár úr könyvei, tanulmányainak sora, még hosszú időn át kézzelfogható tanúsága lesz az egyéniségének és munkájának. De melléjük legalábbis egyenrangú társként kívánczik oda egy utólag nehezebben kitapintható, a bibliográfiák által számon nem tartott tény: az, hogy a magyar nyelvet és irodalmat diákok ezreinek tanította kiválóan.

Pár éve a budapesti egyetemen tanítok magyar nyelvtörténetet és a magyar nyelvészetnek egyéb olyan ágait, amelyekkel Barla tanár úr nem nagyon foglalkozott.¹ Mégis — az általános indíttatáson túl — nem egy ötletét, megfigyelését tovább tudom adni. Többször láttam, hogy ilyenkor jó pár diák szemében fény csillan meg, kezükben jegyzésre indul a toll. Barla tanár úr, Gyuszi bácsi, Gyuszi bátyám — úgy tűnik — az anyanyelv és a hazai irodalom messzire nyúló hajszaökökerein keresztül ifjú szívekben él, egyre, tovább.

A. MOLNÁR FERENC

¹ 1982-ről van szó, l. fentebb.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

Dr. Bakó Elemér, az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtárának nyugalmazott munkatársa a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen „Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány” névvel alapítványt hozott létre.

Az alapítvány azt a célt szolgálja, hogy a néhai Csűry Bálint akadémikus, debreceni egyetemi tanár által 1938-ban létesített Debreceni Egyetemi Magyar Népnyelvkutató Intézet (amelynek első tanársegéde az alapító volt) egykori, félbemaradt programját folytassa, és kutatási elveit fenntartsa. Legfontosabb célja Csűry „Szamosháti szótárához” hasonló, úgynevezett „teljességre törekvő” szótárak anyagának felgyűjtése és kiadásra való előkészítése a Magyarországon és a határokon kívül élő magyar nép köréből. Nem zárja ki azonban a Csűry Bálint életművével kapcsolatos más tudományos kutatóprogramok támogatását sem, beleértve a „Csűry-iskola” néven ismert tudományos irányzat képviselőinek az életművét is.

Jelenleg folyamatban van a debreceni „Cívis szótár” körébe vágó, eddig elkészült, nyomtatott és kéziratos források számbavétele és feldolgozása. Az alapítvány kuratóriuma pályázatot hirdet az ebbe a témakörbe vágó, eddig nem publikált, eredeti, helyszíni gyűjtésre és feldolgozásra, a debreceni népelet és kismesterségek munkamenetének és műszókincsének összeállítására.

A gyűjtések és feldolgozások anyagának hiteles, fonetikus lejegyzésű, magnetofonfelvételekkel is dokumentált, tudományos értékű munkának kell lenniük. A szókészletet szótárszerű feldolgozásban, a jelentések pontos megadásával, példamondatba ágyazva, szükség esetén rajzzal, fényképpel dokumentálva kell benyújtani két példányban.

A pályázatok benyújtási határideje 1996. május 15. A beérkező munkákat a kuratórium tagjai bírálják el, a díjakat (5–15000 Ft) júniusban ünnepélyes kerekék közt osztják ki. A pályázatokat a következő címre kell küldeni: Bakó Alapítvány, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézet. 4010.

A pályázattal kapcsolatos felvilágosítás személyesen, postán vagy telefonon (52. körzet, 316-666) ugyanitt kapható.

Debrecen, 1995. október 31.

Sebestyén Árpád
a kuratórium elnöke

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

JAKAB LÁSZLÓ: Az abszolút és a relatív tövek véghangzójának ő-zése a Guary-kódexben	3
P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT: Szóföldrajzi és változásvizsgálatok a hagyományos paraszti életmód köréből	19
MEZŐ ANDRÁS: Boldogasszony és más asszonyok	25
HOFFMANN ISTVÁN: Ómagyar kori helynévfeldolgozások	43
MIZSER LAJOS: Magyar elemek a szatmári (és az ugocsai) román helynevekben	53
TÓTH VALÉRIA: Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban	59
BURA LÁSZLÓ: A névdivat nemzedéki változásai	71
KIS TAMÁS: Személynevek a szlengben	93
VÖRÖS ÉVA: A kesudió elnevezései a magyar nyelvben	105
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A Hortobágy nyelvi világa Móricz novellájában	113
VÉRTES EDIT: Gondolatok az uráli nyelvcsalád alapnyelveiről és azok nyelvjárásairól	121
RÉVAY VALÉRIA: Ősi képzett szavaink	129
MATICSÁK SÁNDOR: A hivatalos és nem hivatalos mordvin településnevek kérdéséről	145
SZABÓ JÓZSEF: Tanulmányúton Németországban	153

Ismertetések, bírálatok

<i>Nyirkos István</i> : Az inetimologikus magánhangzók a magyarban (Ism. DEME LÁSZLÓ)	161
<i>Rónai Béla</i> : Zselici nyelvátlasz (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	168
<i>Kálnási Árpád</i> : Népi beszélgetések Szatmárból (Ism. K. SZOBOSZLAY ÁGNES)	174
103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Névtani Értesítő 15. sz. (Ism. K. SZOBOSZLAY ÁGNES)	176
<i>Zsirai Miklós</i> : Finnugor rokonságunk (Ism. SALAMON ÁGNES)	179
<i>Valentyin Kelmakov–Sirkka Saarinen</i> : Udmurtin murteet (Votják nyelvjárások) (Ism. KISS ANTAL)	183

Tatar tǝlǝnǝŋ dialektologik süzlǝǵǝ (A tatár nyelv nyelvjárási szótára) (Ism. AGYAGÁSI KLÁRA)	185
--	-----

Nyelvjárási adatok

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (Abaúj megye)	187
B. KÓTYUK ERZSÉBET: Szövegmutatvány egy kárpátaljai magyar falu nyelvjárásából	207

Megemlékezések

SEBESTYÉN ÁRPÁD: Kovács István nyolcvanéves	215
HOFFMANN TAMÁS: Robert Austerlitz (1923–1994)	218
A. MOLNÁR FERENC: Barla Gyula tanár úr emlékezete	222

9201-1996